

HOLM SUNDHAUSSEN

A délkelet-európai kisebbségek migrációs veszteségei a 20. században

A migrációnak sokféle oka lehet. Kiválthatják ökológiai katasztrófák, szociális vagy gazdasági válsághelyzetek, vallási és politikai feszültségek, háborús hatások vagy etnonacionális differenciációs folyamatok. A következőkben az utolsó variánsról, azaz a nemzeti államok kialakulása óta tapasztalható etnikailag vagy nemzetileg motivált migrációról lesz szó. A migráció fogalmát a legszélesebb értelemben fogjuk fel.¹ Magában foglalja mind a menekülthullámokat, mind pedig az áttelepítéseket, az elűzetést és a népességcserét. Extrém esetet képvisel az etnocídium, amely a legszorosabb kapcsolatban áll a menekültmozgalmakkal és az exterminációval, ezektől nem is lehet egyértelműen elválasztani. Ebben az értelemben a migrációs hullámok az idegenellenesség egy speciális formájának a következményei, amelyek nem olyan személyek és csoportok ellen irányulnak, akik, illetve amelyek csupán rövid idő óta élnek új társadalmi környezetben, hanem az állandó szomszédok ellen. Ebben nem az a döntő, hogy a szomszédok tradicionális idegenségüket sohasem győzték le, vagy hogy a modernizációs folyamatok következtében már bizalom alakult ki közöttük, és csupán célzott kirekesztő stratégiák segítségével idegenedtek el ismét (mint például a multikulturális társadalmak tagjai az egykori Jugoszlávia számos városi gócpontjában).

A kirekesztési stratégiák közül a nemzetváltást és a nacionalizmust kell az első helyen megemlíteni, amelyek mindig egyet jelentenek az elhatárolódással és a kirekesztéssel, mivel a sajátok az idegentől való megkülönböztetése és kontinuum dichotómia nélkül nem létezik nemzet. Ahol a nemzetet eredetmítoszok segítségével definiálják (ahogy például Németországban és Délkelet-Európában), a kirekesztés különösen radikális formát ölt. Az így felfogott nemzet egy zárt társadalomhoz hasonlít, amelybe senki sem léphet be, illetve amelyből senki sem léphet ki, mivel a származást sem megválasztani, sem pedig elutasítani nem lehet. Kiemelkedő produktuma a vérszerinti nemzetfelfogásnak a „valódiság” követelménye az etnikailag kevert területeken: bizonyos népcsoportok tagjai a konkurens etnikumok véleménye szerint nem azok, amik lenni szeretnének, hanem azok, amit (a vélt vagy feltételezett eredetnek megfelelően) „valódi”-nak tartanak. Az idegen definícióval szemben áll a saját, illetve öndefiníció. Például egy macedón - a nézőponttól függően - „valódi” iszlamizált szerb vagy horvát. Egy koszovói albán „valódi”, albanizált, az iszlámhoz konvertált szerb, egy szerb - Horvátországban az ortodoxiára áttért vagy konverzióra kényszerített horvát, egy bulgáriai török iszlamizált és törökösített bolgár stb.² A „valódiság”-nak tulajdonképpen nincs határa.

Dél-Európa számos régiójának etnikai térképe ezért teljesen eltérő, aszerint, hogy vajon az adott népesség öndefinícióját vagy nemzeti ellenlábasi idegenmeghatározását veszi alapul. Különösen szembetűnő ez a macedónok esetében. Más régiókról (például Koszovó, Thrákia, Dobrudzsa) is hasonló térképgyűjteményeket lehetne összeállítani.³

Ahogy mondani szokták: a vérségi kapcsolatokat senki sem hagyhatja figyelmen kívül. Mindenki marad, ami valójában és eredetileg volt, még akkor is, ha „hamis” a nemzettudata. A nacionalisták szemében a „hamis nemzettudat” vétség a „természetes” vagy „isten rend”-del szemben, és ezt minden eszközzel korrigálni kell.

A nemzetek kialakulásával, amikor a képzelt eredet- és vérségi kapcsolat, továbbá a nemzetállami elv megvalósult, illetve a régiókban az önmeghatározásra való jog érvényesült, olyan extrém, etnikailag kevert helyzet alakult ki, amely a többé-kevésbé kikényszerített vándorlási hullámok évszázados folyamatát indította el. A „nemzet állam” - ideális esetben a nemzeti csoport minden tagját egységes politikai szerkezetbe olvasztja, de a rajta kívül

állókat nem.⁴ A 19. századi német nacionalizmus vezéralakjainak egyike, Paul de Lagarde a következőket jelentette ki 1855-ben: „Kétségtelenül nem megengedhető, hogy valamely nemzetben belül egy másik nemzet fennmaradjon, s valóban ajánlatos azoktól, akik valamilyen dekompozíciót elősegítettek, megszabadulni; minden népnek jogában áll, hogy területét maga birtokolja, és magáért éljen, nem pedig idegenekért.”⁵ A hamis nemzettudatú népcsoportokat fenyegette ezért az emigráció, a menekülés, az áttelepítés, az elűzés - és utolsó érvként - a népgyilkosság.⁶

Az alábbi fejtegetések a történelmi Magyarországnak arra a részére koncentrálnak, amelyek a trianoni békével a jugoszláv és a román államhoz kerültek, továbbá az egykori Oszmán Birodalom európai provinciáira. Euró

pában sehol sem jutott a múlt század közepén - amikor a nemzettéválási folyamatok megindultak - az etnikai és vallási polimorfia olyan erősen kifejezésre, mint a kontinensnek ebben a részében. Délkelet-Európában Nyugat és Közép-Európával ellentétben az állandó migrációs hullámok miatt az etnikai települtség határai a közelmúltig nem konszolidálódhattak. Ennek a Balkán területén zajló premodern migrációnak az elnevezésére alkotta meg Yovan Cvijić szerb antropogeográfus a görögből kölcsönzött szóval a „metanasztikus mozgás” fogalmát.⁷ Ennek az egy évszázadig tartó fluktuációnak az eredménye az említett területek rendkívüli sokszínűsége. A Duna-Balkán régió etnográfiai térképe századunk eleje óta egy színes foltokból álló szőnyegre hasonlít (hogya csupán a mindenkorai népesség önmeghatározását vesszük figyelembe). Ez az öndefiníció az utolsó évtizedek folyamán (a nemzeti államok, illetve az állítólagosan nemzeti államok kialakulása után) érzékelhetően egyszerűsödik, de helyenként még mindig elég komplikált (gondoljunk a horvátországi részekre, Bosznia-Hercegovinára, a Vajdaságra, Erdélyre, Macedóniára, Délkelet- és Északkelet-Bulgáriára). Részben a „valódiság szükségszerűsége”, részben pedig az etnikai mimikri következtében egyes népcsoportokról mind a mai napig nem döntötték el, hogy vajon önálló etnikumot képeznek-e (illetve akarnak-e képezni), vagy egy másik etnikumhoz tartoznak, s ha igen: melyikhez?⁸

A közép-európai (német) nemzetfelfogás átvétele (a nemzet mint vérközösség) és a francia nemzetértelmezéssel való kombinálása (egy nemzet-egy állam, egy állam-egy nemzet) a délkelet-európai speciális feltételek között szükségszerűen az etnikai tisztogatások láncolatát váltotta ki, mert az ifjú nemzetállamban az elit mindenütt arra törekedett, hogy fajilag nem kevert, nemzetileg és vallásilag tiszta államot hozzon létre.⁹

Erre az etnikai sokszínűség és a nemzeti állam szükségszerűségé közötti diszkrpanciára két reakció lehetséges: 1. az államhatárok az etnikai településviszonyokhoz idomulnak, 2. az etnikai településviszonyok alkalmazkodnak az államhatárokhoz. Mindkét viselkedésminta gyakran kézről-kézre jár, érvényesülnek és kölcsönösséget feltételeznek. Az első variáns egyet jelent az állam szétesésével és az állami szétforgácsolódással. Ennek a mintának megfelelően estek szét, illetve darabolták fel a hagyományosan soknemzetiségű államokat. Ez éppúgy érvényes a történelmi Magyarországra, illetve a Habsburg-monarchiára és az Oszmán Birodalomra, mint Nagy-Macedóniára, a kétetnikumú Ciprusra, a soknemzetiségű Jugoszláviára és mindenekelőtt Délkelet-Európa legújabb soknemzetiségű államára, Bosznia-Hercegovinára. A második variáns (az etnikai településviszonyok alkalmazkodása a fennálló államhatárokhoz) megegyezik a „homogenizációs eszközök” széles palettájával: a kényszerasszimilációtól a népességcserén és az elűzésen át az etnocídiumig. Ehhez a kontextushoz tartoznak a magyarosítási, szerbesítési, horvátosítási, bolgárosítási, románosítási, görögösítési és albánosítási törekvések, amelyek különböző intenzitásban és megnyilvánulási formákban (a kulturális, gazdasági alkalmazkodásra való nyomástól a kényszerkeresztelésig és a kényszerű névcseréig)¹⁰ a múlt század második felétől bevett gyakorlatnak számítottak. Ide tartoznak az etnonacionális migrációs hullámok is a fenti értelemben.

Számos módszertani oka van annak, hogy ennek a migrációnak az arányát nem tudjuk megbízhatóan, számszerűen meghatározni, mivel a menekülők és elűzöttek pontos statisztikai adatai csak kivételes esetekben vannak meg. A rendelkezésre álló demográfiai adatok kiértékelésével Marvin Jackson amerikai gazdaságtörténész megkísérelte, hogy legalább megközelítően kiszámítsa négy ország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Görögország etnikai kisebbségeinek migrációs mérlegét az 1912-től 1970-ig terjedő időszakban.¹¹ A megoldásra váró problémákról Jackson így írt: „Normális körülmények között az etnikai csoportok részaránya egy ország lakosságán belül a következőktől függ: 1. az egyes csoportok természetes szaporulatától, 2. az egyes csoportok részvételétől a nemzetközi migrációban, 3. az asszimilációtól, azaz az egyes csoportoknak a másikba való beolvadásától. Problémát jelent, hogy a népszámlálásokban és más létfontosságú statisztikákban, beleértve a migrációt is, miként jelenik meg a nemzetiségi hovatartozás. A bejegyzés nemcsak a nemzetiségi hovatartozás meghatározásán múlik, hanem azon is, hogyan alkalmazzák a meghatározásokat azok, akik a népszámlálásokat végzik, valamint feldolgozzák és közzéteszik az adatokat. Minden népszámlálásnak megvannak az ellentmondásai. A népszámlálások adatainak felkutatásában az jelentette az egyik fő problémát, hogy könnyen hozzáférhető, etnikai csoportokat megjelenítő, alapvető statisztikát találjunk. Az országok közötti népmozgás adatai alig-alig hozzáférhetőek annak a négy országnak az esetében, amelyekkel foglalkozom. Gyakran más országok adatait próbáltam meg felhasználni mind a nemzetközi migrációra, mind pedig a népszámlálások adataira vonatkozóan.”¹²

A migrációk végeredménye¹³ a négy országban Jackson számításai szerint elérte a 7,4 millió főt.¹⁴ Ehhez jött további 92.5 000 személy, akik esetében nem dönthető el, hogy vajon asszimilálódtak vagy szintén emigráltak.¹⁵ Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy ezekben a számításokban csak a nemzeti kisebbséghez tartozókat vette figyelembe. Továbbá csak a négy tárgyalt ország közötti népmozgásokat (például Görögország és Bulgária között, Románia és Bulgária vagy Jugoszlávia és Bulgária között). Ezek összegében a mindenkor emigránsok duplán benne foglaltatnak, mivel a statisztikákban egyedként és célország szerint egyaránt szerepelnek. Az ilyen duplán szereplő adatok aránya azonban viszonylag kicsi, mert a menekülés és az extermináció fő hullámai túlhaladnak a négy balkáni ország határain (mindenekelőtt Törökországba és Közép-Európába irányultak). Hozzászámítunk az eddigiekhez minden egyes olyan személyt, akik bár nem minősülnek etnikai kisebbségnek (tulajdonképpen ideiglenes kisebbségnek tekinthetők), de hasonlóképpen elűzés vagy genocídium áldozatai lettek (például a szerbek és a moszlimok a horvát-usztasa államban a második világháború alatt vagy azon területek népessége, amelyek állami hovatartozása a második világháború folyamán vagy után megváltozott, gondoljunk Észak-Erdélyre és Dél-Dobruzsára).

Figyelembe vettük még az 1912-ig, továbbá az 1970-től napjainkig tartó időszak államalakulásait; s így - természetesen fenntartásokkal és 1-10 százalékos hibaarányal - 12 milliós eredményre jutottunk. Ezt a számot az össznépesség alapján számítottuk ki. A négy nevezett ország (Jugoszlávia, Görögország, Bulgária és Románia, Nyugat- és Közép-Európában összehasonlítva kezdettől relatíve gyéren lakott volt. Az 1940-es évek körül összesen kevesebb mint 50 millió embert számláltak. Ezért nem tűnik a „vándorlási mérleg” olyan sokkoló nagyságúnak. Ez az oka annak, hogy a mindenkor államok össznépessége helyett a vándorlásoktól leginkább érintett régiók lakosságszámát választjuk. Az etnikai összetétel az egyes régiókban a migrációs mozgások közben és eredményeképpen teljesen átalakult (gondoljunk Macedónia görög részére).¹⁶

Összességében a jelentősebb népmozgásoknak négy nagy hulláma figyelhető meg.¹⁷ Az első nagy hullám a 19. század folyamán, a nemzetállamok kialakulása után alakult ki és különösen az egykori vallásilag, politikailag és gazdaságilag uralkodó csoportok tagjait érintette (mindenekelőtt a moszlim-törököket), és azokat a nem török nemzetiségű¹⁸ balkáni

népeket is, amelyek még a fiatal nemzetállamokon kívül éltek.¹⁹ Csupán az 1875-78-as balkáni válság folyamán 2 millió embert, köztük egy millió moszlimot kényszerítettek menekülésre.²⁰ Az elvándorlás és az etnikai átrétegződés folyamata a fiatal nemzetállamok területének megnövekedésekor minden egyes alkalommal megismétlődött.²¹ A második nagy hullám az 1912-13. évi balkáni válsággal vette kezdetét, és eltartott a húszas évek második feléig.²² Ebben a periódusban szisztematikus „etnikai tisztogatást” hajtottak végre Macedóniában és Thrákiában a két balkáni válság során,²³ továbbá megszülettek az első nemzetközileg szankcionált egyezmények az úgynevezett népességcseréről - ezek a szabályok modellként szolgáltak a későbbi áttelepítésekhez és elűzésekhöz. Úgynevezett népességcseréről beszélek, mert a mennyiségileg legjelentősebb szerződés, a Görögország és Törökország között 1923-ban megkötött lausanne-i egyezmény a már lezajlott menekülési és elűzési mozgalmakat csupán utólag szankcionálta.²⁴ Szabályozott áttelepítésről szó sem lehetett.

A vitatott *régiók* etnikailag kevert helyzetének²⁵ kisebbségcsere révén való megoldására vonatkozó terv már tíz évvel a lausanne-i egyezmény előtt felmerült, mégpedig az Oszmán Birodalom és Bulgária között 1913. szeptember 29-én megkötött békeszerződés jegyzőkönyvében.²⁶ Ez volt az első olyan államok közötti szerződés a modern történelemben, amely a kisebbségek áthelyezését (jóllehet formálisan önkéntes alapon) tervbe vette. Ezzel szemben az 1923. évi görög-török szerződés már kötelező jellegű volt. Hogyha az érintettek nem menekültek már el és nem pusztultak el menekülés közben, kényszerűen áttelepítették őket, azaz elűzték szülőföldjükről: „Egy minden ízében rossz és kegyetlen megoldás, amelyért a világ súlyos árat fizet majd az elkövetkezendő 100 évben.” - állapította meg Lord Curzon belügyminiszter.²⁷ Összességében a két menekülési és elűzési hullám áldozatainak száma 3 millióra becsülhető.²⁸

A harmadik migrációs hullám a második világháború kezdetétől a negyvenes évek végéig terjedő időszakra tehető. Ezt a nemzetiszocialisták áttelepítési és elűzési akciói, a Független Horvát Államban zajló etnikai tisztogatások, a zsidók üldözése és megsemmisítése, továbbá a Délkelet-Európában otthonra lelt németek nagy részének áttelepítése vagy elűzése határozták meg. Az érintettek száma elérhette a 2,5 milliót.²⁹ Az eddigi legutolsó migrációs hullám a nyolcvanas évek második felében kezdődött meg Bulgáriában, és jelenleg is tart (az egykori Jugoszláviában). Megjelenési formáit menekülés, elűzés, etnocídium - valamennyien figyelemmel kísérhetjük a televízió képernyőjén keresztül. A mérlegkészítés még korai lenne (feltételezhetően az áldozatok száma hasonló dimenziókat fog mutatni, mint a harmadik migrációs hullám során).

A nagy migrációs hullámok közötti időszakban minden látványos külsőség nélkül, többé-kevésbé folyamatosan és hétköznapi módon zajlott le a törökök, a németek, a zsidók stb. emigrációja délkelet-európai hazájukból a mindenkori anyaországba. Ezek a kivándorlások időnként erősebb hullámokká növekedtek (mint ahogy például Bulgáriában az ötvenes évek kezdetén vagy Romániában a Ceaușescu-rendszer vége előtt és után).

A balkáni államokban a nemzeti homogenizálódás folyamata tehát az utolsó száz esztendőben óriási mértékben előrehaladt. Annak, hogy ez a folyamat nem egészen olyan egyenesvonalúan zajlott le, mint ahogy azt a nacionalisták kívánták, részben az az oka, hogy az egyes kisebbségek természetes növekedési üteme összehasonlítva az adott állam népeinek fejlődésével, gyorsabb volt, illetve, hogy az etnikai differenciálódás folyamata még nem minden esetben ért véget.

Ez az etnikai sokféleség és a nemzeti imperatívusz közötti ellentmondás az államok felaprózódása és a kényszerű nemzeti homogenizáció mellett még egy harmadik reakciót is kiváltott, mégpedig a kisebbségvédelmet.³⁰ Ennek kezdetei a 19. századra nyúlnak vissza. De 1918 után a kisebbségvédelem a párizsi békeszerződések és a Népszövetség formájában

elnyerte első - nagyon fogyatékos - jogi alapját. Bár a kisebbségvédelmi rendszer a húszas években egy ideig sikeresnek bizonyult, végül mégis (sokféle okból) teljesen kudarcot vallott.

Az ENSZ megalakulásával a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere megszűnt, és az emberi és alapvető szabadságjogok kerültek előtérbe. Ez a döntés meglehetősen naív és balga lépés volt, s kétségtelenül visszalépést jelentett. 1950 áprilisában hozta nyilvánosságra az ENSZ főtitkára véleményét a népszövetségi éra kisebbségvédelmi jogrendjéről. „Ebben olyan figyelemre méltó végkövetkeztetések fogalmazódtak meg, amelyek szerint az addigi kisebbségvédelmi szerződések (Kelet- Közép- és Délkelet-Európában) azért váltak elavulttá, mert az általuk védett kisebbségek már nem léteznek. A kézenfekvő kérdésre, hogy ezek a kisebbségek miért tűntek el, vagyis az etnocídium, a kiűzetés, továbbá a teljes jogfosztás és denacionalizálás után szülőföldjükön maradtakkal ez a tanulmány nem foglalkozott.”³¹ Ez az állásfoglalás rendkívül távol állt a realitástól, hiszen az ENSZ tagállamainak csupán 9 százaléka nemzetileg homogén, az összes többi államban nyelvi, vallási és más kisebbségek élnek. Világszerte jelenleg körülbelül 3600 nemzeti és más kisebbségi csoport ismert, amivel kevesebb mint 200 állam áll szemben.³²

Bár a hatékony kisebbségvédelem hiányát az utóbbi évtizedek folyamán sokféle oldalról bírálták, ennek a visszas helyzetnek a megváltoztatására alig történtek intézkedések. A háború utáni korszak egyetlen egyetemes érvényű és egyúttal első kisebbségvédelmi határozata az 1966-ban kiadott polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezmény 27. cikkelye. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, meg kell állapítani, hogy ez a cikkely is teljesen elégtelen volt.³³ Nem jelentett hatékony garanciát a kisebbségek megmaradására és kibontakozására. Ennek következtében fennmaradtak a további etnonacionális népmozgások előfeltételei.

Egyenlőre a regionális szerződésekre vagy az egyes államok belátására bízták azt, amit az ENSZ alapításánál elmulasztottak. Azok az államok, amelyek megközelítően homogének (azaz népességük 90 százaléka azonos nemzethez tartozik) vagy amelyek a más országokban élő honfitársaikra kénytelenek tekintettel lenni, a kisebbségekkel szembeni rendszabályaikban toleránsabbnak mutatkoznak (például a mai Magyarország vagy Szlovákia), mint azok az államok, amelyek kisebbségeik által folyamatosan fenyegetve érzik magukat. A fenyegetéstől való félelem persze tetszés szerint kialakítható. Görögország már az 1920-as évek közepétől megközelítően homogén, de a fennmaradt kisebbségeket nemlétezőként kezeli.

Délkelet-Európa története az utolsó száz esztendő folyamán feltehetően másképp alakult volna, ha - erősen leegyszerűsített megfogalmazásban nem a német nemzetfelfogást a franciával, hanem - fordítva - a franciát a némettel kombinálták volna. Konkrétan ez azt jelentette volna: a nemzetet nem mint vérségi kapcsolatot, hanem mint „rokonlelkűséget” fogja fel, és az állam nem centralisztikusan, hanem szövetségi államként szerveződik, még pedig úgy, hogy a történetileg kialakuló régiók okiratban rögzített beleszólási jogot kapnak. A valóságban épp az ellenkezője történt. Mind a szocializmus előtti, mind pedig a szocializmus utáni alkotmányok merev centralizmusukkal emelkednek ki (példa erre Románia és Bulgária alkotmánya). Az eredetnacionalizmus napjainkban ismét konjunktúráját éli. Úgy tűnik, a 20. század úgy ér véget, ahogy kezdődött: az államok szétesése és az etnonacionális migráció emberek millióit fosztja meg gyökereiktől, kedveznek a nemzeti terrornak; és a társadalmi energiákat terméketlen mederbe vezetik. Valójában ez lehet a „történelem vége”, - persze más értelemben, mint azt Francis Fukuyama megjövendölte.

Jegyzetek

1 A gyakorlatban az etnonacionális emigrációs motívumok szétválaszthatatlanul keverednek a szocioökonómiai és vallási indíttatású népességmozgással. Különösen a fiatal balkáni államokból való elvándorlás volt sok

- esetben vallásfüggő, vö.: Kornumpf, H. J. (szerk.): Die Muslime in Bosnien und in den Christlichen Nachfolgestaaten des Osmanischen Reiches. In: *Saeculum* 35. 1984. A következőkben „etnonacionális vándorlások”-on értünk minden olyan migrációt, amely direkt vagy indirekt következménye volt a nemzeté válásnak és a nemzetállami határok megváltozásának.
- 2 Vö.: Sundhaussen, H. (szerk.): Ethnonationalismus in Aktion: Bemerkungen zum Ende Jugoslawiens. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 1994. 20.; 402.
- 3 Wilkinson, H. R.: *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool 1951.
- 4 Walzer, M.: States and Minorities. In: Fried, C. (szerk.): *Minorities: Community and Identity*. Berlin 1983. 224. Heckmann, H.: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen*. Stuttgart 1992. 44.
- 5 Uo. 45.
- 6 Vö.: Lemberg, H.: „Ethnische Säuberung”: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. 1992. XI. 6. 27-38.
- 7 Cvijić, J.: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd 1966. 128.
- 8 Limanoski, N.: *Islamizacijata i etničkite promeni vo Makedonija*. Skopje 1993.
- 9 Čubrilović, V.: Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860-1880 god. In: *Glasnik Geografskog društva* 1930. 16.; 26.
- 10 Gondoljunk a pomákok balkán-háború vagy a szerbek második világháború alatti kényszerkeresztelésére a „horvát állam”-ban. Elsősorban vö.: A Balkán-háború okait és lefolyását kutató nemzetközi bizottság jelentése. Carnegie Alapítvány a Nemzetközi Békéért. Aylesbury Bucks 1914. 77. (a további idézetekben Carnegie-riport): „Meg kell még említeni a bolgároknak azt a gyakorlatát,... hogy erőszakkal térítik vissza a pomákokat a kereszténységre. ...Ez az aberráció, amely éles ellentétben áll azzal a türelemmel, amellyel a Bolgár Királyság a határain belül élő muzulmánokkal szemben általában viseltetett, a háború egyik legkevésbé megbocsátható brutalitása közé tartozik. A Szent Szinódus álláspontja szerint, mivel a pomákokat erőszakkal térítették át az iszlámra, igazságosan lehet erőszakot alkalmazni a folyamat visszafordítására.”
- Vö.: A szerbek katolikus kényszerkereszteléséről a horvát-uszta államában: Simić, S.: *Prekrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata*. Beograd 1990.
- 11 Jackson, M.: Changes in ethnic populations of Southeastern Europe: Holocaust, migration and assimilation 1940-1970. In: von Schönfeld, R. (szerk.): *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. München 1987. 73-104. Ebben a tanulmányban a szerző az 1912-1940 közötti évekre vonatkozó adatokat pótolta. Nem, vagy csak részlegesen hagyatkozott Jackson vizsgálataira.
- 12 Jackson: *i. m.* 74-77.
- 13 „Movements in or out of a territory even if that might have been by death”; Jackson: *i. m.* 103.
- 14 Az adatok Jackson munkájából származnak, amelyek az egyes országokra vonatkozóan a következők: Bulgária 1,186 millió, Görögország 2,233 millió, Románia 2,130 millió és Jugoszlávia 1,828 millió. Jackson: *i. m.* 9. tábl. 104.
- 15 Uo.
- 16 Pentzopoulos, D.: *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*. Paris, The Hague 1962. 125.
- 17 Ezek a fő migrációs hullámok számos kisebb részre oszthatók. Csupán a macedón régióban 1912-1925 között 17 hullámot lehet megkülönböztetni. Djordjević, D.: Migrations during the 1912-1913 Balkan Wars and World War One. In: *Migrations in Balkan History*. Belgrad 1989. 116.
- 18 A 19. század utolsó három évtizedében körülbelül 1 millió moszlim hagyta el a balkáni országokat, különösen Bulgáriát, Bosznia-Hercegovinát és Görögországot. Djordjević: *i. m.* 115. S. J. Shaw szerint azon moszlim menekültek száma, akik 1876-1893 között az Oszmán Birodalomba érkeztek szintén 1 millió körül volt. Grothusen, K.-D. (szerk.): *Südosteuropa-Handbuch, IV Türkei*, Göttingen 1985. 53.
- 19 Mindenekelőtt a gyéren betelepült szerb hercegség volt az 1815-ös második szerb felkelés vége óta permanens bevándorlási terület. Vö. Sundhaussen, H.: *Historische Statistik Serbiens 1834-1914*. München, 1989. 136. (európai összehasonlító adatokat is közöl).
- 20 Ptotić, M. St.: Migrations resulting from peasant upheavals in Serbia during the 19th century. In: *Migrations in Balkan History*. 94.
- 21 Höpken, W.: Türkische Minderheiten in Südosteuropa. Aspekte ihrer politischen und sozialen Entwicklung in Bulgarien und Jugoslawien. In: Majer, H. G. (szerk.): *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*. München 1989. 228.
- 22 Psomiades, H. J.: *The Eastern Question: The last phase. A study in Greek-Turkish diplomacy*. Thessaloniki 1968. 551. A munka kronologikus-quantitatív összeállítást közöl az 1912-1924 közötti macedóniai, nyugat- és kelet-thrákiai migrációról.
- 23 Vö. Kennan, G. F.: The Balkan Crisis: 1913 and 1983. In: *The New York Review*, 1993. VII. 15. 3-7. A szerző összehasonlítja az 1913-as és az 1993-as egykori jugoszláviai helyzetet és hivatkozik a Carnegie-jelentésre:

- „A fegyveres összeütközés célja, folytatódik a jelentés, „az idegen lakosság teljes kiirtása volt”. A falvakat nemcsak elfoglalták, nagyrészen megsemmisítették. A lakókat, ahol még nem menekültek el, elűzték, házaikat felgyújtották. Jaj volt annak a katonakorú férfinak, „ellenséges” nemzetiségű nőnek, akit élve találtak a meghódított faluban. Általános volt a gyakran gyilkolással párosuló nemi erőszak. A teljesen kifosztott otthonlan áldozatok ezrei kényszerültek az országútra vagy a hegyi ösvényekre, és kétségbeesve kerestek olyan helyet, ahol álomra hajthatják a fejüket. Menekültek hosszú, szármalmas sorai voltak láthatók a félsziget sok útvonalán. (...) A hasonlósága ma történelemmel szembevetendő.” Uo. 5.
- 24 A részletekről vö.: Ladas, S.: *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*. New York 1932.
- 25 A sokat idézett „to unmix the populations” kifejezés Fridtjof Nansennek a Népszövetség Menekültügyi Bizottságában elmondott expozéjából származik, amelyet az 1923-as török-görög szerződés előkészítésekor mondott el. Ladas: *i. m.* 338.
- 26 *British Foreign State Papers*, Vol. CVII, London 1917. 714.
- 27 Ladas: *i. m.* 341.
- 28 Jackson szerint 1912-1920 és 1921-1939 között a „migráns”-ok száma összesen 4,4 millió. Jackson: *i. m.* 104. Djordjevic szerint a „migráns”-ok létszáma a Balkán-háború kezdetétől a lausanne-i szerződés megkötéséig terjedő időszakban elérte a 2,5 milliót. Djordjevic: *i. m.* 124. „Míg 275 ezer magyar költözött el Jugoszláviából és Romániából, Bulgáriába 251 ezer menekült érkezett a szomszédos országokból. Ez azonban Görögországot és Törökországot érintette a leginkább. Több mint 1,25 millió görög ment Görögországba, míg több mint fél millió muzulmán érkezett a Balkánról Törökországba. A menekültek számát gyarapították még örmények és fehéroroszok.” Djordjevic: *i. m.* 125.
- 29 Jackson az 1940-1947 közötti időszakra 2,1 millióra becsüli a „migráns”-okait. Ehhez járul még a Független Horvát Államban lezajlott genocidium szerb és moszlim áldozatai. Nem tartoznak ide a politikai csatározások és leszámolások áldozatai. Jackson: *i. m.* 104.
- 30 Vö. Viehhaus, E.: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*. Würzburg 1960.
- 31 Kimminich, O.: Der Schutz ethnischer Minderheiten in Westeuropa. In: Brunner, G. (szerk.): *Minderheitenschutz in Europa*. Heidelberg 1985. 23.
- 32 Vö. Simeunović, D.: Nationalstaaten als Ziel der Konfliktparteien auf dem Balkan. In: Wagenlehner, G. (szerk.): *Konflikte, Konfliktlösung und Friedenssicherung in Südosteuropa*. München 1994. 53.
- 33 Vö. Ermacora, F.: *Der Minderheitenschutz in der Arbeit der Vereinten Nationen*. Wien-Stuttgart 1988. 57. Oxenknecht, R.: *Der Schutz ethnischer, religiöser und sprachlicher Minderheiten im Art. 27 des Internationalen Paktes über bürgerliche und politische Rechte 1966*. XII. 16. Frankfurt/M. 1988. 80.

Irodalom

- Schieder, Th. (szerk.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa*. München 1984. (Valamint a sorozat többi, a Romániában, Jugoszláviában és Magyarországon élő németek sorsával foglalkozó kötetei.)
- Mócsy, I.: Partition of Hungary and the Origins of the Refugee Problem, - In: *Essays on World War I: Total War and Peacemaking - A Case Study of Trianon*, ed. by Kiraly, B., Pastor, P., Sanders, I. New York 1982.
- Dedijer, V.- Miletić, A. (szerk.): *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočanja*. Sarajevo 1992.
- Kočović, B.: *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*. Sarajevo 1990.
- Fatu, M.-Muşat, M. (szerk.): *Der Horthystisch - faschistische Terror im Nordwesten Rumäniens, September 1940 - Oktober 1940*. Bukarest 1986.
- Höpken, W.: *Die Emigration von Türken aus Bulgarien. Historisches und Gegenwärtiges*. In: *Südosteuropa Zeitschrift für Gegenwartforschung* 1989. 38.
- Mihok, B.: Die rumänische Nationalitätenpolitik seit 1945. In: *Südosteuropa Zeitschrift für Gegenwartforschung* 1990. 39.
- Gabanyi, A. U.: Bleiben, gehen, Wiederkehren? Zur Lage der deutschen Minderheit in Rumänien. In: *Südosteuropa Zeitschrift für Gegenwartforschung* 1991. 40.
- Zülch, T.: „Ethnische Säuberung” - Völkermord für „Grosserbien” . *Eine Dokumentation der Gesellschaft für bedrohte Völker*. Frankfurt/M. 1993.

THE MIGRATION DEFICIT OF THE SOUTH-EASTERN EUROPEAN MINORITIES IN THE 20TH CENTURY

The conflicts of the opposing national communities of the South Eastern region, marked by different criteria ended in migratory movements in several cases in the 20th century. The combination of the German and French concepts on nation generated an aspiration among the majority nations having sovereignty in the region discussed in the paper to strive to create nationally homogenous societies within their borders. On the basis of M. Jackson's calculations the number of minority people expelled, moved or escaped from Yugoslavian, Romanian, Bulgarian and Greek territories is estimated as high as 7,4 million by the Author and an other million is to be added to this figure: they are also missing from the statistics (assimilated or escaped as the others). When examining the enormous migration deficit of the minority groups the Author calls the attention upon the shortcomings of the international protection of minorities; owing to them the practice of „ethnic cleansing” is not unknown in this region even today.

EMILIA HRABOVEC

A morvaországi németek elűzése a második világháború után

A második világháború végén a cseh országrészeket a cseh történelemben korábban ismeretlen erősségű nacionalista hullám öntötte le. Ennek két legfőbb jellemzőjeként a németellenességet és az újra felbukkanó pánszláv szellemiséget jelölhetjük meg. Utóbbit alapvetően két tényezőre vezethetjük vissza: az 1938. szeptember 30-i müncheni szerződést a csehek többsége által a korábbi nyugati szövetségesek árulásaként éhkelő kiábrándultságra, illetve a közép-európai politikai szerepvállalást mintegy előrejelző szovjet katonai jelenlétre. A háborús viszonyok hosszú hét esztendeje alatt a cseh nemzetet ért negatív érzelmi hatások - az a gyűlölet, amelyet a csehek a „saját” államuknak tekintett első Csehszlovák Köztársaságot felszámoló tényezőkkel szemben mindvégig éreztek, a nemzeti elnyomatás, illetve a világháború végnapjaiban megtapasztalt kegyetlen pusztítások emléke - a béke beköszöntével a cseh társadalomban bosszúért kiáltó nacionalista reakciókat váltottak ki. A csehek meg voltak győződve a szudétanémet népcsoport kollektív bűnösségéről, hiszen a szudétanémet politikai vezetés 1938. évi szerepe, a náci német politika csehellenes intézkedéseiben játszott szudétanémet részvétel tényei ezt a felfogást támasztották alá.

A nemzeti és a szociális motívumok a háború utáni első hetekben robbanással fenyegető szituációhoz vezettek a németek lakta csehországi területeken. Ráadásul a kérdés rendezéséért felelős cseh politikusok sem az érzelmek megfékezését s ezzel együtt a fejlemények ellenőrzését tekintették az egyedüli lehetséges kiútnak. Éppen ellenkezőleg, ma már bizonyosnak tekinthető, hogy a cseh politika korabeli irányadó tényezői - annak ellenére, hogy utóbb ezzel ellentétes módon az alsófokú közigazgatási szervekre igyekeztek hárítani a felelősséget¹ - kezdettől fogva tudtak a kíméletlen németellenes megtorlásokról, azokat megtűrték,² mi több, a cseh lakosság ösztönös bosszúakcióival már az emigrációban és a csehországi ellenállás köreiben is számoltak. Bel-, illetve külpolitikai stratégiájuk kialakításakor szintén figyelembe vették ezek lehetőségét. Belpolitikai szempontból a „nemzeti forradalom” mindenekelőtt mint a hatalom megszerzéséért folytatott harc kerete és eszközrendszere jött számításba. A cseh külpolitikai elgondolásokban pedig a szövetségesekkel szemben kifejtett nyomásgyakorlás eszközeként, hogy tudniillik a „forradalmi zavargások” tényeivel, illetve a befejezett tényekre hivatkozva, a csehszlovák kormány kitelepítési politikájához a nagyhatalmak mielőbbi hozzájárulását megszerezhessek. A csehszlovák emigráció politikai és katonai irányítói többször is nyilatkoztak arról, hogy a háború befejezése után számoltak a németek elleni erőszakos cselekményekkel, és azok bekövetkezése nem volt ellenükre.³

A háború befejezését követő első hetek történéseit és a németekkel való bánásmódot nem utolsósorban az határozta meg, hogy ez idő tájt nem volt semmilyen törvényes szabályozás, amely a német kisebbség jogi helyzetét befolyásolta, illetve a „kitoloncolás” végrehajtását jogi normákhoz kötötte volna. A politikusok ennek megfelelően felhívásokkal, bizalmas utasításokkal és személyes látogatásokkal igyekeztek az újonnan megalakuló csehszlovák hatalmi szervezeteket a németellenes eljárás gyors lefolytatására ösztönözni. Ennek céljai közé a vagyoni kisajátítás, az internálás, valamint az országból való kiűzés tartozott. Ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtását a bárminemű ellenőrzést nélkülözve létrejött helyi szervekre bízta, amelyek igen gyorsan önállósultak, és olyan lépésekre ragadtatták magukat, amelyek külpolitikai és gazdasági szempontból egyaránt igen kellemetlenül érintették a csehszlovák kormányzatot.

A csehszlovák állami szervek szerepe

A németellenes intézkedések legfőbb képviselői közé az újonnan szerveződött csehszlovák hadsereg, az erősen kommunista irányítás alatt kialakított állambiztonsági szervek, a nagyszámú önkéntes alakulatok, valamint az ugyancsak kommunista ihletésű „forradalmi” nemzeti bizottságok tartoztak. A világháború befejezését követő idők forradalmi akciói, a tisztázatlan jogés hatáskörök, valamint a hivatalos állami struktúrákat is megosztó, mindenütt jelen lévő hatalmi harcok miatt, akárcsak a külső, elsősorban szovjet részről megnyilvánuló beavatkozások és a korabeli viszonyokra jellemző szóbeliség miatt, fölöttébb nehéz meghúzni a határokat a parancsszóra végrehajtott intézkedések és a spontán cselekmények között, illetve különbséget tenni a valóban helyi fogantatású események és az állam által inspirált akciók között. Mindenesetre tény, hogy ezekben a zűrzavaros időkben számos olyan tettlegességre és túlkapásra került sor, amelyek nem csupán emberi szenvedéseket okoztak, hanem emberáldozatokat is követeltek.

A németellenes intézkedések meghozatalában különösen az első hetekben rendkívül nagy hatalomra szert tett és fölöttébb önállóan cselekvő nemzeti bizottságok tűntek ki. Ezek feladata abban állott, hogy saját fegyveres alakulataikkal előkészítsék a csehszlovák államhatalom helyreállítását az általuk ellenőrzött területen, továbbá őrizetbe vegyék az összes veszélyesnek minősített személyt, a munkaképes német lakosságot pedig lehetőség szerint táborokba ösztönözve kényszermunkára kényszerítsék, s végül valamennyi korábban német tulajdonban volt vállalatot nemzeti gondnokság alá helyezték.⁴

Ezeknek a feladatoknak a megvalósítása a nemzeti bizottságokban a biztonsági és a telepítési előadókra hárult.⁵ A morva tartományi közigazgatásban 194.5. július 10-én önálló osztályt hoztak létre az evakuációs kérdések intézésére.⁶

Az etnikailag vegyes területeken, ahol elegendő számban éltek csehek, a nemzeti bizottságok közvetlenül a front áthaladása után megalakulhattak, és a németellenes intézkedések foganatosítására ezt követően rögtön sor kerülhetett. Észak-Morvaország és Szilézia nagyobb kompakt német településterületein azonban a front átvonulása után átmeneti hatalmi vákuum keletkezett. A csehszlovák államhatalomnak általában csak megkésve sikerült saját szerveit ezeken a területeken is felállítani.

Sokhelyütt a helyzet lehetővé tette, hogy a Hitler-ellenes földalatti német ellenállás képviselői valóra tudták váltani azon törekvésüket, hogy saját községeikben átvegyék a hatalmat. Elsősorban német szociáldemokrátákról és kommunistákról volt szó, akik a változások közepette úgy gondolták, eljött az ő órájuk, és azt remélték hogy az új köztársaság felépítéséből aktívan részt vállalhatnak. Ott, ahol arra mód nyíl-t, együtt a helyi csehekkel, ahol ilyenek nem voltak, egyedül nemzeti bizottságokat hoztak létre, sőt német fegyveres forradalmi gárdákat is alakítottak.⁷

A Szudéta-vidéken sok helyen újra alakultak a helyi kommunista pártszervezetek, amelyekben gyakran a német párttagok nyomasztó többségben voltak a csehekkel szemben. A yesenik (Freiwaldau) járási kommunista pártterkezeleten például 180 német résztvevő mellett mindössze 13 cseh küldött vett részt. A németek közül sokan a kommunistákhoz való csatlakozásban kerestek támaszt a szovjet katonák, illetve a későbbiekben a helyi cseh közegek túlkapásaival szemben. S valóban akadt rá példa, hogy a német kommunisták bizonyos esetekben a szovjet szervek védelmében részesültek. Ebből a célból a helyi szovjet parancsnokok utasítására a német kommunisták házait plakátokkal, illetve vörös zászlókkal jelölték meg. A Vörös Hadsereg pártfogásával sok helyen közös cseh-német nagygyűléseket, felvonulásokat szerveztek, amelyeken a cseh szónokok szájából olyan kijelentések is elhangzottak, miszerint számukra a német antifasiszták „ezerszer kedvesebbek, mint a cseh kollaboránsok”.⁸

Ez az északi országrészekben kialakult különleges helyzet azonban nem sokáig tarthatott. Az újonnan megalakult nemzeti bizottságok tagjait a járási, illetve a brünni tartományi nemzeti bizottságnak kellett jóváhagynia, a kommunista pártszervezetek tagjai esetében pedig a prágai pártközpontnak, amire már természetesen nem került sor. A még az emigrációban megkötött megállapodás értelmében az összes németet ki kellett zárni a helyi nemzeti bizottságok munkájából, s ezt a brünni tartományi szervek azonnali hatállyal el is rendelték.⁹ A CSKP KB 1945. június 4-én határozatot hozott arról, hogy a későbbiek során a németek közül senkit sem volt szabad a pártba felvenni, a már pártban lévő németek tagságát pedig meg kellett szüntetni. Egyszersmind felszámolták a cseh-német kétnyelvű újságok kiadásának szörványosan előforduló korábbi gyakorlatát, illetve ilyen lapok kiadásának lehetőségét.¹⁰

A csehszlovák államhatalmat a németek által lakott területeken a nemzeti bizottságok mellett a csehszlovák hadsereg képviselte, amelynek a vonatkozó kormányrendelet értelmében „a határvidék biztosítása” és németektől való „megtisztítása” volt a feladata.¹¹ Ráadásul a reguláris alakulatok mellett 1945 áprilisától nagyjából augusztusig számos, fölöttébb gyanús fegyveres alakulat is működött ezen a területen, amelyek magukat „nemzetőrségnek” vagy egyszerűen „partizánoknak” nevezték, és amelyek saját maguk látták el magukat fegyverekkel, és a németellenes intézkedéseket is maguk kezdeményezték.

A csehszlovák államhatalomnak a németek elűzésében meghatározó módon részt vevő támaszát az újonnan létrehívott nemzetbiztonsági szervek jelentették. A Nemzetbiztonsági Testület (cseh rövidítése SNB) tagjai főként a különböző „forradalmi” önkéntes szervezetekből kerültek ki, akiket a régi rendőrség megbízhatónak talált alkalmazottaival egészítettek ki. A testület soraiban sok önjelölt „parancsnok” tevékenykedett, akik saját hatáskörükben különböző intézkedéseket fogantatosítottak annak érdekében, hogy a németkérdés „megoldását” felgyorsítsák. Egy Tibor Novák nevű tüzérkapitány például a yeseníki (korabeli cseh névén: frývaldovi) járásban közvetlenül a háború befejezése után létrehozta „a frývaldovi járási internálótáborok parancsnokságát”, amelynek élére saját magát nevezte ki. Három nagy tábort alakított ki, amelyekben szemtanúk visszaemlékezései szerint gyermekes anyákat, a német koncentrációs táborokból frissen visszatérteket, köztük zsidókat is fogva tartottak.¹² Egy másik SNB-parancsnok, Bedřich Pokorný kapitány, aki magát 1945 májusában a morvaországi nemzetbiztonsági testület vezetőjének nevezte, és saját jogkörében feloszlatta az addig fennálló rendőri apparátust, azáltal vált hírhedtté, hogy ő szervezte meg a brünni németek kitoloncolásának végrehajtására az úgynevezett brünni halálmenetelést. Morvaország területén azonban legalább két tartományi SNB-parancsnok működött: Pokorný mellett a Ostravában volt a másik, aki beosztottaival együtt az ostravai internálótáborban történt szörnyűségekért volt felelős.¹³

Május végéig a csehszlovák fegyveres alakulatok, különösen a hadsereg egységei, de önkéntesekből szervezett csapatok is helyi és regionális méretű kitoloncolási akciókat szerveztek, amelyeket bizalmas utasítások alapján vagy maga a prágai belügyminisztérium kezdeményezett, vagy utólag a kormány jóváhagyásával mintegy legalizálta azokat. Kezdetben a Morvaország belsejében található német nyelvterületeken és szörványtelepüléseken léptek fel, de hamarosan kiterjesztették tevékenységüket az osztrák határ menti keskeny német nyelvterületre, illetve az észak-morvaországi vegyeslakosságú övezetekre is. A legkorábban érintett morvaországi területek közé tartozott a znojmoi (znojmí), mikulovi (mikulovský), dačicei (datschitz), hustopeči (auspitz) és a Moravská Třebová-i (Mährisch Trübau-i) járások vidéke, ahol május 20-a után elkezdődtek az osztrák határon túlra való kitoloncolások, és egész nyáron, illetve egészen koraőszig folytatódtak.¹⁴

Ezek az akciók a helyi eltéréseket leszámítva többé-kevésbé azonos minta szerint zajlottak le: a német lakosokat felszólították, hogy néhány (esetenként egy) órán belül hagyják el lakásaikat, és 30 kilogrammos, illetve az egyéni teherbírás által maximált súlyú csomagokkal vonuljanak a megadott gyűjtőhelyre, ahonnan vagy közvetlenül a határra vezényelték, vagy

átmeneti táborokba küldték őket. Néhány adattal megvilágíthatók ezeknek az első deportálásoknak és kitoloncolásoknak a méretei: Znojmo (Znaim) városában az 1930. évi csehszlovákiai népszámlálási adat szerint 8 347 németet számoltak össze, 1945. június 12-én számuk már csak 1_500 körül mozgott. A dél-morvaországi dačicei (datschitzi) járásból június 19-ig 5 430 németet űztek el otthonaikból a csehszlovák hatóságok. 1945. május 31-én a csehszlovák belügyminisztérium jóváhagyásával mintegy 30 000 brünni németet gyalogszerrel indítottak az osztrák határra. Június közepén azután sor került a kompakt német területekre is Észak-Morvaországban, illetve Sziléziában, mégpedig elsősorban Svytavý (Zwittau), Mohelnice (Müglitz), Krnov (Jagerndorf) és Opava (Troppau) vidékén.¹⁵

További németellenes intézkedések

A morvaországi németeknek otthonaikból való elűzésével párhuzamosan a még megmaradt német lakossággal szemben is intézkedéseket foganatosítottak a csehszlovák hatóságok, amelyek azt célozták, hogy megfosszák őket a létfenntartásukhoz szükséges anyagi eszközöktől, munkaerejüket pedig későbbre tervezett kitelepítésükig maximális mértékben kihasználják. Heteken belül tisztázták annak kritériumait is, miként válasszák ki a kitoloncolásra ítélt, illetve átmenetileg visszatartott német személyeket.

Május 16-án a morvaországi tartomány; nemzeti bizottság biztonsi ügyekért felelős előadója elrendelte valamennyi németnek táborokban való összegyűjtését. A szóban forgó rendelet azonban jórészt csupán utólagosan kodifikálta az időközben már kialakult állapotokat.¹⁶ Május 22-én Brünnbe látogatott Klement Gottwald miniszterelnökhelyettes, a CSKP főtitkára, aki a tartományi nemzeti bizottság munkatársait arról tájékoztatta, miképp járjanak el a németkérdés kezelésében. Azt javasolta, hogy a németeket származásuk és politikai múltjuk szerint hét kategóriába sorolják be:

1. A cseh országrészekbe 1938 után betelepült németeket, amennyiben nem követtek el büntetendő cselekményeket, hazájukba kellett visszatelepíteni, egyébként pedig bíróság elé kellett őket állítani.

2. A büntetendő cselekményekben elmarasztalható németeket bíróság elé kellett állítani.

3. Azokat a szudétanémeteket, akik semmilyen különös módon nem léptek fel a cseh nép ellen, felügyelet alá kellett helyezni és kényszermunkára kötelezni. Gottwald kifejezését használva, a németeket a csehszlovák hatóságoknak úgy kellett kezelniük, mint a náci időkben a zsidókat, vagyonukat pedig nemzeti gondnokság alá kellett helyezni.

4. A német ellenállókat s azokat, akik a német koncentrációs táborokban szenvedtek (tehát az „antifasisztákat”, egyenjogú állampolgárokként kellett elismerni. A német antifasisztáknak azonban tevékenységüket minden esetben előbb igazolniuk kellett.

5. A csehek, akik a náci időkben németeknek vallották magukat, németekként kellett elbírálni.

6. A vegyes házasságokban élőkkel szemben esetenkénti elbírálást kellett alkalmazni.

7. A magukat cseheknek valló zsidókat mint cseheknek kellett kezelni, a magukat német nemzetiségűeknek tekintőket viszont tevékenységük alapján a fenti kategóriák szerint a németek közé kellett besorolni.¹⁷

Egy nappal Gottwald brünni látogatása után a brünni tartományi bizottság *Ideiglenes általános irányelvek a németekről* címmel közreadta az összes német férfi táborokba való összegyűjtését, illetve a felnőtt német férfi és női népesség kötelező munkaszolgálatát szabályozó rendeletet. A nemzeti bizottságokkal együttműködve a nemzetbiztonsi szerveknek ilyen célokra minden járási városban és további alkalmas településeken régi elhagyatott lakóépületekben, gyártelepeken és táborokban a németek számára munkatáborokat kellett létesíteniük. A táborba vonulás és a munkaszolgálat kötelezettsége alól felmentést kaptak az antifasiszták, a súlyos betegek, a testi fogyatékosok, a terhesség előrehaladott

szakaszában lévő nők, illetve a csecsemőjüket ápoló vagy hat éven aluli gyermekeiket nevelő anyák, továbbá a zsidók és a vegyes házasságban élők, a cseh feleségek német férjeinek kivételével.

Azok a személyek, akiket a fent ismertetett irányelvek értelmében a németellenes intézkedések nem érintenek, átmenetileg nem fosztották meg lakásaiktól és egyéb vagyontárgyaiktól (a nagyobb értékű ingatlanok kivételével) és megtarthatták korábbi munkahelyeiket is. Ezen különjogok végső megerősítése azonban a járási állambiztonsági hivatalok mellett erre a célra létrehozott „német kivizsgáló bizottságok” döntésétől függött. Ezek a bizottságok - amelyek nem voltak azonosak a népbíróságok mellett később létrehozott intézménnyel - egy-egy jogi végzettséggel rendelkező, illetve „népi bíróból”, valamint a kivizsgálandó személy világháború alatti lakhelyéről származó három személyből állt. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy ezeknek a jogi szempontból eleve fölöttébb kétséges bizottságoknak a segítségével a kivizsgált németekkel, csehekkel szemben gyakran korábbi személyes számlákat egyenlítették ki. Nemegyszer a „népi ülnökök” között szerepet kaptak a náci periódus áldozatainak hozzátartozói vagy olyan személyek, akik különböző okoknál fogva jogosulatlanok voltak arra. Így például Zlinben egy volt ruhatárosnő, akinek - saját szavaival szólva - munkájánál fogva „lehetősége volt az összes ott élő németet megismernie”, jogában állt emberi sorsok fölött döntenie.¹⁹

A csehszlovák hatóságok minden törekvése arra irányult, hogy lehetőleg minél gyorsabban és minél nagyobb számú németet távolítsanak el az országból. Így például a tartományi nemzeti bizottság azt ajánlotta, hogy azoknak a németeknek, akikkel szemben semmilyen terhelő adatot nem lehetett felhozni és az országot önként el kívánják hagyni, azzal a megkötéssel, hogy csupán annyi csomagot vihetnek magukkal, amennyit maguk elbírnak, akadálytalanul lehetővé kell azt tenni. A hatóságok mindazonáltal előrelátóan megkövetelték ezektől a német kitelepülöktől, hogy aláírásukkal igazolják, a Csehszlovák Köztársaság területét önként hagyják el.

A morvaországi tartományi nemzeti bizottság 1945. május 23-i irányelvei nem vonatkoztak a politikai bűncselekményekkel vádolt németekre. Őket „a nemzeti bizottság útmutatása szerint valamely áldozat igazolása vagy a nemzetbiztonsági hivatal kezdeményezésére haladéktalanul le kellett tartóztatni”, és börtönbe vagy internálótáborba kellett elhelyezni, ahol a népbírósági eljárásig maradtak.²⁰

Miközben a németellenes intézkedéseket már országszerte bevezették és a németek kiűzése az országból egyre nagyobb méreteket öltött, a prágai kormány olyan kötelező érvényű rendelet kibocsátásán dolgozott, amellyel a folyamatot egységes szabályozás alá kívánták vonni, s mindenekelőtt el akarták kerülni a kiűzések nem kívánatos gazdasági és politikai következményeit. A prágai kormány jócskán megkésve, 1945. június 15-én fogadta el azokat az irányelveket, amelyek a kiűzés lebonyolítását voltak hivatva szabályozni. Az egész akció technikai lebonyolítását a hadseregre bízták. A legfontosabb alapelveként a dokumentum azt rögzítette, hogy az állam gazdasági érdekeit minden intézkedés során figyelembe kellett venni. A német lakosságot nem szabad válogatás nélkül táborokba terelni, hanem a technikai lehetőségekhez mérten munkára kellett őket fogni. A tulajdonképpeni kitoloncolásra csak akkor volt szabad sort keríteni, amikor annak a lehetőségeit már megteremtették.

Ez a kormánydöntés híven tükrözte azokat a nehézségeket, amelyekkel a csehszlovák félnek szembe kellett néznie, amikor a kiűzött németek átvételét a határ túloldalán be akarták biztosítani. A háború utáni hónapokban egyedül a Szovjetunió értett *egyvet* Prága kitoloncolási terveivel, és csakis a németországi és ausztriai szovjet parancsnokok nem akadályozták az elűzött szudétanémetek átvételét. Különösen a morvaországi németek kitoloncolása esetében igen komoly nehézséget jelentett az a tény, hogy a hagyományosan hosszú cseh-német határ vonal éppen 1945 nyarán lényegesen lerövidült. Lengyelország állami területének nyugatra való elmozdítására hivatkozva a lengyel állami szervek a cseh-sziléziai és észak-

morvaországi területekkel határos német területeket fokozatosan megszállták és az elfoglalt területekről a német lakosságot szintén elkezdték kitoloncolni. Ilyen körülmények közt lengyel szempontból ugyancsak érthető volt a vonakodás a cseh- és morvaországi elűzött németek átvétele előtt.²¹ A problémákat csak fokozta az 1945 nyarán kirobbant újabb csehszlovák-lengyel határvita, valamint a prágai kormány tiltó rendelete, amely szerint az elűzött szudétanémeteket tilos volt a lausitzi és a Glatz vidéki németországi területekre kitoloncolni, minthogy a csehszlovák kormány óvatos formában bejelentette igényét a két említett területre, s éppen ezért nem kívánta őket az elűzött németekkel betelepíteni.²² A szudétanémetek által lakott észak-morvaországi és sziléziai területek így módon többé nem voltak határosak Németországgal, s ekképpen lehetetlenné vált a németek közvetlen kitoloncolása a határon túlra. Az egyetlen legalább félig nyitott kapu Németország felé - Ausztriát leszámítva - az amerikai felügyelet alatt álló nyugat-csehországi demarkációs vonaltól az észak-csehországi Dečín (Tetschen) városáig húzódó cseh-német határszakasz maradt. Éppen emiatt az elűzött észak- és közép-morvaországi, illetve cseh-sziléziai németeket túlszűfolt tehervagonokban nyugat felé, leggyakrabban Dečín, ritkábban Teplice-Šanov (Teplitz-Schönau) felé szállították, ahonnan azután szászországi területre juttatták át őket. Június folyamán néhány alkalommal gyalogmeneteket szerveztek, amelyekkel az elűzött németeket távoli vasúti állomásokra terelték, és a meggyötört embereket ott vagonírozták be.²³

1945. június 25-én a 3. (morvaországi) katonai körzet parancsnoksága jóváhagyta a *Morvaország és Szilézia németektől való megtisztítását célzó akció irányításának és lebonyolításának alapvető irányelvei* című dokumentumot: „Morvaországot és Sziléziát meg kell tisztítani németektől. Általános alapelv, hogy a tisztogatást a legrövidebb határidőn belül, minden németre kiterjedően és kemény következetességgel kell végrehajtani. Minden előkészületet a végrehajtás időpontjáig titkosan kell kezelni.” Ez a dokumentum elsősorban a hadsereg, a nemzetbiztonsági szervek és a nemzeti bizottságok kompetenciáit tisztázta. A németek elűzését minden esetben a három szervezetnek közösen kellett végrehajtaniuk: a nemzeti bizottságok és a nemzetbiztonsági szervek feladata a kitoloncolásra ítélt személyek kiválasztása és összeírása volt, az elszállítás és kitoloncolás technikai lebonyolításáért a katonai szervek, illetve az akcióba bevont félkatonai segéderők feleltek. Mindazonáltal a hadsereg mindvégig ellenőrzése alatt tartotta az egész kitoloncolási akciót. Novak tábornok például arra is utasította a katonai apparátust, hogy állandóan ellenőrizzék a kitoloncolásra ítélt személyek névsorait, s amennyiben a katonai hírszolgálat szempontjából használható személyekre bukkannak, azonnal töröljék őket a listákról. A hadseregirányítás minden szintjén speciális „áttelepítési csoportokat” hoztak létre, amelyek egyebek mellett azt is feladatuk kapták, hogy a nemzeti bizottságokkal és a nemzetbiztonsági szervekkel való együttműködésben biztosítsák a hadsereg vezető szerepét.²⁴ Július 10-én a morvaországi tartományi nemzeti bizottság a járási szervezetekhez eljuttatott utasításában új kritériumokat jelölt ki az azonnal kitoloncolandó németek kiválasztására és besorolására. A németeket foglalkozásuk, életkoruk és munkaképességük alapján öt kategóriába sorolták: az elsőbe a 15-55 év közötti munkára fogható azon személyek tartoztak, akiknek eredeti szolgálati vagy tartózkodási helyükön való meghagyása „az állam gazdasági érdekeibe ütközött”, s ennek megfelelően az ország más területein a romeltakarításra vagy egyéb közmunkára voltak irányíthatóak. Ide a korábbi német állami alkalmazottak, a falusi értelmiségiek, szabad foglalkozásúak tartoztak. A második kategóriába a parasztok, a korlátozott számban megtűrt kisiparosok, orvosok tartoztak, akiket átmenetileg meghagytak lakóhelyükön. A harmadik kategóriát a náci periódusban politikai, tudományos vagy más tevékenységük miatt kompromittálódott személyek alkották, akikre internálás, illetve bírósági ítélet várt. A negyedik csoportba az antifasiszta németeket sorolták, akik lakóhelyükön maradhattak, sőt - ez morvaországi sajátosságnak számított - közülük sokakat felszólítottak, hogy működjenek

közre a csehszlovák szervekkel az „evakuálások” lebonyolításában. Végül az ötödik csoportba sorolták a többieket, akiket azonnali hatállyal kiutasítottak az országból és akik öt napra való élelmet és 60 kilogrammos csomagot vihettek magukkal. (Kivételnek számítottak a vegyes házasságban élő személyek, az árvák és a cseh nemzettel szemben semmilyen vétséget el nem követő idős személyek.²⁵

A tartományi nemzeti bizottság 1945. július 10-i irányelvei jól mutatják, hogy a kitoloncolásra való kijelölésében, illetve annak végrehajtásában milyen fontos szerepet játszottak a gazdasági kritériumok, illetve a német emberek munkabírása. A morvaországi és sziléziai németekkel való cseh magatartásban ezek az irányelvek voltak egész nyáron a mérvadóak, mégha a végrehajtás során különösen a kivételek elbírálásában - nem is tekintették mindig szentírásnak a szóbanforgó dokumentum utasításait. A gyakorlatban például perdöntő kritériummá egyre inkább a kitoloncolásra ítélt személyek vagyonának nagysága vált, ami legtöbbször eldöntötte, hogy az érintetteket a kiutasítottak listájára vagy az internáló táborokba irányított személyek közé sorolták.

A július 10-i dokumentum szerint a németellenes intézkedések alól mentességet élvező csoportok egyikét az úgynevezett antifasiszták alkották. A dokumentum definíciója szerint ez esetben olyan német nemzetiségű személyekről volt szó, akik „a Csehszlovák Köztársasághoz hűségesek maradtak, sohasem léptek fel a cseh, illetve a szlovák néppel szemben és aktívan részt vettek a két nép felszabadításában, vagy a náci terror üldözöttjeivé váltak”. Tehát az antifaszizmus döntő kritériumaként nem egyszerűen a nemzeti szocializmussal való szembeszegülést jelölték meg, hanem a csehszlovák állameszme iránti feltétlen elkötelezettséget és a Csehszlovák Köztársaság fennmaradásáért, illetve helyreállításáért folytatott harcban való részvételt is feltételként szabták. Ezen kívül különböző szociális és pártpolitikai mozzanatok is felmerültek, amelyeket az antifasiszta minősítés során szintén figyelembe vettek. Gottwald egyik nemzeti bizottságokhoz intézett utasítása nyomán csupán a munkásokat, alkalmazottakat, kisparasztokat és kisiparosokat volt szabad a németellenes intézkedések alól mentesíteni. Közvetlenül a háború befejezése után csakis a szociáldemokratákat és a kommunistákat lehetett antifasisztáknak tekinteni. A nem szocialista, s különösen a keresztény érzelmű, illetve meggyőződésű igénylők kérését a nemzeti és vallásellenes közhangulat hatására gyakran olyan érveléssel utasították el, hogy bár szembeszálltak a náci rendszerrel, de nem léptek fel a Csehszlovák Köztársaság érdekében.

A Hitler-ellenes szudétánémetek helyzetét a gyakorlatban mindenekelőtt a helyi hatalmi szervek politikai szimpátiái határozták meg. Az egyik községben maradhattak, a másikban viszont a többi németekkel együtt ők is együtt meneteltek a legközelebbi határátkelőig, illetve a legközelebbi internáló táborig. Kiváltképp a gátlástalanul tevékenykedő önkéntes alakulatok voltak rájuk kevés tekintettel. Tény, hogy a hivatalos „német kivizsgáló bizottságok” is különbözőképpen magyarázták a fentebb említett irányelveket. Előfordult, hogy csupán az aktív szabotázsakciókat vagy a fegyveres partizántevékenységet tekintették elfogadható indoknak az antifasiszta minősítés iránti kérelem elismeréséhez. A morvaországi tartományi nemzeti bizottság elnökségi határozata értelmében a brünni németek kitoloncolása során a német antifasisztákkal kivételt kellett volna tenni. Ámde ugyanazon elnökségi ülés egy másik határozatával megtiltotta a tartományi nemzeti bizottság tagjainak, hogy aláírásukkal igazolják a németek lojális és antifasiszta magatartását bizonyító okiratokat. A rákövetkező napon azután a brünni helyi sajtó arról adott hírt, hogy további rendelkezésig tilos a németellenes rendelkezések alóli mentességet biztosító igazolások kiadása, a korábban kiállított igazolások pedig érvényüket veszítették. Ezzel szemben Moravská Třebová (Mährisch Trübau) városában a német kommunistákat és szociáldemokratákat, Krnov (Jägerndorf) városában már csupán a kommunistákat nem toloncolták ki.²⁷

1945 júniusában és július első felében a törvénytelen kitoloncolások („wilde Vertreibungen”, csehül: „divoký odsun”) egész Morvaországra kiterjedtek. A szudétanémetek dél-morvaországi járásokban elkezdett elűzése kisebb mértékben ugyan, de tovább folytatódott, ugyanakkor az etnikai tisztogatást célzó akció súlypontja Észak-, Északkelet-Morvaországra, illetve Kelet-Sziléziára helyeződött át. A csehszlovák hadsereg távolról sem teljes korabeli számításai szerint Morvaországból és Sziléziából naponta ezernél több szudétanémetet toloncoltak a határon túlra. Ez a becslt adat nagy valószínűséggel csupán azokra az elűzött németekre vonatkozik, akiket a szászországi irányba útnak indított vasúti szállítás során a hadsereg alakulatai kísérték, illetve ellenőriztek. Aligha vonatkozhatott viszont ez az adat azokra az elűzöttekre, akiket a határ közelében fekvő dél-morvaországi településekről részben szintén vasúton, az esetek többségében viszont gyalogosan és mindenfajta ellenőrzés nélkül Ausztriába toloncoltak ki, s akik az 1945 nyarán 150 ezerre becslt Ausztriába került szudétanémet többségét alkották.²⁹ A morvaországi „evakuációért” felelős előadó 1945. július 24-én 85 ezer főre becslte a tartományból addig kitoloncolt németek számát, de ő maga is hozzáfűzte, hogy ez az adat nem teljes. A csehszlovák honvédelmi minisztérium vezérkarának 1945 augusztusi helyzetjelentése szerint hozzávetőleg 110 ezer csehszlovákiai német hagyta el Morvaországot és Sziléziát.³⁰

Bármennyi is legyen az elűzött szudétanémetek pontos száma, egy dolog biztos: már az 1945 tavaszi és nyári törvénytelen kitoloncolásokkal is sikerült elérni a csehszlovák hatóságoknak a két tartomány etnikai és szociális szerkezetének lényegi átalakítását. Dél-Morvaország, különösen a Znojmo (Znaim), Mikulov (Nikolsburg) és Moravský Krumlov (Mährisch Kromau) vidékét sikerült 1945 júliusára nagy mértékben elcsehesíteni, az eredeti német lakosságot vagy a határon túlra toloncolták ki, vagy internálótáborokba gyűjtötték össze. Helyüket a beözönlő cseh telepések foglalták el. A morvaországi tartományi nemzeti bizottság tanácsának 1945. július 3-án már azt állapíthatták meg, hogy Dél-Morvaországot nagy részben „megtisztították a németektől”.³¹ Ekkor még más volt a helyzet Észak-Morvaországban, ahol a városok kivételével a németek többsége helyükön maradhatott. Ezen a kompakt német települtségű vidéken a kitoloncolásokra jóval később került sor: a több mint hárommillió csehszlovákiai német kisebbség nagyobb része egy évvel később, a szervezett vasúti szállításokkal lebonyolított tömeges kitelepítés keretében kényszerült szülőföldje elhagyására.³² A történetileg kialakult kétnemzetiségű Szudétavidék etnikai arculata azonban már 1945 nyarán kezdett végérvényesen megváltozni.

Jegyzetek

- 1 Vö. például a csehszlovák külügyminisztérium 1945 nyarán az osztrák külügyi vezetéshez eljuttatott érvelésével. Ausztria prágai meghatalmazott képviselőjének jelentése az osztrák kancellár részére a Csehszlovák Köztársaság területén élő osztrák állampolgárok érdekvédelméről. 1945. június 6. - Österreichisches Staatsarchiv - Wien (ÖSA), Archiv der Republik, AA, II-pol. 1945, GZ 186. pol.
- 2 Vö. A csehszlovák minisztertanács 1945. május 25-i, június 2-i vagy június 8-i jegyzőkönyveivel. Státní ústřední archiv - Praha (SÚA) Úřad předsednictva vlády. Ugyanerről lásd Archiv Ústředního výboru KSČ - Praha (A ÚV KSČ), f. 100/1 és 100/24., illetve Moravsky zemsky archiv - Brno (MZA) f. B-280. 58. sz. doboz
- 3 A ÚV KSČ, f.100/24.172. köt. Az emigráció idején kialakult csehszlovák elképzelésekről lásd Karel Kaplan: *Csehszlovákia igazi arca 1945-1948*, Pozsony 1993.182-188.
- 4 Vö. például a boskovicei illegális járási nemzeti bizottság (jnb) 1945, áprilisi irányelveivel. Cestou Května. Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1946 - květen 1946. Praha 1976. 84-89., továbbá a Földművelésügyi Minisztérium nemzeti bizottságokhoz intézett 1945. május 10-i irányelveivel a mezőgazdaságban szükséges sürgős intézkedésekről A morvaországi tartományi nemzeti bizottság 1945. május 16-án a fentiek alapján a következő intézkedésekre adat utasítást a helyi nemzeti bizottságoknak: 1) Minden német nemzetiségű személyt őrizetbe venni és számukra koncentrációs táborokat létrehozni. Az eltakarításban és a háborús károk felszámolásában kötelező munkaszolgálatra kell őket kirendelni. 2) Az összes német nemzetiségű személy vagyontábját biztonságba és nemzeti igazgatás alá kell helyezni. 3) Az összes

- német személy ingatlanvagyonát és földtulajdonát le kell foglalni, és minden intézkedést meg kell hozni annak érdekében, hogy azokat rendeltetésüknek megfelelően használják, szükség esetén az internált németek, illetve korábban nem dolgozó személyek bevetésével. Erről lásd a Morvaországi Tartományi Nemzeti Bizottság tanácsának 4. üléséről készült jegyzőkönyvet MZA Brno fond B-280. 58. doboz.
- 5 Vö. a testület 2., illetve 8. üléséről készült jegyzőkönyvekkel, uo.. lásd továbbá: Kroupa, Vladislav: *Sbor národní bezpečnosti 1945-1948*. Praha 1977. 36-37.
- 6 Az osztály vezetését előbb Miroslav Bursík látta el, majd 1945. november 6-tól a kommunista Karel Tondl. A biztonsági előadó funkciójáról lásd MZA. fond B-280. 58. dob. A németek kitoloncolására létrehozott osztály létrehozásáról lásd SÚA, Ministerstvo unitra-nová registratura (MV-NR) 8155. dob.
- 7 A szudéta-vidéki jelentéseket lásd SÚA, A ÚV KSČ f. 100/24. 46. köt. a. j. 857. etc. A német forradalmi gárdákról vö. Turnwald, Wilhelm (Hg.): *Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen*, München 1971. 254.
- 8 SÚA, A ÚV KSČ, f. 100/24. 46. köt. a. j. 857.
- 9 Vö. a május 5-i 1945/4. számú, illetve a július 25-i 1945/48-49. számú kormányrendeletekkel, amelyek Csehszlovákia nem szláv lakosságát megfosztották politikai jogaitól. Lásd továbbá Kaplan, Karel: *i. m.*
- 10 A CSKP KB elnökségének 1945. június 6-i üléséről készült jegyzőkönyv, SÚA, A ÚV KSČ. f. 02/I. 1. köt. a. j. 4.
- 11 A csehszlovák kormány május 14-i és május 23-i ülésének jegyzőkönyvei. SÚA, UPV. 12 MZA, fond B-280. 787. dob. -Turnwald: *i. m.* 122-124. számú dokumentumok.
- 13 Hora, Ota: *Svedectví o puci*, I. Praha 1991. 133-135. -Turnwald: *i. m.* 215-216. számú dokumentumok.
- 14 Az eseményekről a koblenzi Bundesarchiv anyagaiban számos korabeli nyilatkozat, beszámoló található: Ost. Dok. 2/293, 20/57 (Znaim), 2/276 (Nikolsburg) etc. Fontos adatokat tartalmaznak az elüldözöttekkel készített korabeli osztrák befogadási jegyző- könyvek, valamint az osztrák belügyi hivatal helyzetjelentései: Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA) Archiv der Republik, II-pol./1945.1. dob. GZ 134/pol., valamint 2. dob. GZ 220-pol. és GZ 1033-pol. Lásd még a helységek szerint kiadott kortársi beszámolókat közreadó Bornemann, Felix (Hg.): *„Weil Sie Deutsche sind...“ Dokumente und Berichte zur Austreibung aus Südmähren 1945-1946*. Stuttgart 1980., ill. MZA- Brno, fond 280. 58. dob.
- 15 A brünni „halálmenetről” lásd például Paul, Ernst: Lidice, Brno, Ústí nad Labem. Mista ceského a nemeckého utrpení. Praha 1990. 9-12. A szerző szerint a brünni németek három-négy napig tartó menetelése hozzávetőleg tízezer halálos áldozatot követelt. Vö. Kaplan: *i. m.* 188-198. - Bornemann: *i. m.* 23-56. - Bøddeker, Günter: *Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten*, München-Berlin 1980. 217-219, továbbá: BA Koblenz, Ost. Dok. 2/273 (Neubistritz), 20/63. - ÖSA, Archiv der Republik, II-pol. 1945. 2. dob. GZ 138-pol. - Brno, fond B-280, 58. dob. Ebben lásd a morvaországi tartományi nemzeti bizottság június 12-i, június 19-i, július 13-i és július 24-i tanácsuléséről készült jegyzőkönyveket.
- 16 A morvaországi tartományi nemzeti bizottság május 16-i tanácsulésének jegyzőkönyve, MZA Brno, B-280. 58. dob.
- 17 Ugyanazon testület május 22-i jegyzőkönyve, uo.
- 18 Ott, ahol korábban már a nőket és a gyermekeket is táborkba koncentrálták, fenn kellett tartani ezt az állapotot. Azoknak a nemzeti bizottságoknak viszont, amelyek még nem adtak ki egyetlen utasítást sem a németek táborkban való összegyűjtéséről, azt ajánlották, hogy csupán a férfiakat szedjék össze.
- 19 A táborkba internált németek munkaszolgálatának szabályozásáról fennmaradt iratgyűjteményt lásd MZA Brno, fond B-280. 790. dob.
- 20 A németekre vonatkozó előzetes irányelveket tartalmazó dokumentum dátuma 1945. május 20. Ugyanakkor a dokumentumot a tartományi nemzeti bizottság tanácsának három nappal későbbi 7. ülésén fogadták el. uo. 65. dob.
- 21 1945. június 23-án a krnovi (jagerndorfi) németekből összeállított nagyobb számú menetoszlopát a Javorník (Jauernig) melletti határátkelő irányába indították útnak. A lengyelek azonban visszairányították az elüldözötteket. Ezért a teljesen kimerült embereket további meneteléssel a Králiky (Grulich) és Staré Mesto (Mährisch Alstadt) környékén berendezett táborkba irányították. Vö. Schieder, Theodor (Hg.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa- IV/2. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. Bonn 1957.71-72. sz. dokumentumok.
- 22 SÚA Praha, UPV, 308. dob. 127/2.
- 23 Schieder: *i. m.* 71-72. sz. dokumentumok.
- 24 MZA Brünn, fond B-280. 790. dob.
- 25 Számozás nélküli irat uo.
- 26 Gottwald kijelentésére vonatkozóan lásd a tartományi nemzeti bizottság május 22-i tanácsulésének jegyzőkönyvét. Uo. 58. dob.
- 27 Lásd ugyanazon testület 8-9. ülésének jegyzőkönyvét, továbbá a Slovo národa című újság 1945. május 30-i számát. Az egyik morvaországi német tábort, amelyben nagyobb számú szociáldemokrata internált élt, a

- kortársak mint „szocdem tábor” emlegették. Schieder: *i. m.* 37. sz. dokumentum. A krnovi németekhez lásd MZA Brno, fond B-280. 787. dob.
- 28 1945 június 13-án az ostravai német lakosság egy részét Schlesisch Ostrauba toloncolták ki, ahonnan háromnapos meneteléssel a Lengyelországhoz került Felsősziléziába irányították őket. Az 1. csehszlovák páncélos hadosztály közreműködésével lebonyolított akció mintegy 1 280 embert érintett. erről lásd Ceskoslovenská demokracie, 1945. június 14., valamint Turnwald: *id. m.* 212. sz. dokumentum. - A nemzetbiztonsági szervekkel közösen ugyanez a katonai alakulat irányította a neuttischeini németek július 5-6-i kitoloncolását is, amelynek keretében minden előzetes értesítés nélkül mintegy 4-5 ezer németet szállítottak el az Elba menti Pírnába. Uo. 241. sz. dokumentum. Mintegy 2 500 krnovi német július végi elűzéséről lásd MZA Brno, fond 8-280. A tartományi nemzeti bizottság 17. tanácsülésének jegyzőkönyve. Továbbá Schieder: *id. m.* 71-72. sz. dokumentumok és Bőddeker: *id. m.* 217-219. A Svitavy (Zwittau) környéki német falvakból a németeket június végén űzték el, magát a várost már május végén, június elején el kellett hagyniuk az ott lakó németeknek. Vö. a csehszlovák kormány június 2-i üléséről készített jegyzőkönyvével. SÚA Praha UPV Továbbá Schieder: *id. m.* 74. sz. dokumentum. Lásd még Biman, Stanislav-Cílek, Roman: *Poslední mrtví, první živi. České pohraničí květen az srpen 1945.* Ústí nad Labem 1989. 194.
- 29 Osztrák részről előbb 200-250 ezer elűzött szudétánémétről beszéltek, a nyár végén ez a szám 150-200 ezerre módosult. Vö. ÖSA, Archiv der Republik II-pol. 1945. 2. dob. GZ 138. pol 45., továbbá GZ 461. pol. 45. uo. és GZ 138. pol. 45. 68. dob. uo.
- 30 Az evakuációs ügyekkel megbízott referens adatára lásd a tartományi nemzeti bizottság 16. tanácsülésének jegyzőkönyvét. MZA Brno, fond B-280. 58. dob. A honvédelmi minisztérium vezérkari becslését lásd Biman-Cílek: *id. m.* 210.
- 31 A tartományi nemzeti bizottság július 3-i 113. tanácsülésének jegyzőkönyve, MZA Brno fond B-280. 58. dob.
- 32 A németellenes intézkedések folytatásában a potsdami konferencia fontos cezúrárt jelentett. Egyrészt a nagyhatalmak beleegyezésüket adták a csehszlovákiai németek kitelepítéséhez, másrésztől viszont döntést hoztak arról, hogy a kitelepített németek letelepítéséről pontos menetrendet kellett készíteni. Egyúttal felszólították Prágát, hogy az előkészítetlen kitoloncolásokat szüntesse be. A csehszlovák szervek az 1945. augusztus 2-i potsdami határozatot követően is megpróbálták folytatni németek elűzését otthonaikból. A potsdami határozatoknak megfelelően 1945 végén Csehországban kezdett kialakulni a német gyűjtőtáborok rendszere, amelyek a szervezett vasúti kitelepítés előkészítését szolgálták. Morvaországból a krnovi németek egy csoportjával 1946. február 25-én indult el az első szerelvény a szervezett kitelepítés keretében.

EMILIA HRABOVEC

THE EXPULSION OF THE GERMANS FROM MORAVIA IN 1945

Before the Potsdam Conference could make a decision on the transfer of the German population of Czechoslovakia to Germany in June 1945, hundred thousands of Germans were expelled from their homes in Bohemia and Moravia within the scope of the so-called wild resettlement” (divoky odsun) - with the consent of the highest Czechoslovakian state authorities and without any legal background. The Author deals with this first period of mass resettlement which on territories and in settlements of a German population in majority of Moravia became ethnic cleansing. With the use of contemporary documents from Bohemia and Moravia she reconstructs the measures set against the Germans; the categorization of the German population and the degrees of the ethnic cleansing.

MARIE-JANINE CALIC

A bosznia-hercegovinai etnikai konfliktusok szerkezeti elemzése

Bosznia-Hercegovina a maga húsznál is több különböző nemzetiségének és vallásfelekezetének békés együttélésével kétségkívül hosszú időn keresztül sikeres kísérletnek számított. Mára viszont az etnikai konfliktusok értelmetlenségének és embertelenségének vált szimbólumává. Az alábbiakban a Jugoszlávia szétesése óta Bosznia-Hercegovinában végbement nacionalista radikalizálódás körülményeit és kifejeződési formáit igyekszünk rendszerezni. Először a soknemzetiségű köztársaság etnikai viszonyaiban meglévő, de már a jugoszláviai háború kitörése előtt is létezett konfliktusok szerkezetét írjuk le. Második lépésben az erőszak eszkalációjának működését és fokozatait vázoljuk. Végezetül az etnikai alapozású nacionalista konfliktusok rendezésének tipikus ismertetőjegyeit vesszük szemügyre.

Interetnikus kapcsolatok Bosznia-Hercegovinában a jugoszláviai háború kitörése előtt

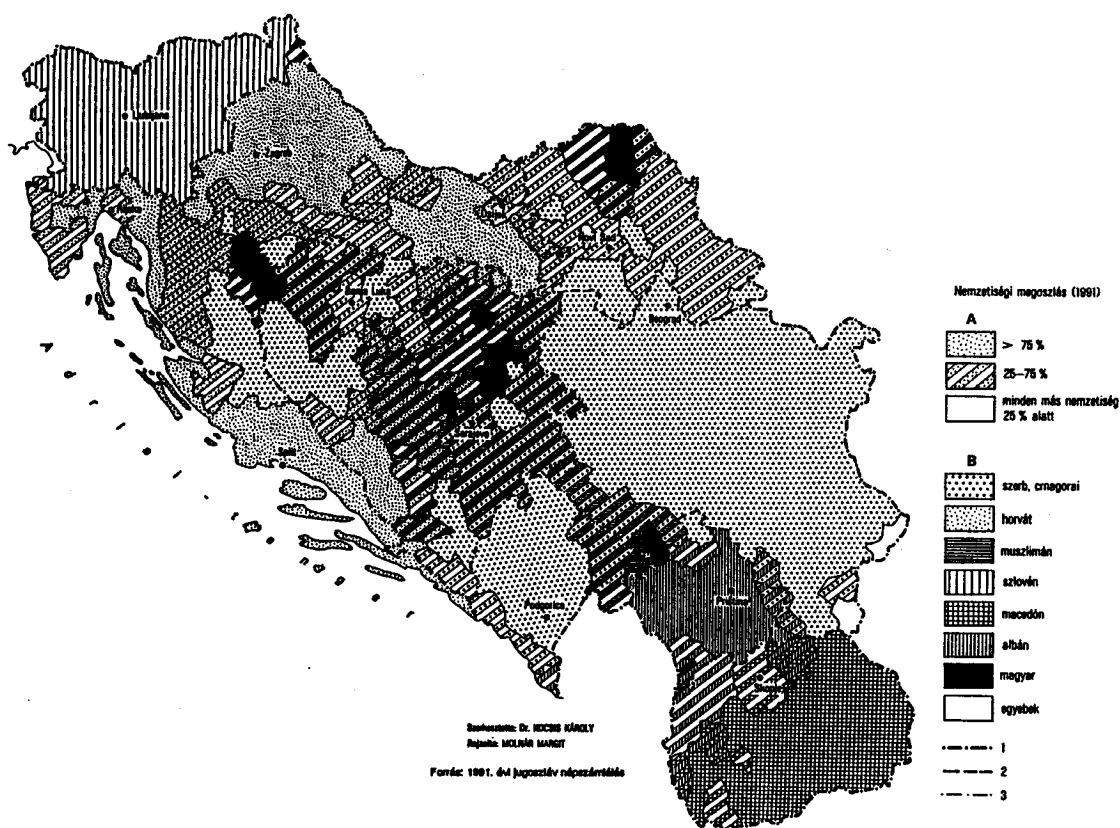
A jugoszláviai konfliktus sztereotíp megközelítéseinek egyike szerint az erőszakra való állítólagos hajlam a délszláv népek alapvető magatartásmintái közé tartozik, és a mostani konfliktus valójában a balkáni háborús összeütközések évszázados hagyományára vezethető vissza.¹ E szerint az értelmezés szerint az egykori Jugoszlávia területén jelenleg zajló események alapvetően törzsi konfliktusoknak és vallásháborúknak tekinthetők.² Néha úgy tűnik, mintha ma már nemcsak a homogén nemzetállam szószólói tartanák természetellenesnek különböző nemzetek közös államban való együttélését. E szerint az interpretáció szerint az etnikai konfliktusok valójában a normális esetek közé sorolhatók, a kivételt pedig a békés együttélés jelenti. Pedig éppen a délszláv népek hosszabb időn keresztül viszonylagos békességben éltek együtt. Az a különleges helyzet, amelyet Jugoszlávia évtizedeken át a szocialista országok körében elfoglalt, 1945 után megteremtette az alapjait az egységes jugoszláv identitás kialakulásának. Ez az azonosságtudat természetesen az állami (és nem etnikai) közösségtudatra épült.³

Tény viszont az is, hogy a jugoszláv állam kezdettől fogva legalább három alapkérdéssel viaskodott, amelyekből jól körülírható konfliktusszerkezetek származtak. Elsőként a Jugoszlávia népei és köztársaságai között az ország etnikai-felekezeti sokféleségével összefüggő és a hatalom, illetve dominancia kérdésében kialakult konfliktusokat kell említenünk. Ezek túlnyomórészt két kérdés körül sűrűsödtek. Az állam és a nemzeti közösségek viszonyát tekintve egyfelől vitatható volt, mely közösségeket lehet államalkotó nemzetnek tekinteni. 1918-ban először csak a szerbeket, horvátokat és szlovéneket ismerték el államalkotó népként, míg a montenegróiakat és macedónokat csak az 1940-es, a muzulmánokat pedig csupán az 1960-as években emelték be ebbe a kategóriába. Másfelől az is mindvégig viták tárgya maradt, milyen legyen a népek együttélésének politikai kerete a közös államban. A (kon)föderalisták és centralisták közötti vita - amely az első államalapítást szintén beárnyékolta - végzetesnek bizonyult, és megegyezés hiányában a szocialista Jugoszlávia 1991-ben formálisan is szétesett.

A másik nagy kérdéskör arra a tényre vezethető vissza, hogy a jugoszláviai részterületek eltérő fejlettségi színvonala a szociális és gazdasági elosztásban komoly harcokhoz vezetett a szegényebb és gazdagabb régiók között. Ezek az elosztási viták oda vezettek, hogy minden oldalon a háttérbe szorítottság és kismizettség permanens érzése erősödött fel. Miközben a kevésbé fejlett országrészek a pénzügyi újraelosztás során folyton nagyobb részesedést és

támogatást követeltek, a tehetősebbek állandóan a közteherviselés kiegyenlítése folytán előállt gazdasági veszteségeket fájalták.

Harmadik alapkérdésként azt jelölhetjük meg, hogy az általánosan alacsony fejlettségi szintű társadalmi-gazdasági háttér jóvoltából különféle modernizációs konfliktusok alakultak ki. Pusztán a kérdésfelvetés, hogy milyen eszközökkel lehetne felszámolni az ország strukturális elmaradottságát, mélyen megosztotta a nemzeti eliteket. A jugoszláv érában a felemelkedési esélyek megítélésakor mindig is figyelembe vették az etnikai szempontokat. Az 1980-as évek végén a megváltozott világpolitikai helyzet és a gyorsan éleződő gazdasági válság előjelei közepette nemcsak a hatalom és dominancia, a társadalmi felemelkedés esélyeinek megítélése, hanem a gazdasági erőforrások elosztását befolyásoló konkurencia is egyre gyakrabban etnikai színezetet öltött, és később már nyíltan nemzeti kategóriákban beszéltek róluk. Ezek az összállami szinten jelentkező konfliktusszerkezetek a soknemzetiségű tagköztársaságok népeinek belső kapcsolatát is megterhelték. Teljesen hasonló formában jelentek meg például Bosznia-Hercegovinában,

amelynek a 4,5 milliónyi népessége 1991-ben 43,7 százalékban muzulmánokból, 31,3 százalékban szerbekből és 17,3 százalékban horvátokból, tehát három egyenjogú államnemzet tagjaiból állt. Mindazonáltal a tartományban a soknemzetiségű és többfelekezetű együttélésnek különösen hosszú hagyományai voltak 4

Bosznia és Hercegovina lakossága 1918-ig idegen uralom alatt élt. 1945 után azonban a tartomány saját kormányzati és gazdasági rendszerére támaszkodva kialakult egy kifejezetten etnikumok fölötti, regionális külön tudat, A különböző felekezeti (és valamivel később: nemzeti hovatartozás) ellenére a szerbek, horvátok és muzulmánok számos közös vonással rendelkeztek Bosznia-Hercegovinában. Ez elsősorban a nyelvre volt érvényes, amely az úgynevezett új što dialektusra - a modern szerbhorvát hivatalos nyelv bázisára - épült. Ehhez járult még, hogy a különböző etnikumok települései olyannyira egymásba szövődtek, hogy valóban kifejező, ha a tartomány etnikai térképéről mint „leopárdbőrrel” beszélnek. E keveredés alapján fejlődhettek ki az interetnikus kapcsolatok és a fölöttébb szembeötlő

párhuzamok a különböző etnikai csoportok anyagi kultúrájában. Ráadásul az etnikai szempontból vegyes házasságok magas részaránya rokonságilag is szorosan összekötötte őket. A háború előestéjén a népesség kerek 5 százaléka nevezte magát „jugoszlávnak”, a gyermekek majdnem 16 százaléka vegyes házasságból származott. Ebből eredhet, hogy Bosznia-Hercegovina minden második lakosának legalább egy „más” nemzetiségű közelebbi hozzátartozója volt.

Mindazonáltal Bosznia népei nem mindig éltek egymással tökéletes harmóniában. Ellenkezőleg, a nemzeti csoportoknak a szűkebb régióval való azonosulása ellenére folyamatosan észlelhető volt a latens távolságtartás az etnikai és vallási csoportok között, amelyet már a jugoszláv szociológusok is tetten értek és dokumentáltak. Kimutatták, hogy az 1960-as és 1990-es évek között az etnikai kapcsolatok Jugoszláviában folyamatosan romlottak.⁵

A jugoszláviai etnikai kapcsolatokat feltáró szociológiai kutatások eredményei közül a következő szempontok tűnnek fontosnak:

1. Az etnikai-nemzeti konfliktusok okainak egy csoportját a többszörös identitás fogalma alatt lehet összefoglalni. Ezen azt értjük, hogy az egyén (és közösség) egyszerre határozza meg magát térbelileg (szülőföld), etnikailag (nemzet) és/vagy társadalmi osztályhoz tartozás alapján. Az önmeghatározásnak ezek a szintjei rendszerint nem esnek egybe, hanem átfedik, illetve kiegészítik egymást. Az etnikai hovatartozás semmi esetre sem jelentette még a jugoszláviai háború előestéjén sem - a személyes önmeghatározás legfontosabb forrását. Ellenkezőleg, a nemzeti és vallási kategóriák kevésbé bizonyultak fontosnak, ha arról volt szó, hogy többféle identitás közül kellett egy mellett dönteni. Leggyakrabban általában a társadalmi és gazdasági ismertetőjegyek - mint például a foglalkozás, valamely szociális réteghez való tartozás és iskolai képzettség - jelentette a legfontosabb identifikációs kritériumot.⁶ Annál is inkább, mert az állami, regionális, lokális és nemzeti identitások átfedték egymást. Így azután Bosznia-Hercegovinában magától értetődött, hogy az ott élőknek történelmi alapon volt saját, regionális identitásuk, de a három államalkotó nemzetből kettő (tudniillik a szerbek és a horvátok) a szülőföldhöz való kötődés ellenére a mindenkori határokon átívelő etnokulturális közösséget is sajátjának érezte. Egyszerre jelölték meg magukat bosznia-hercegovinai lakosként és a szerb, illetve horvát kultúránemzethez tartozóként. Csupán a boszniai muzulmánok esetében, akiknek nincs a köztársaság határain kívül anyanemzetük, volt teljes mértékben azonos a regionális és etnikai identitás.

2. Az etnikai előítéletek és nemzeti sztereotípiák túléltek a szocialista nevelés értelmében mindenütt propagált „testvériség-egység” (bratstvo i jedinstvo) eszményét.⁷ Etnikai előítéleten a más nemzetiségűekről való negatív és sztereotipizált véleményeket és kijelentéseket értjük, amelyek az egyéni beállítottság határain belül, valamint a kultúra szférája által közvetített társadalmi eszmerendszer formájában nyilvánulnak meg többek között a tankönyvekben.⁸ Ide tartoznak bizonyos etnikai csoportok állítólagos tulajdonságai is. A maradiság toposza például a muzulmánokhoz kötődött, és a jugoszláviai, illetve bosznia-hercegovinai társadalomban jórészt a muzulmánviccek révén rögzült.

3. Hasonlóan, mint az etnikai előítéletek az egyéni beállítottság esetében, a viselkedés szintjén is világosan mérhető volt a népek elkülönülése. A társadalmi távolság megmutatkozott például a más nemzetiségű szomszéd, barát és házastárs váltakozó elfogadásában, amely a különböző nemzetiségek egymás iránti kapcsolatában igen komoly elkülönülési tendenciákat mutatott.⁹ Amikor a szociológusok 1991 végén, a horvátországi szerb-horvát háború csúcspontján Bosznia-Hercegovinában körkérdezték a lakossághoz, a megkérdezetteknek csupán egy tizede erősítette meg, hogy a nemzetiség a barátság fontos kritériuma lenne. A túlnyomótöbbség nem tulajdonított jelentőséget neki. De már a szomszéd vagy a házastárs megválasztása tekintetében megváltozott a kép. Partnerválasztásnál a muzulmánoknak majdnem 43 százaléka, a horvátoknak 39 százaléka, a szerbeknek 25

százaléka akart a nemzetiségről is tájékozódni. A lakosság harmadrésze pedig minden esetben azt válaszolta, hogy az anyanemzet szomszédságában biztonságosabban érzi magát, mint idegen környezetben.¹⁰ Mindent egybevetve azt állapíthatjuk meg tehát, hogy - noha a társadalmi távolság figyelemre méltóan megnőtt, még közvetlenül a háború küszöbén sem volt drámai.

4. Évtizedeken át megfigyelték, hogy a gazdasági jólét és a nemzeti értékekkel való azonosulás között negatív korreláció létezik. A relatív prosperitás időszakában a lakosság körében végzett közvélemény-kutatás során megmutatkozott a szülőföld - túlnyomórészt anyagi - vívmányaiból fakadó elégedettség, sőt büszkeség. Csak az 1980-as években, a feltartóztathatatlanul süllyedő gazdaság és a politikai rendszer gyorsan fokozódó legitimitációvesztésének hatására fogyatkozott meg súlyosan a bizalom a délszláv tagköztársaságokban. Ezzel egy időben sokan fordultak a nép és a nemzet kétségkívül jóval elvontabb kategóriái felé.¹¹ Ellentétben a korábbi évtizedekkel, az 1990-es évet az ország sokféle etnikumából már csak kevesen tekintették gyarapodásnak. Helyette egyre többen a nemzeti homogenizációban látták azt a „fő tényezőt, amely a személyes jólét és boldogulás kérdésében elősegítheti a megoldást”.¹²

5. A konfliktusok lényegi okainak értelmezésében tehát erőteljes torzulások jelentkeztek. Figyelemre méltó, hogy a megkérdezettek közül az etnikai konfliktusok lehetőségét azok látták nagyobbak, akiknek csekély személyes tapasztalatai voltak e tekintetben. Megkérdezték például, hogyan értékeli az etnikai viszonyokat saját lakóhelyükön, a tagköztársaságban és Jugoszláviában. Az 1990-es felmérés a következő eredményt hozta: Bosznia-Hercegovinában a lakóhelyi etnikai viszonyokat a megkérdezetteknek több mint 90 százaléka jónak vagy nagyon jónak találta. Több mint 80 százalék ezt a munkahelyére is érvényesnek tekintette. A nagyobb egységek vonatkozásában - jugoszláviai átlagban - a megkérdezetteknek csupán 57 százaléka tekintette jónak vagy kielégítőnek az etnikai viszonyokat saját köztársaságában, Bosznia-Hercegovinában viszont a válaszadóknak kerek 80 százaléka találta azokat is pozitívnak. Ugyanakkor a Bosznia-hercegovinai megkérdezetteknek csupán 10 százaléka tartotta ugyanezt érvényesnek összjugoszláv szinten is. Az összes megkérdezettek 87 százaléka az etnikai viszonyokat Jugoszláviában összességében rosszként, sőt nagyon rosszként határozta meg.¹³

Összegezve ez azt jelenti, hogy nemcsak makroszinten létezett az objektíve körülírható konfliktusszerkezet, amely a hatalom, az erőforrások és a kompetencia egyenlőtlen elosztásán alapult, hanem mikroszinten is megnyilvánultak a szubjektív módon érzékelt etnikai választóvonalak. Ezen túlmenően az is nyilvánvalóvá vált, hogy sokan környezetük soknemzetiségű szerkezetéből eredően fölöttébb érzékenyen reagáltak a lehetséges konfliktusforrásokra. Mindamelllett valószínűnek mondható, hogy az etnikai sztereotípiák, a társadalmi távolságok és a konfliktusértelmezés torzulásai önmagukban 1990-ben még nem voltak olyan élesek, hogy a különböző népcsoportok együttélése emiatt lehetetlenné vált volna. Következésképp felvetődik a kérdés, milyen feltételek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a fent vázolt „latens nacionalizmus” nyílt erőszakba csapjon át.

A konfliktus eszkalációjának fokozatai

Az okok, amelyek a (latensen mindig meglévő) etnikai feszültségek kiéleződéséhez vezettek, három szinten helyezkednek el. A jugoszláv szövetségi államnak a világpolitikai helyzet átalakulásával párhuzamos felbomlása jelenti az egyik szintet. A másikat az állami és társadalmi struktúrák tagköztársasági szinten való eróziójában jelölhetjük meg, míg a harmadikat a társadalmi légkör lokális szintű kiéleződésében. Jugoszlávia felbomlását megelőzték a teljes államszerkezet felgyorsuló eróziójának hónapjai, amelyek az 1989/90-es évek fordulóján a szövetségi hatalom totális bénultságába torkollottak.

A kelet-európai szocializmus összeomlása, valamint a kelet-nyugati konfliktus feloldódása után a külső fenyegetettség megszűnése szétrombolták a jugoszláv identitásnak - a munkásönkormányzat, a szocialista piacgazdaság és a tömbön belüli relatív szabadság formájában meglévő - központi támaszait. Jugoszlávia dezintegrációja ezt követően gyorsan haladt előre, amit nemcsak a vezető politikai testületekben, hanem államjogi, gazdasági és katonai szinten is meg lehetett figyelni.¹⁴ Az akut gazdasági válság, amely jelentős szociális félelmeket keltett, a hirtelen felerősödött nacionalizmus az elit nagy részében, a szövetségi politika csődje és az állam hatalmi monopóliumának összeomlása a teljes bénultság állapotába juttatta a jugoszláviai politikai rendszert. Amikor Jugoszlávia végül 1991-ben végérvényesen szétesett, Bosznia-Hercegovinát, amely a tagköztársaságok közül kétségkívül a „leginkább jugoszláv” volt, különösen súlyosan érintették a következmények.¹⁵

A soknemzetiségű köztársaság gazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt erősen kötődött Jugoszláviához, és a föderációtól való különválás elképzelhetetlenül hosszúnak tűnt. Bosznia-Hercegovinában - nem alaptalanul - először a jugoszláv konföderáció alternatíváját helyezték előtérbe, és ezzel közvetítő álláspontot foglaltak el a konfliktusban a szembenálló felek között. Ezek közül Szerbia (amerikai mintára) egy recentralizált szövetségi államot propagált, míg Szlovénia, valamint Horvátország független és szuverén különálló államok laza szövetségét kívánta, de valójában olyan politikát követtek, amely minden államok fölötti kötöttség felszámolására irányult. Csak a konföderációs megoldás végérvényes csődje bírta rá Bosznia-Hercegovinát 1991 októberében a függetlenség kikiáltására, amelyet 1992 áprilisában nemzetközi elismerés követett. Ebben az időpontban már gyakorlatilag kész ténnyé vált a korábbi államszerkezet teljes felbomlása.

Bosznia-Hercegovina szoros kötődése más regionális és nemzeti szubcentrumokhoz előreláthatóan megteremtette a feltételeket a szerb-horvát konfliktus importja számára. A személyes cserekapcsolatok és a jellegzetesen etnocentrikus kommunikációs magatartás következményeként a bosznia-hercegovinai szerb és horvát elit erősen a zágrábi, illetve a belgrádi kulturális központok felé orientálódott - és éppen erről az értelmiségről derült ki gyorsan, hogy új „nemzeti ébredés” úttörőjének tekinti magát. Ehhez járult hozzá, hogy a keresztény felekezetek Bosznia-Hercegovinában nem rendelkeztek saját, köztársaságon belüli egyházi vezetéssel. Központjaik a köztársaságon kívül helyezkedtek el (a Katolikus Püspöki Konferencia Zágrábban, a Szerb Görög Keleti Patriarchátus pedig Belgrádban). A növekvő szerb-horvát ellentét háttérében a soknemzetiségű Bosznia-Hercegovina a nacionalista ideológia egyre erősebb szívóhatásába került. Az a nemzeti igény, hogy a közösség minden tagja az etnikailag homogén nemzetállamban egyesüljön, a szerbeket és horvátokat Bosznia-Hercegovinában választás elé állította: vagy köztársaságuk állami-területi egysége mellett, vagy a saját anyanemzetükhöz való csatlakozás mellett kellett nyilatkozniuk.

Ráadásul 1991 közepe óta itt is hasonló állami, gazdasági és katonai szerkezeti dezintegráció figyelhető meg, mint 1989 óta összjugoszláv szinten. Mert a posztjugoszláv térség alkotmányjogi újraszervezése körüli vita mely során a központosított állam, a föderatív és a konföderatív modellek merültek fel alternatívaként-kicsiben megisméltődött Bosznia-Hercegovinában, és végül a köztársaság összes politikai intézményének totális csődjéhez vezetett. A délszláv gazdasági térség 1989-ben bekövetkezett osztódása, amely az 1990-es év folyamán a tagköztársaság szabályszerű gazdasági válságába torkollott, tovább gyengítette Bosznia-Hercegovinát. A legfontosabb kereskedelmi partnerek elvesztésével az összjugoszláv gazdasági térség utolsó előnyei is veszendőbe mentek. A termelésben, foglalkoztatásban, kivitelben 1990 után drámai visszaesés következett be.¹⁶ A horvátországi szerbhorvát háború során Bosznia-Hercegovina végül gazdasági szempontból is szó szerint a két front közé került. 1991 őszén Horvátország déli szomszédját élelmiszer-kiviteli tilalommal sújtotta, amelyhez 1992 kezdetén Szerbia is csatlakozott. A háborút tekintve a tagköztársaságok saját piacuk számára akarták az élelmiszertermelést biztosítani, megakadályozandó a Bosznia-

Hercegovinán keresztüli reexport üzleteket a szembenálló másik háborús köztársaságba. Válaszlépésként Bosznia-Hercegovina leállította nyersanyagkivitelét, de ezzel főként saját gazdaságának ártott.¹⁷ Csak 1991 első kilenc hónapjában 23,2 százalékkal esett vissza a köztársaság termelése. Becslések szerint ebben az időpontban a veszteség 3 milliárd dollárra rúgott.¹⁸ 1992-ben a boszniai gazdaság süllyedése tovább gyorsult. 1992 januárjában az inflációs ráta az előző havihoz képest 31 százalék körül mozgott, a létfenntartási költségek 36 százalékkal emelkedtek. Egy hónappal később Szarajevó az egész exjugoszláv térség legdrágább városává vált. A statisztikusok 325 000 munkanélkülit regisztráltak, ami majdnem 30 százalékos arányt jelentett. Ugyanakkor 240 000 foglalkoztatott csupán 50 német márkának megfelelő minimálbért kapott.¹⁹

A termelés visszaesése és a gazdasági elszigeteltség az amúgy is kritikus szociális helyzetet drámai módon kiélezte. Bosznia-Hercegovina a szükséges élelmiszereknek csak 15 százalékát termelte meg saját maga, a behozatal a horvát szerb embargó, illetve a tényleges beszerzések horvát blokádja miatt elmaradt. A lakosság ellátása az 1991-1992. évek fordulóján rendkívül kritikussá vált. Az etnikai feszültségek kiéleződésének további lényeges okát abban jelölhetjük meg, hogy a drasztikusan megfogyatkozott erőforrások miatt a társadalomban felerősödtek a szociális félelmek.

Az 1991 nyarán fellángoló szerb-horvát háború a boszniai társadalmat is etnikai frakciókra bontotta, és ez már a teljes állami szerkezet felbomlásával fenyegetett. A hatalom tehát már hónapokkal a köztársaság függetlenségének kikiáltása előtt tényleges szakadást idézett elő. Ilyen körülmények közt aligha lehetett volna mindenki számára elfogadható választ adni arra a kérdésre, hogy váljon-e ki Bosznia-Hercegovina és alakuljon át független, önálló állammá, vagy maradjon meg továbbra is a jugoszláv föderációban. Az egységes válasz elmaradása miatt megszűnt az 1991 óta hivatalban volt hárompárti koalíció nemzetek közötti konszenzusa, amely Bosznia-Hercegovina állami-területi egysége megmaradásának tételén alapult.

A kormánykoalíció szétesése maga után vonta a közvélemény gyors polarizálódását. Így bomlott etnikai csoportokra 1991 második felében a tömegtájékoztatás. A rádió és a sajtó a nemzeti pártok egyre erőteljesebb szócsövénévé vált. A szomszédos köztársaságokban zajló háború kiterjedése ugyanúgy a közvélemény felerősödő etnikai polarizációjához vezetett.

A bosznia-hercegovinai társadalom etnikai széttöredezése lépésről lépésre a közélet minden olyan területét elárasztotta, ahol sorsdöntő szerepet játszott az állami vagyonnak a három nép között való felosztása. A jugoszláv hírügynökségek 1991 szeptemberében nyílt titokként terjesztették, hogy sok vállalat az adóját már nem az államnak, hanem közvetlenül az általuk előnyben részesített nemzeti pártnak fizette be. Másfelől kidolgozták az államvagyon etnikai kritériumok szerinti felosztásának hosszú távú tervét.

A politikai és gazdasági szerkezetek elerőtlenedését a honvédelem teljes dezintegrációja követte. A horvátországi szerb-horvát háború kitörése után, 1991 második felében, fél évvel a harci cselekmények Bosznia-Hercegovinára való átterjedése előtt, a fegyveres erők már legalább hatféle szervezetre tagolódtak. A reguláris katonai erő szétzilálását elsősorban a civilek felfegyverzése okozta. Nemcsak minden körzet, hanem minden falu igyekezett kiépíteni saját etnikailag definiált „védőpajzsát”.

Hamar kiviláglott, hogy az etnikai felaprózódás a kisebb egységekre is kiterjedt és tovább folytatódott. 1993 nyarán már pontosan lehetett látni, hogy Bosznia-Hercegovina területi szétदारabolása a köztársaság tényleges felosztását készíti elő. A társadalom ekkorra már regionális és lokális szinten is nemzeti kritériumok szerint oszlott meg. Ezzel megkezdődött az állam hatalmi monopóliumának szétforgácsolódása. Mivel 1991 folyamán, még a Szerb Demokrata Párt (SDS) működése alatt Bosznia-Hercegovinában több Autonóm Szerb Vidék jött létre, ezekben szerb, nacionalisták ragadták magukhoz az adminisztratív és karhatalmi feladatokat. Már 1992 augusztusában legalább öt Szerb Autonóm Vidékből (SAO), valamint

két Horvát Közösségből (HZ) állt a köztársaság területe. Együttesen az állam területének közel 80 százalékát foglalták magukban.

Ezek az autonóm területek csatlakoztak a régió függetlenségi nyilatkozatához és a „kvázi-állami” szerkezet újjáépítését szorgalmazták. A formális függetlenségi nyilatkozatot követte a kormányalakítás, a területi biztonsági rendszer (hadsereg, milícia és katonai jellegű szövetségek formájában), valamint a regionális gazdasági és kormányzati rendszer kiépítése az autonóm vidékeken. A belügyek és a pénzügyek irányítása a szerb régiókban éppúgy, mint a horvát közösségekben a sarajevói kormánytól teljesen különvált helyi hatalmi centrumok valamelyikének irányítása alá került.

Az autonóm vidékeken az „etnokráciák” hatalomátvételével végül az etnokulturális homogenizáció kompromisszum nélküli politikája kezdődött el. Ez utóbbi a gyakorlatban Bosznia-Hercegovina horvátosítását, illetve szerbesítését jelenti. A boszniai szimbólumokat szerb és horvát nemzeti szimbólumokkal cserélik fel, alkalmanként még a települések nevét is megváltoztatják, és a közéletből eltávolítanak mindent, ami bosnyák. Nemzeti homogenizáció ment (és megy) végbe például a nyelvpolitikában. Az autonóm vidékeken az anyaköztársaságok nyelvi szabályozását veszik át, ami azt a célt szolgálja, hogy a korábban használt szerbhorvátot két külön nyelvvé (tudniillik szerbbé és horvattá) alakítsák. Mindenekelőtt a szerb, de a horvát részállamokban is a más nemzetiségű népesség végeredményben súlyos asszimilációs és migrációs nyomásnak van kitéve. Az „etnikai tisztogatás” eufémizmusával jelölt kiűzési politika következképpen az átfogó etnikainemzeti homogenizációs program legextrémebb kifejeződése az érintett területeken. Ez mindenekelőtt a nagyszerb nacionalisták részéről folyik, de csekélyebb céltudatossággal és totalitással a horvátok és muzulmánok részéről is megfigyelhető.

Ilyen feltételek mellett a kisebb közösségekben, tehát lokális szinten az erőszakos összeütközések esélye rendkívül nagy. Az etnikai konfliktusok - ahogy Janusz Bugajski bemutatta - gyakran szabályosan megrendezhetők.²⁰

Az etnikai szolidaritás erősítését célzó erőszakos rendezéseket kiváltó esemény nem ritkán tudatos terrorcselekmény: az egyik etnikai csoport (A) maroknyi fegyverese valamely többnemzetiségű faluban a helyi hatalmi szervezetet felszámolja, és maga veszi át a hatalmat. A más etnikumú csoport (B) ellen pontosan kitervelt terrorakciók, erőszakos cselekedetek a nemzeti közösségek további polarizációjához vezetnek. Az ilyenfajta erőszakos cselekményeket rendszerint gyorsan általánosították, és rendszerint a másik csoportnak tulajdonították.

A tervszerű terrorizálást a lakosság tudatos traumatizálása kísérte, mégpedig tartós és tömény propaganda formájában. A részletes jelentések vagy hitelesnek feltüntetett híresztelések a kizárólag a másik fél által elkövetett rémtettekről ráadásul fontos mellékfunkciót is betöltöttek. Ezek teremtették a mártírokat, akiknek tragikus sorsa az ellenintézkedések megtételét (azaz az ellenerőszakot) mintegy legitímálta. Mindenfajta erőszakra kész kis csoportok az üldözötteket védelmező pártfogók szerepében tetszelegnek, miközben gyűlöltre szító háborús propagandájukkal igen nagy mértékben hozzájárultak a népek közötti konfliktusok további eszkalációjához. A fentiek alapján túlzás nélkül következtethetünk arra, hogy az etnikai konfliktusok részben következményei - és nem feltétlenül csupán okai az erőszakos összeütközéseknek. A kiprovokált gyűlölet eszköz a konkrét hatalmi-politikai háborús célok eléréséhez. Jelen esetben főként a területszerzés legitímálását szolgálja.

A nacionalista mozgósítás és az etnikai konfliktusok rendezésének eszközrendszere

Az etnikai alapozású nacionalista összeütközések egyik jellegzetes ismertetőjegye abban rejlik, hogy a konfliktusok oka, illetve tartalma és értelmezése eltérnek egymástól, ami

rendszerint abból adódik, hogy a szereplők kizárólagosan önmagukra vonatkoztatják a konfliktusban elszenvedett sérelmeket. A három délszláv háborús csoport szintén nagyfokú autizmussal kezeli a sztereotipizált nemzeti gondolkodási és érvelési modelleket, a szelektív és a valóságot meghamisító interpretációkat, valamint az érzelemorientált cselekedeteket. Természetesen nem arról van itt szó, hogy a mindenkori konfliktus tárgyát alkotó kérdés az etnikai-nemzeti konfliktusok megítélése szempontjából elhanyagolható lenne. Pusztán arra utalunk, hogy a konfliktus kiváltó oka és a konfliktus értelmezése, illetve kezelése között különbséget kell tenni.

A konfliktusban álló felek gondolkodásmodelljét és érvelési módját etnikai előítéletek és ellenségképek formálják. A hatalmi elit részéről tudatosan alkalmazott propaganda rendszerint a meglévő etnikai sztereotípiákhoz és ellenségképekhez folyamodik. Ennek a saját tulajdonságok megjelenítésében éppúgy megvannak a toposzai, mint a másik nép tulajdonságainak. A saját nemzeti közösség (feltételezett) tulajdonságairól szóló kijelentések legtöbbször a vélt kultúrfölény toposza körül csoportosulnak. Az alább bemutatandó elgondolás kétségkívül a szélsőséges variációk közé tartozik. Eszerint a nacionalista propaganda a szerb népet mint „mennyei nép”-et (nebeski narod) ábrázolja. De a többi konfliktusban álló fél képviselői is megfogalmaztak kulturális alapozású nemzeti érvelési modelleket. Így a politikai retorikában mindenkor feltűnik az ortodox, katolikus vagy iszlám hit- és tapasztalati világ elvi (kulturális vagy morális) fölényének képzete. Ezek a sztereotípiák tulajdonképpen felcserélhetők.

A társadalmi rend évszázados elveivel szemben álló iszlám kultúrfölény-elképzelés például az Alija Izetbegović által megfogalmazott Iszlám Deklaráció bevezetőjében található meg.²¹ Ezzel szemben a nagyszerb propagandában az az állítás dominál, hogy a muzulmánok az arab Mudzsaheddin segítségével Boszniában erőszakkal akartak iszlám országot alapítani. A muzulmánokra ráfogták, hogy a háborút Allah nevében kezdték, mialatt a szerbek a keresztény Nyugatot védelmezték az elmaradott iszlám ellen. A szerb sajtó szerint a boszniai muzulmánok máris zsoldosok ezreit toborozták az iszlám országokban. Amikor a horvát-muzulmán katonai szövetség szétszakadt, a horvát sajtó is az iszlám fundamentalizmus előrenyomulásának rémképét festette fel, amellyel szemben a keresztény-katolikus Nyugatnak kell szembeszállnia.²² Tehát mindkét népcsoport - a napi politikai ügyek szolgálatában - évszázados toposzokat mozgósít a propaganda segítségével.

Következésképp saját fölényük követelménye szinte szükségszerűen vonja maga után a neurotikus veszélyeztetettség-képzetet. Már a háború kitörése előtt is mindhárom konfliktusban álló csoport argumentációját meghatározta a kizsákmányolás, a relatív háttérbe szorítottság, de -a remélt saját előnyökhöz, esélyekhez mérten - a depriváció motívuma is. A horvát nacionalizmus újjáéledése során például a jugoszláv szövetségi állam (kizsákmányolónak érzett) újraelosztási politikáját bírálták. Az Iszlám Deklaráció pedig a szekularizációs folyamatot mint „új rabszolgaságot” írta le, és fájlalta a „szellemi szabadság” és kulturális identitás elvesztését.²³

Az ilyesfajta veszélyeztetettség-képzetek legerősebben szerb oldalról fogalmazódtak és fogalmazódnak meg. A szerb nép évszázados háttérbe szorítottságának, veszélyeztetettségének, sőt nemzethalálának toposza vörös fonalként húzódik végig a szerb nacionalista érvrendszeren. Nemesgy történeti és politikai alapmunka az egész szerb történelmet ennek a háttérbe szorítottságnak, veszélyeztetettségnek a bizonyítékait összegyűjtve próbálta bemutatni. A Szerb Tudományos Akadémia 1986-ban ismertté vált Memorandumában, amelyet éppenséggel nagyszerb nemzeti programként is értelmezhetünk, három alaptézis merül fel: a szerb nép történelme során mindig mások miatt áldozta föl magát, mégis folytonosan háttérbe szorul mások érdekei miatt, mi több, évszázadok óta genocídium fenyegeti.²⁴

Nem csak ebben a kontextusban tűnik fel, hogy a nacionalista érvelés gyakran igénybe veszi a történelmi mítoszok és traumák erejét. Ivan Čolovic belgrádi etnológus kimutatta, miként használja fel a nacionalista propaganda a régi hősöket, szimbolikus helyszíneket és az irodalmi hagyományokat.²⁵ Megállapította, hogy ezeket a motívumokat elsősorban a nacionalista elit használja eszközként, nem pedig az erőszakos konfliktus-rendezés valamiféle önműködő mechanizmusa. Ez még akkor is igaz, ha egy nép ténylegesen történelmi traumák tapasztalatait szenvedte el, amelyek tovább élnek a kollektív emlékezetben, mint például azoknál a szerbeknél, akik a horvát fasiszta usztasa-uralom idején üldözésnek és megsemmisítésnek voltak kitéve. Az ilyesfajta traumatikus élmények a társadalmi konfliktus-filozófia részeként kerülnek ismét felszínre.

A történelmi traumák és mítoszok kiegészítik egymást. Alapjában ez a megfigyelés az egész genocídium-veszély stilizálására érvényes, amely a szerb nacionalisták szerint a szerb népet állandóan fenyegeti. Kezdve a rigómezei csatától, ahol a szerb csapatok 1389-ben megsemmisítő vereséget szenvedtek az oszmán-törököktől, egészen a Tito-éráig, amelyben a szerbeket állítólag megalázták, a teljes nemzeti múltat a veszélyeztetettség tapasztalatára redukálták. Ennek az elképzelésnek az extrém túlhajtásában a vélt genocídium-veszély konstans történelmi tényezővé válik: a rigómezei megsemmisítő vereség, a horvát usztasák fasiszta népiirtása a második világháborúban, valamint a horvátországi, koszovói és bosznia-hercegovinai szerbeket jelenleg fenyegető, minden erővel megállítandó genocídium egy sorba kerülnek. Emellett a genocídium demográfiai is értelmezhető. Hallani arról a félelemtől, hogy a magasabb születési ráta alapján a muzulmánok néhány év múlva a soknemzetiségű köztársaság lakosságának abszolút többségét tehetnék ki, hogy aztán a nem muzulmán népesség (elsősorban a szerbek) nyílt diszkriminációjára térjenek át. Ezt egyébként nemcsak Bosznia-Hercegovina, hanem a túlnyomórészt albánok lakta Koszovó esetében is igaznak vélik.

Az előítéleteknek és ellenségképeknek politikai célszerűség szerinti felhasználása mindig elárulja az eljárás tényleges funkcióját. Érdekes adalék lehet, hogy sajtóközlemények szerint a muzulmánokkal kötött katonai szövetség szétesése után a horvátok szintén az állítólagos muzulmán népiirtástól érezték magukat fenyegetve. Mint ahogy ismét olvashatni olyan eszmefuttatásokat is, hogy - tekintettel az elmaradó nyugati támogatásra - ők lennének a célpontjai egy keresztény bosszúhadjáratnak a török háborúkért cseré Ben.²⁷ Az is felmerült már a boszniai sajtóban, hogy a Nyugat ilyen úton kívánja a balkáni muzulmán-kérdés „végső megoldását” elérni.²⁸

Az etnikai sztereotípiákat tehát fel lehet használni politikai célok megalapozására, felértékelésére és igazolására. Éppen ezért reagálnak az érintettek fölöttébb ingerülten a propagandát leleplező nemkívánatos kritikára. Mert hiszen aki például az állandó és egyetemes veszélyeztetettség benyomását közvetíti, annak az önvédelem igazolásában nincs szüksége további érvekre. Ez a parttalan történelmi önsajnálát szolgál aztán ideológiai kötőanyagként a kritikailag felülvizsgálhatatlan nemzeti szolidaritás megszilárdításában.²⁹ Ezért lehet és szabad tehát a nacionalista toposzokat a nemzeti érdek alátámasztása végett mobilizálni. Ezen túlmenően az sem szorul különösebben bizonyításra, hogy a sztereotípiák fundamentalista jellegüknél fogva hasznos stratégiák a maximalista célok keresztülvitelében. Hiszen az egyetemes és történelmileg dokumentálható veszélyeztetettség feltételei közepette a tárgyalásokon való kompromisszumkészség a priori kizárható. Az etnikai alapozású nacionalizmus érvelési módja ennél fogva alapvetően gátolja a tárgyalásos megoldásokat. Mindeközben fontos szerepet játszik az ellenségkép, motiváló tényezővé válik az erőszakos megoldásokra való készség. Ráadásul ilyen helyzetekben a háttérbe szorítottság, az elveszített méltóság és a még meg nem valósult önrendelkezés által közvetített érzések megnövelik a fogékonyságot a messianisztikus ideológiák iránt. Tehát az erőszak alkalmazását mint önvédelmi cselekedetet lehet értékelni és igazolni.³⁰

Mivel az etnikai radikalizálódásra és az erőszak eszkalációjára rendszerint szélsőségesen nacionalista légkörben kerül sor, az etnikai konfliktusokat az elemzők gyakran mint irracionális jelenségeket határozták meg, minthogy a racionális mechanizmusoknak ellentmondani látszanak. Mindez biztosan igaznak bizonyul akkor, ha az indulatok növekedése és az erőszak kiterjedése a háború alatt egy bizonyos szintet túllépett, vagy ha a hibás felfogás konkrét aggályokat és félelmeket szít, amelyek nem vagy csak egy feltételezett realitásnak felelnek meg. Ettől függetlenül megállapítható, hogy az erőszak alkalmazása gyakran egy belső logikát követ, amelynek racionális, funkcionális összetevői is vannak. Ez különösen érvényes az „etnikai tisztogatások” politikájára. Az „etnikai tisztogatások”, azaz a nemkívánatos népcsoportok kiűzése, ami radikális következménye annak az etnobiológiai nemzetfelfogásnak, amely eredetileg a 19. század végi Németországban alakult ki, és amely a nemzetet mint származási közösséget fogja fel. A szerb tankönyvek elemzése kimutatta, hogy 280 leckéből 200 a nemzeti közösséget a vérrokonság alapján definiálta, s csak 50 fogta föl adminisztratív fogalomként, 5 pedig kulturális közösségként.³¹ Ezen túlmenően a szerb nacionalizmusnak van egy kifejezetten területiális komponense. A közkeletű elképzelés szerint a szerb népnek nemcsak egész történelme egységes, hanem (sőt!) az a terület is, amelyen a szerb nép él, ahol az ősei otthon voltak, és ahol történelmi szimbólumokkal megjelölt helyek találhatók.³² Ilyen kiindulópont jegyében lesz elsődleges cél a területi hódítás és annak homogenizációja.

Sok független megfigyelő jelentéséből ténylegesen kitűnik, hogy a szerb hódító politika szolgálatában a nem szerb lakosságot elűzik otthonaikból. Kevésbé átfogóan és csekélyebb célirányossággal, de a horvátok és muzulmánok is hajtanak végre „etnikai tisztogatásokat” az általuk ellenőrzött területeken. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának jugoszláviai különtudósítója végül arra a következtetésre jutott, hogy az „etnikai tisztogatás” nem következménye, hanem célja ennek a háborúnak.³³ Jóllehet a 19. században keletkezett elképzelés (amely szerint az etnikai és állami határoknak fedniük kell egymást, és a nemzet minden tagját egy közös államban kell egyesíteni) Délkelet-Európa kevert népességű térségében csak nehezen megvalósítható, éppen ott próbálják átültetni a valóságba ijesztő következetességgel és célirányossággal. Az etnikai kiűzések aktuális politikája elsősorban hatalmi számításból fakad. Az etnikai homogenizációval igyekeznek legitimálni a területi hódításokat, egyszersmind fel akarják számolni a hódító politikát bírálók csoportját, és a kisebbségi jogoknak a nemzetközi feljebbviteli fórumok által igényelt ellenőrzési lehetőségét pedig megpróbálják eleve elhárítani.

Kitekintés

Jóllehet ma már valóban tartalmas összehasonlító elemzések állnak rendelkezésünkre arról, miként alakulnak ki az etnikai konfliktusok és a háborúk, mégis leginkább az marad homályban, hogyan lehet megoldani, felszámolni, illetve feloldani azokat.³⁴ Minden tapasztalat azt mutatja, hogy kifejezetten bonyolult művelet a háborúk befejezése, ha már egyszer vér is folyt. Természetesen nem csak pszichológiai okokból problematikus az etnikai konfliktusok lecsillapítása, hiszen a háború nem ritkán felemelkedési lehetőséget is jelent bizonyos társadalmi csoportok számára.³⁵ Bosznia-Hercegovinában (és a többi jugoszláviai utódállamban) például befolyásos társadalmi rétegek jöttek létre, amelyeknek személyesen már nem érdeke a háború gyors befejezése. A fegyver- és lőszerkereskedelem új „balkáni maffiá”-t hozott létre.³⁶ Elméleti szinten ehhez hozzá kell vennünk, hogy az „erőszak” fontos funkciót vett át a társadalmi átalakulás során. „Semmi nem stabilizálja erősebben a közösségeket, mint a harc és a háború” - állapítja meg Georg Elwert.³⁷ A háború hozzájárul a „MI - csoport - érzés”-ének kialakításához, az identitás formálásához, a nemzeti közösségek konszolidációjához. Következésképp az erőszaknak gátat vető stratégiát nem csak

individuálpszichológiai szinten kell kijelölni. Egyidejűleg meg kell próbálni befolyásolni a hatalmi-politikai érdekeket, s az azoknak keretet adó jogi és társadalmi viszonyokat. Mindez megmagyarázhatja, miért maradnak gyakran hatástalanok a diplomáciai és gazdasági szankciók.

Fordította: Kocsis Gabriella

Jegyzetek

- 1 Vö. Thomas Brey: *Die Logik des Wachsinns. Jugoslawien - von Tätern und Opfern*. Freiburg 1993.
- 2 Dunja Melčić: Krieg Blauchelme und europäische Politik. In: *die tageszeitung*, 1992. 12. 10., 12.
- 3 Bačević, Ljiljana: Nacionalna svest omladine. In: *Deca krize. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd 1990. 147-172.
- 4 Bogosavljević, Srdjan: Bosna i Hercegovina u ogledalu statistika. In: *Bosna i Hercegovina izmedju rata i mira*. Beograd 1992. 31-47. I. h. 31. és 40.
- 5 Miljević, Milan -Poplašen, Nikola: Dehomogenizacija političke kulture. In: *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, 132-168. I. h. 145.
- 6 Bačević, Ljiljana: Nacionalna svest omladine, *i. m.*
- 7 Vö. többek között: Djurić, Djordje: Etnički stavovi mladih. In: *Mladi i nacionalizam*. Beograd 1984. 304-311.
- 8 Vö. Heckmann, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen*. Stuttgart 1992. 119.
- 9 Vö. Bačević: Nacionalna svest, *i. m.* 153. és Dragomir Pantić: Nacionalna distanca gradjana Jugoslavije. In: *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd 1991. 168-186.
- 10 Bakić, Ibrahim: *Nacija i religija*. Sarajevo 1991. Uő.: *Bosna i Hercegovina izmedju rata i mira*. Beograd 1992. 19.
- 11 Vö. Miljević Poplašen: Dehomogenizacija. *i. m.*
- 12 Uo.143.
- 13 Uo. 147.
- 14 Zametica, John: *The Yugoslav Conflict*, London 1992 (//SS, Adelphi Papers, No. 270); Paul Garde: *Vie et most de la Yugoslavie*, Paris 1992; Wolfgang Libal: *Das Ende Jugoslawiens. Chronik einer Selbsterstörung*. Wien 1991.
- 15 Vö. Calic, Marie-Janin: Die Logik des Zerfalls: Staatliche und nationale Umgestaltung im postjugoslawischen Raum. In: Zunker, A. (szerk.): *Weltordnung oder Chaos? Beiträge zur internationalen Politik*, Baden-Baden 1993. 193 207.
- 16 A Survey of Republican Economies and Employment Situation. In: *Focus* 1991/5. 18.
- 17 Köster-Hetzendorf, Maren: Der Hunger ist nunmehr in unsere Heime eingezogen. *Der Tagesspiegel*, 1992. 21. 46.
- 19 Scheicher, Harry: Die Schneeflocke-Symbol einer geschmolzenen Hoffnung. *Frankfurter Rundschau* 1992. 02. 25., 3.
- 20 „Given the money, weaponry, and media monopoly, any cinning politician can provoke an 'ethnic' or 'racial' war in virtually any multy-ethnic or multi religous village, city, region or state.” Bugajszki, Janusz: *Balkan Futures: Understanding Ethnic Conflkt*. In: *Armed Conflicts in the Balkans and European Security*. Ljubljana 1993. 279-291. I. h.: 287.
- 21 Izetbegović, Alija: *Islamska deklaracija*. Sarajevo 1990. 10.
- 22 Zamke islamske ponude. *Novi Vjesnik*, 1993. 01. 09. 12.
- 23 Islamska deklaracija. *i. m.* 10.
- 24 Hartmann, Florence: La genôse du „nettoyage ethnique”. *Le Monde*, 1992. 08. 31., 1.
- 25 Čolović, Ivan: *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*. Beograd,1993; Uő.: Die Mythen des Krieges. *die tageszeitung*, 1993. 12. 16.,17.
- 26 Islam zamaglio razum. *Novi Vjesnik*, 1993. 01. 28., 3.
- 27 Vergeltung für das Amselfeld? *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1992. 12. 17.
- 28 Degree Varies as Arabs Assist Bosnia's Muslims. *The New York Times*, 1992. 08. 23, 16.
- 29 Höpken, Wolfgang: Geschichte und Gewalt. Geschichtsbewusstsein im jugoslawischen Konflikt. *Internationale Schulbuchforschung*, 1993. 1. 55-73.
- 30 Scheffeer, Thomas (szerk.): *Ethnizität und Gewalt*. Hamburg 1991. 22.
- 31 Vö. Novi Mirko i Slavko. *Vreme*, 1993. 07. 5., 28.
- 32 Rosandić, Ružica : *Nationalism and Patriotism in Elementary School Textbooks*, (kézirat), Braunschweig 1993. 7.

- 33 Interjú Tadeusz Mazowiecki ENSZ-megbízottal: „Nicht die gesamte serbische Nation beschuldigen”. *Süddeutsche Zeitung*, 1992. 12. 19., 12.
- 34 Vö. többek között Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley és mások, 1985; Peter Waldmann: *Ethnischer Radikalismus. Ursachen und Folgen gewaltsamer Minderheitenkonflikte am Beispiel des Baskenlandes, Nordirlands und Quebecs*. Opladen 1989.
- 35 Scheffler: Ethnizität und Gewalt, *i. m.* 21.
- 36 Mafija na Balkanu. *NIN*, 1992. 11. 16., 32.
- 37 Elwert, Georg: Fassaden, Gerüchte, Gewalt. Über Nationalismus. *Merkur* 1991. 318-332. I. h.: 327.

MARIE-JANINE CALIC

STRUCTURAL ANALYSIS OF THE ETHNIC CONFLICTS IN BOSNIA-HERZEGOVINA

The study divides the conflicts of the period before the disintegration of Yugoslavia into three groups. The conflicts attributable to the ethnic and religious division were present from the beginnings. The conflicts caused by the differences in the development of the members of the federation were also very important. The third and permanent source of conflicts was formed by the different strategies aiming to solve Yugoslavia's structural problems and by the clash of interests within the federation. Before 1991 there were weltering intensive integration processes but at the same time there were contradictions among the Serbian, Croatian and Muslim societies, too. The Serbian and Croatian intelligentsia got a line on Belgrad and Zagreb. When the once Yugoslavian republic became independent in October 1991 the breakdown of its economy automatically turned Bosnia-Herzegovina into a new and hopelessly complicated field of operations of the Serbian-Croatian war. The Serbian - and partly Croatian - homogeneity aspirations led to ethnic cleansing in Bosnia-Hercegovina of mixed ethnic setting. Because of the constant actualization of the enemy images and the stabilization of the war as a way of living the study disputes the effectivity of handling the conflicts by means of diplomacy only.

GYUROC JÁNOS

Jugoszláviai menekültek Magyarországon

Minden történelmi kornak voltak menekültjei és üldözöttei. A menekülés indítéka és a menekültek szerkezeti sajátosságai azonban különböztek az egyes történelmi periódusokban. Az üldöztetés, a háborúk, az éhínség, betegségek gyakran eredményeztek súlyos etnikai, gazdasági, vallási, politikai konfliktusokat, melyek során emberek ezrei hagyták el otthonukat, lakóhelyüket ideiglenesen vagy véglegesen.

Valójában ma már nincs a földön olyan régió, amelyet elkerült volna a tömeges menekülthullámok, népvándorlások problémája. Az európai történelem ugyancsak sok „példával” szolgált a tömeges elűzésekre. Jól ismerjük a középkori eseteket, amikor a vallási és politikai küzdelmek, az oligarchák hatalmi törekvései olyan kisebbségi csoportok elűzéséhez vezettek, mint a francia protestánsok vagy a spanyol muzulmánok.

Néhány évszázaddal később ismét feltűntek olyan eszmék, amelyek követői szintén a társadalom homogenitását, etnikai „tisztaságát” tekintették a legfontosabb értékek egyikének. A 20. századi tragédiák és katasztrófák ismeretében tudjuk, hogy e szörnyű kísérletek mit eredményeztek.

Századunk történelme egyszersmind azt is jelzi számunkra, hogy a gazdasági, politikai és kulturális hatalom minden áron való megszerzése és megtartása, az intolerancia és az empátia hiánya ciklikusan ismétlődő folyamatokat indukál. Az ezredforduló előtti utolsó évek, évtizedek tömeges száműzéseinek leggyakoribb áldozatai a nemzeti és etnikai kisebbségek. Afrika, Dél-Amerika, Ázsia és Európa mindennapjai igazolják, hogy az etnikai tisztogatás megszervezése ma is napirenden van. Kiegészítésre szoruló adatok szerint a huszadik században a világon mintegy 130-180 millió embernek kellett menekülnie hazájából, szülőföldjéről.

Európában az elmúlt években elsősorban a volt Jugoszlávia területén dúló tragikus háború állította ismét előtérbe a menekültügy kérdését. A közép-európai országok nagyobbik része, így Magyarország is a délszláv háborút megelőzően nem érezték a menekültprobléma valóságos súlyát. Még talán Magyarország volt az az ország, ahol a menekültkérdés elsősorban a Romániából, illetve kisebbrészt a különböző ázsiai országokból érkező menekültek kapcsán már korábban is valóságos problémaként merült fel. Hazánkban már 1989-ben 14 000 Romániából érkezett menekültet tartottak nyilván, akik többségükben magyar nemzetiségűek voltak. A nyilvántartott menekültek mellett már ebben az időszakban is számottevő volt a hivatalosan nem regisztrált külföldiek száma, következésképpen a menekültek valójában többen voltak, mint amennyi a statisztikai kimutatásokban szerepelt.

A Romániából Magyarországra érkező menekültek között a magyar nemzetiségűek mellett kisebb számban akadtak román, cigány és szerb nemzetiségűek is.

Magyarország 1990-ben a menekültek létszáma alapján nyolcadik volt az európai országok között, a 10 000 lakosra jutó menekültek számát tekintve pedig az ötödik helyen állt Európában. A Magyarországra érkezők létszámát gyarapították a különböző ázsiai országokból érkező menekültek. Ezek döntő része - szemben a Romániából érkezők többségével - csak tranzit állomásnak szánta Magyarországot.

A jugoszláviai tragikus események új dimenziót adtak a magyarországi menekültkérdésnek. A magyar államigazgatás immár évek óta a gazdasági és politikai menekültek mellett a háborús menekültek ügyével is folyamatosan foglalkozott. 1991 nyarán érkeztek Magyarországra az első kisebb csoportok a volt Jugoszlávia területéről. Ezek a csoportok a horvátországi Észak-Szlavónia, illetve szerbiai vajdasági területekről érkeztek. Figyelembe véve a volt Jugoszlávia sajátos történelmi-szociológiai sajátosságait és nem

utolsósorban az akkori politikai, katonapolitikai eseményeket, előrelátható volt, hogy a kisebb csoportokat újabb, méretükben lényegesen nagyobb csoportok követik majd, amelyek szülőföldjüket kényszeredetten elhagyva, abban az országban keresnek menedéket, amely „kézenfekvő” lehetőségként kínálkozott fel a menekülés pillanatában.

Magyarország politikai tényezői, de talán a közvélemény többsége sem hitte 1991 közepén, hogy éppen a délszláv háború miatt kénytelen lesz az ország hosszú távon berendezkedni a menekültügy kezelésére. Ma már elmondhatjuk, hogy a jó szándék és a segítőkészség mind a politikai tényezők, mind pedig a közvélemény részéről egyértelműen megnyilvánult a volt jugoszláviai menekülőkkel szemben, de a politikai döntéshozók információi nem voltak, s talán nem is lehettek teljesek a menekülők sajátosságairól, szociológiai jellemzőiről. A közvélemény pedig nem ismerte eléggé a menekülthullámot kiváltó eseményeket, tényeket, s ezért a jugoszláviai válságövezetekből menekülők kérdésében kezdetben néhány ellentmondásos jelenség is tapasztalható volt. Ezek hatása a későbbiekben is érezhető maradt.

Mint említettem, 1991 nyarán a Vajdaságból is menekültek érkeztek Magyarországra, jóllehet a háborús konfliktus nem fenyegette közvetlenül ezt a tartományt. Az erre az 1991. évi menekülthullámra koncentráló vizsgálatban a Vajdaságból érkezők döntő többsége azt válaszolta kérdéseimre, hogy a megtorlás, a katonai bevonulás és a várható nehézségek miatt jött Magyarországra. A vajdasági menekülők döntő többsége magyar nemzetiségű, számosan családjukkal együtt érkeztek. Közülük sokan előzőleg pénzzé tették otthoni ingatlan vagyონukat, ami az anya(nyelv)országban való tartós letelepedési szándékukat jelezte.

A háborús események által közvetlenül is érintett területekről (Baranyából és Szlavóniából) érkező menekültek indítékát legtöbb esetben maga a háború, illetve a közvetlen életveszély jelentette. A menekültek között a horvát nemzetiségűek száma volt a meghatározó, de érkeztek német, cigány és szerb nemzetiségűek is. A menekülők első kisebb csoportjai még többnyire magánszállásokon, ismerősöknél, barátoknál, rokonoknál nyertek elhelyezést. Az 1991 őszen és telén a háborús események felerősödése szükségessé tette a nagyobb számú menekültet befogadni képes táborok megnyitását is. A magánszállásokon ugyanis a menekültek a tartalékpénzek feléléséig tudtak csupán maradni, utána vagy a különböző kapcsolatokra kellett hagyatkozniuk, vagy a menekülttáborot választották. Ebben a periódusban Magyarország déli, a volt Jugoszláviával határos területei, különösen pedig ezeknek horvátok által lakott települései igen fontos „missziót” teljesítettek. Ezen településeken gyakori volt a 115 embert befogadó ház, és akadt olyan település (Kásád), ahol több volt a befogadott menekült, mint a község teljes eredeti lakossága. Mindez óriási terhet rótt a többnyire hátrányos gazdasági helyzetű településekre és családokra egyaránt. Ezek a falvak igen fontos szerepet játszottak a menekültprobléma kezelésében, a menekültek pszichés stabilitásának megőrzésében. Mint ahogy gyakran a menekültek alapvető létfenntartásában is erejükét már-már meghaladó módon segítettek.

A volt Jugoszlávia területéről érkezők számára felállított elhelyezési központok, menekülttáborok megnyitására már az első kisebb csoportok érkezését követően szükség volt. Mivel a menekülők nem mindegyike tehetette meg, hogy magánszállásra vagy ismerősökhöz, rokonokhoz menjen, nem maradt más lehetősége, mint az állami szervek, illetve karitatív, egyházi szervezetek által felállított és működtetett táborokban való elhelyezés. Ezek az elhelyezési központok biztosították a menekültek számára az alapvető létfenntartási feltételeket, gondoskodtak orvosi ellátásukról. A táboroknak sajátos belső szabályozási rendje alakult ki, amely nagyrészt vagy szinte kizárólag a „túlélésre” szerveződött. A segítőkészség és jó szándék vitathatatlanul mindenütt megvolt, ugyanakkor ezek a befogadó állomások viszonylag keveset tudtak a menekülők sajátos szocializációs életútjáról, kulturális tradícióiról és proxemikai jellemzőiről. Éppen ezért gyakorta keletkeztek feszültségek és konfliktusok a táborokon belül. Az első időszakokban komoly problémát jelentett a nyelvi akadályok leküzdése. A táborokban dolgozók, a menekültek ellátását biztosítók közül csak

kevesen beszélték a menekültek nyelvét a horvátot, illetve a szerbet. Már ezekben a kezdeti időkben világossá vált, hogy nem elég pusztán lehetővé tenni a menekültek alapvető életfunkcióit, hanem gondoskodni kell a megváltozott körülményekhez igazodó integrációs és szocializációs folyamatok feltételeiről is.

A nagyobb számban jelentkező problémák azt igazolják, hogy ezeket a tényeket nem mindig ismerték fel a menekültekkel foglalkozók. A menekülttáborok belső szerkezetének, strukturális viszonyainak folyamatos feltérképezése nagyobb lehetőséget adott volna a belső problémák jobb kezelésére. A táborok és a közvetlen környezetüket jelentő települések együttműködése területén komoly erőfeszítések történtek, de már a menekülthullám megindulásának kezdeti időszakában látható volt, hogy számos konfliktusforrás adódik abból, hogy a táboroknak helyet adó települések lakóit nem készítették fel megfelelően a menekültek megjelenésére és befogadására. Nem alakultak ki azok a megfelelő kommunikációs csatornarendszerek, amelyek biztosíthaták volna a kevesebb súrlódással és konfliktussal járó ideiglenes együttélést a menekültek új környezetben szerveződő társadalmá és a helyi társadalom között.

A menekültek közösségén belüli differenciálódás és az új egyenlőtlenségek kialakulása fokozta a belső feszültségek növekedését. Eltérő lehetőségeket, esélyeket és státust biztosított például a magyar nyelv ismerete. Jóllehet a táborokat irányítók megpróbálták kezdetől fogva semlegesíteni a nyelvi, nemzetiségi különbségekből származó problémákat, mindvégig differenciáló tényezőként hatott az eltérő nemzetiségi származás is. A menekültek közösségén belül az iskolai végzettség közel sem jelent olyan fontos tényezőt, mint a „civil” életben. A vagyoni, jövedelmi szempont, a táborokon kívül végzett időszakos munka ellenére sem mutatkozott meghatározó státusmódosító tényezőnek.

Magyarország speciális földrajzi, történelmi és települési viszonyai kedvező feltételeket kínálnak a nemzetközi migráció számára. A magyar országi települések több mint kétharmadát érinti a nemzetközi migráció, és több mint egyharmaduk közvetlenül is érintett a menekültek befogadásában. Meglehetősen pontosan körülhatárolhatók azok a régiók és települések, amelyeket a nemzetközi migráció meghatározó módon érint: elsősorban a volt Jugoszláviával határos déli területek, a román határ menti sáv, az ország központi régiója (a főváros, Budapest és vonzáskörzete), az ukrán-román határsáv tartozik ezekhez a „befogadó” zónákhoz. Ugyanakkor a felsorolt régiók és az azokhoz tartozó települések igen eltérő gazdasági fejlettségi fokon állnak. Ez ugyan ténylegesen befolyásolja a bevándorló csoportok orientációját, de alig kimutatható szempont a háborús menekültek elhelyezését illetően.

A menekülteket befogadó állomások, a menekülttáborok területi elhelyezkedése ugyanis nem a gazdasági fejlettség függvényében alakult ki, hanem a szükségszerűség és a sok ember befogadására alkalmas épületegyüttesek, férőhelyek megléte volt a mérvadó. Mindenekelőtt a kiürített volt szovjet laktanyák, munkásszállók, gyermektáborok lehetőségként kínáltak a háborús menekültek letelepítésére. Ezzel a lehetőséggel kényszerűen éltek a menekülteket elhelyező hatóságok, jóllehet birtokában voltak a menekülteket befogadó országok azon közös tapasztalatának, hogy nem minden régió vagy község alkalmas a menekültek fogadására. Ez olyan objektív tény, amelynek a nagyobb gondossággal való kezelése jelentősen megkönnyítheti a menekültprobléma kezelését. A régió és a település gazdasági adottságai, a településhálózat jellemzői, a munkaerőpiac, a közlekedési adottságok, a nagyváros közelsége, a lakáshelyzet, a kommunális és infrastrukturális ellátottság és nem utolsósorban az etnikai viszonyok olyan releváns szempontok, amelyeket a menekültek elhelyezésénél érdemes rendkívül komolyan mérlegelni. Természetesen számos más tényező figyelembevételére vagy figyelmen kívül hagyására is pozitívan, illetve negatívan hathat a menekültproblémára. A továbbiakban konkretizálom az általam, a volt Jugoszlávia területéről, mindenekelőtt Horvátországból és Bosznia-Hercegovinából Magyarországra érkezett menekültekkel kapcsolatos problémák néhány szempontját.

A menekültek körében többféle vizsgálatot végeztem. A probléma elméleti rendszerezése és empirikus vizsgálata egyaránt kiemelt szempont a vizsgálatnál.

Az elméleti és gyakorlati tisztánlátás alapfeltétele, hogy ne rossz hipotéziseket próbáljunk igazolni, hogy a „nagy elméletek” kidolgozása párosuljon az objektív tények ismeretével, illetve hogy kellő empátiával megpróbáljuk megérteni a menekültprobléma társadalmi és személyiségi összetevőit.

A jelzett probléma vizsgálatánál a menekültek életét, integrációját és szegregációját alapvetően befolyásoló két kérdéskört emelek ki. Az egyik a menekültek iskoláztatása, a másik a menekülttáborokban felhalmozódott konfliktusok kezelése. A vizsgált időszak az 1993-1994. évi periódus, de az elemzésnél felhasználom az 1991-1992-es időszak elméleti és empirikus tapasztalatait is, amelyeket e területen szereztem. A vizsgálat során az interjú, a kérdőív és a dokumentumelemzés módszerét alkalmaztam.

A volt Jugoszláviából Magyarországra érkező menekültek iskolai oktatásának megszervezése már akkor megkezdődött, mihelyt kiderült, itt-tartózkodásuk hosszabb távúnak ígérkezik. A menekültek területi elhelyezkedése alapvetően befolyásolta az iskolai struktúra kialakítását. A vizsgálat szempontjából és jellegéből adódóan, a Magyarország déli részén levő Mohács városában levő menekültiskolákat választottam a vizsgálat tárgyául.

Mohács városa adott otthont a többségében horvátok, illetve magyarok által lakott baranyai és szlavóniai területekről érkező menekültek nagyobb számú csoportjainak. A háborús események miatt szinte teljes falvak (Kórógy, Szentlászló stb.) települtek át Magyarországra, sokan Mohács városába, illetve más kisebb településekre. Mohács városa adminisztratív és szervezési központja lett a Magyarországra menekült horvát és magyar nemzetiségű gyerekek iskolai oktatásának. A Bosznia-Hercegovinából érkező menekültek iskolai oktatásának megszervezése a horvát területekről érkező menekültek oktatásának megszervezéséhez képest nehezebben és komplikáltabban indult el. Ebben közrejátszott a menekültek sajátos kulturális tradíciója, az anyaország helyzete és távolsága, valamint a magyarországi menekültek iskoláit koordinálók nem teljes helyzetismerete és természetesen a nem mindig rendelkezésre álló pedagógus-személyzet, és persze az anyagi és infrastrukturális nehézségek is bonyolították a menekültek iskolai rendszerének kialakítását.

A horvát területekről Magyarországra menekülők nyolcosztályos általános és négyosztályos középiskolai oktatása, Mohácson horvát és magyar tagozatokkal (másutt csatlakozva a magyar nyelvű oktatáshoz, illetve csak horvátul tanulva, itt a magyar nyelvet idegen nyelvként tanulják). Az alapfokú oktatás a hivatalos horvátországi iskolai program és követelményszint alkalmazásával indult meg az 1991/1992-es tanévben, 1991 szeptemberében.

A középiskolai oktatás szintén 1991 szeptemberében indult meg Mohácson a volt jugoszláviai menekültek számára. Az 1991/92-es tanévben 97 beiratkozott tanulóval (I/29, II/26, III/26, IV/16) kezdődött meg a tanítás. A kezdeti időszakban az I., illetve II. osztályban a gimnáziumi tanrendnek megfelelő oktatás folyt, és a III., illetve a IV. osztályban a tanárellátás függvényében a szaktantárgyak oktatása is megindult. A hazatérés reményének és lehetőségének csökkenésével új oktatási formák és egységek jelentek meg az iskolában. Az első, illetve a második osztályban megerősödik a szaktantárgyak oktatása, speciális szakképzést is kaptak a menekültiskolások. Természettudományi-matematikai, elektrotechnikai, mezőgazdasági, állatgondozói és gazdaságfakultációk szerveződnek, hogy a diákok integrációját, továbblépését elősegítsék.

A rendkívül széles körű fakultáció jelentősen megnehezítette az oktatás szervezését. Technikailag úgy oldották meg, hogy az általános tantárgyakat együtt hallgatták a diákok, míg a szaktantárgyak és a gyakorlati képzés differenciáltan történt. A gimnáziumban a horvát nyelvű oktatás mellett a diákok magyarul, oroszul és angolul is tanulhatnak. A gyerekek és a tanárok térítés nélküli ebédet kapnak, a taneszközök egy része szintén térítésmentesen érkezik

Horvátországból. Az 1993/94-es tanévben a gimnáziumban is bevezetik a hitoktatást mint választható tantárgyat, valamint a magyar nemzetiségű tanulók számára a magyar nyelv és irodalom anyanyelvi tárgyként jelenik meg az oktatás rendszerében.

A mohácsi menekültiskola egyik fő szervezési sajátossága, hogy a pedagógusok egy része a horvátországi Eszékéről jár naponta a magyarországi Mohácsra tanítani, a gyerekek Mohács városában három épületben, iskolában tanulnak. Emellett két diákothoton is rendelkezésére áll a menekülteknek, ahol 60-80 gyereket helyeztek el, a többiek magánzállásokon laknak.

A gyerekek nem mindegyike jár az úgynevezett „menekült” iskolába, több magyar anyanyelvű menekült a magyar iskolát választotta, oda iratkozott be. Az iskolai munka feladatainak megszervezésében Mohács városának illetékes szervei és maga a város polgármestere is nagy szerepet vállalt. A városban levő menekültiskolák működőképességét gyakran az előbb említett intézmények segítségével tudták biztosítani. Az anyaország, Horvátország segítsége ezeknek az oktatási rendszereknek nagyon fontos, de nem elégséges feltétele. A Mohácson levő menekült gyerekek, szüleik és a pedagógusok is túl hosszú ideje (legtöbbjük már 1991 óta) vannak távol otthonuktól, hazájuktól, reményük és a illúziójuk már alig van, nem nagyon hisznek már abban, hogy egyhamar hazatérhetnek. Bizalmuk jelentősen csökkent hazájuk hivatalos politikai propagandájával szemben, a végtelenségig elkeseredettek, csalódottak és megtörték. Nem érzik, hogy helyük lenne hazájukban, nem érzik, hogy hazájuk komolyan törődne velük.

Az anyaország illetékes szervei nem figyeltek eléggé ezeknek a nehéz sorsú embereknek a háborús események okozta sérült lelkére. Túlságosan kevés volt a személyes kontaktus a menekültiskolák, a mohácsi komplexum és az anyaország „hivatalos” emberei között. Vannak iskolai egységek, osztályok, ahová évekig senki sem nézett be az anyaországból. E tény rendkívül negatívan hatott a menekültek lelkivilágára, kizárótlóságukat, kizártságukat és megaláztatottságukat igen komolyan fokozta. Hétköznapi és ünnepek múltak el az anyaország lelki vigasza nélkül, ez nagyon komolyan felerősítette és megsokszorozta a háború okozta traumákat. A vizsgálat azt is kiderítette, hogy a különböző korosztályok eltérő módon reagálnak az egyes problémákra, másként integrálódnak és szocializálódnak, illetve hogy pszichés stabilitásuk eltérő módon alakul.

Egy középiskolás (II. gimnázium, 18 fő) és egy kisiskolás korú (4. osztály, 16 fő) tanulóinál vizsgáltam a pszichés stabilitást. Több, a pszichés egyensúlyra vonatkozó állítást soroltam fel, arra kérve a gyerekeket, mondják meg, melyeket tartják magukra nézve jellemzőnek. Az egyes állítások elfogadásának ismertetése helyett - ezek önmagukban nem tekinthetők olyan változóknak, amelyek kizárólagos jellemzéssel bírnak -, nézzük inkább az állításokra adott válaszok összességét, amelyek alkalmasak arra, hogy képet kapjunk arról, mennyire harmonikus, illetve diszharmonikus a kérdezettek lelki világa.

A vizsgálat, a teszt alapján a megkérdezett kisiskolás korúak 52 százalékánál, míg a megkérdezett gimnazisták 87 százalékánál (!) tapasztalható neurózis. A legmarkánsabb differenciáló tényezőnek az életkor bizonyult. A megkérdezett gimnazistáknál a szorongás, félelem, aggodalom jól kimutatható, magabiztosságuk igen labilis, mivel tudják, hogy mindennapi problémáik megoldásában többnyire magukra és közvetlen családtagjaikra számíthatnak csupán.

A kisiskolás korúak lelki sérülése szintén jól kimutatható, de mindenekelőtt az életkori sajátosságok, illetve az ebből is adódó rugalmasabb integrációs és szocializációs képesség, valamint a közvetlen környezetüknek irántuk való kitüntetett figyelme a legfőbb magyarázó oka a gimnazistákétól jelentősen eltérő lelki állapotnak.

A világ számos kultúráinak alapjait, pilléreit a különböző mítoszok teremtésmítoszok alkotják. A mítoszok megalkotói jól tudták és tudják ma is, hogy az emberi élet általában valamilyen Édenkertben kezdődik, ahol szinte minden vágy beteljesül, ez a gyerekkor. Az ember igazi élete valójában a gyermekkorral kezdődik. Világunkban rengeteg gyereknek, így

az általam „vizsgált” szerencsétlen sorsú gyerekeknek nincs Édenkertje. A tények alapján nem a vágyak beteljesüléséről, hanem a nyomorúságról lehet valójában beszélni.

Nem a túl korán föltárult ismeretekről, az önállóságról, gyakorlatiasságról; a felnőttekkel kialakított partneri viszonyról van szó e menekült gyerekeknél, hanem inkább a gyermeki ártatlanság elvesztéséről, a zavarodottság, félelem és elbizonytalanodás jelenségével állunk szemben. Úgy lettek felnőttek ezek a gyerekek, hogy nem maradt idejük a játékra. Szemben néhány pszichoanalitikus véleményével, ezeknél a gyerekeknél az élet nehézségeinek megismerése nem tolta ki egy egész életre a gyermekkort, hanem megfosztotta őket azoktól a szocializációs lehetőségektől, amelyek támaszul szolgálhattak volna a felnőttkorban. Megfosztották, kirabolták és jogtalanná tették a gyermekkorukat, megteremtve ezzel az előítéletek és gyakorta a gyűlölet továbbélésének a lehetőségét is. Olyan pszichés sérülések alakultak ki a gyerekek többségénél, amelyek kiheverésére, rehabilitációjára többségüknél a jelenlegi helyzetben nagyon kevés a remény.

A jelzett kutatás másik, általam vizsgált területét a menekülttáborok jelentették. Szinte valamennyi magyarországi menekülttáborban jártam, kutatási szempontból kiemelt figyelmet fordítva a nagyatádi befogadó állomásra.

A volt Jugoszláviából érkezők részére ideiglenes táborok működtek a Baranya megyei Harkány, Máriagyúd, Szentlőrinc, Szigetvár településeken, valamint a Balaton melletti volt úttörőtábor, Zánka is fogadott menekülteket a korábbi Jugoszlávia területéről. A táborok lakóinak létszáma az 1994. kora őszi, szeptemberi adatok alapján a következő: Békéscsaba 100 fő, Bicske 130 fő, Nagyatád 1100 fő, Vése 180 fő, Erőspuszta 20 fő, Nagyharsány 30 fő.

Két tábort - Erőspuszta és Nagyharsány - az Ökumenikus Egyház tart fenn, míg a többi állami fenntartású tábor. A táborok finanszírozása a magyar állam, a karitatív szervezetek és a nemzetközi szervezetek pénzeiből történik. Egy tábor kivételével (Bicske) valamennyiben élnek a volt Jugoszlávia területéről érkezők, a bicskei tábor lakói mindenekelőtt az Európán kívüli országokból érkeztek, bár korábban éltek itt román, orosz, ukrán, bolgár és volt jugoszláv állampolgárok is. Az élet kényszerű szüleményei a menekülttáborok, legyenek azok Ázsiában, Afrikában, a Közel-Keleten vagy éppen Magyarországon.

A számos magyarországi tábor közül azért esett a választás Nagyatádra, mert itt gyülekeztek össze legnagyobb létszámban a volt Jugoszláviából érkezők (például 1991 novemberében 3 ezernél is több ember élt a táborban), másrészt mert a tábor etnikai összetétele és társadalmi, gazdasági környezete alkalmasnak bizonyult a tábori körülmények között élő menekültek többirányú vizsgálatához.

A Somogy megyei Nagyatád, gyógyfürdővel és iparral rendelkező dél-magyarországi kisváros, amelynek a városon kívül elhelyezkedő volt szovjet laktanyája lett szálláshelye az érkezőknek. Nagyatád mint átmeneti szállás a menekültek elhelyezése céljából „kézenfekvő” lehetőségnek bizonyult a hatóságok számára, mert kisebb ráfordításokkal lakhatóvá vált sok ember számára. Másrészt relatív közelsége a déli határrészhez, szintén fontos szempont volt a kiválasztásnál, mert a volt Jugoszláviából érkezők döntő többsége a határ közeli településeken maradt. Magyarország déli, Jugoszláviával határos vidékén több olyan nagyváros van, amely területileg és infrastrukturálisan alkalmas lehetett volna a nagyobb számú menekült befogadására. Az, hogy a nagy területi és regionális központok (például Pécs, Szeged stb.) nem lettek a menekültek tartós befogadási állomásai, több összetevőnek, így a politikai dimenzióknak is eredménye. A Magyarországra menekült horvátok, magyarok, muzulmánok, szerbek, cigányok csak kis hányada él menekülttáborokban. Becslések szerint 1992 tavaszán, a háború intenzitásának fokozódásával egyenes arányban, közel 50 ezer regisztrált és 50 ezernél is több nyilvántartásba nem vett menekült érkezett a volt Jugoszláviából.

A magyarországi menekülttáborok többsége, így a nagyatádi tábor is zárt komplexum, szigorúan meghatározott be- és kilépési szabályokkal, lehetőség szerint elzárva az őt

körülvevő társadalmi közegetől. A táborkba való belépés „civiliek” számára külön engedéllyel történik. Az engedélyek megszerzése nem mindig egyszerű, még akkor sem, ha mint a kollégáim és az általam végzett vizsgálatokhoz elengedhetetlenül szükséges terepmunkákhoz beadott szakmai referenciákat előzőleg több héttel megküldtük az illetékes budapesti és nagyatádi hatóságoknak. A szociológusokból és szociális munkásokból álló, a menekültek nyelvét jól beszélő team hosszú ideig nem kapott belépési engedélyt (az engedélyt magától a menekülteket koordináló szakemberek vezetőjétől kértünk) a táborba, az engedély kissé késői kiadása hátráltatta ugyan a vizsgálat lebonyolítását, de így is nélkülözhetetlen feltétele volt a vizsgálatnak.

Természetesen a táborban élő menekültekkel a táboron kívüli kommunikáció lehetősége fennállt, amivel a vizsgálatot végzők éltek is. A nagyatádi tábor, korábbi katonai funkciójából adódóan nem alkalmas arra, hogy benne hosszú ideig éljenek háborús menekültek. A lakóbarakkok, a kiszolgáló helyiségek (például étkezésre és tisztálkodásra), a belső terek szimmetrikus elrendeződése, militáris szemléletű kiképzése, a tábort körülvevő magas kerítés depressziót fokozó tényezők, a bezártságot, elidegenülést és kiszolgáltatottságot felerősítő hatással. A legtöbbit használt, úgynevezett közösségi tér, az étkező óriási mérete, belső magassága, szürkése és az asztalok, székek korábbi funkcióira utaló jellege is a negatív hatást erősítik. Ezek látszólag nem fontos dolgok, de a menekültek pszichés állapotát vizsgálva egyértelműen kiderült, hogy az előzőekben felsoroltak a háborús környezetre emlékeztetik őket.

A terek nagysága, egymástól való távolsága, színe alig teszik lehetővé az intimitást, illetve minden pillanatban a háború okozta „szürkéséget” idézik elő a táborlakók nagy részében. Ezek többnyire meglevő kényszerűségek; de viszonylag kis szellemi, anyagi és empatikus ráfordítással kialakíthatók, mint ahogyan erre sok példa akad a táboron belül. Ezt leginkább a menekültek „saját” szobáiknak, illetve az iskola épületétől szolgáló termeknek a díszítésénél lehet megfigyelni. A nagyatádi menekültek nagy többségét, közel 70 százalékát nők és gyerekek teszik ki. Ez nagyjából megegyezik a világban tapasztalható menekült-populáció összetételével. A volt jugoszláviai háborús események a férjeket, apákat, fiúkat nagyrészt otthon marasztották, sokukat megölték, többen elmenekültek ugyan, de sokan közülük újra visszatértek, hogy harcoljanak, vagy csak „egyszerűen” védjék a még megmaradt értékeiket. A menekülők között természetesen vannak fiatal, fizikailag erős férfiak is, akik félelemből, elvi okokból, számításból vagy más okok miatt választották a menekülést. A háborús események alakulásának függvényében változott a nagyatádi menekülttábor etnikai összetétele, 1991 és 1992 nyaráig a táborlakók többsége horvát, illetve magyar nemzetiségű volt. A cigány, illetve boszniai menekültek korábbi aránya együtt is 5-10 százalék között volt. Az 1992-es év nyaratól kezdve a nagyatádi tábor etnikai szerkezete kezd átalakulni. 1993-ban a tábor lakóinak 75-80 százaléka már Boszniából érkezik, 1994 nyarán pedig a boszniai menekültek aránya meghaladja a 85 százalékot.

Az etnikai konfliktusok forrása a tábor többnemzetiségűvé válásának pillanatától latensen megvolt, ami az együttélés során több területen felerősödött, és valóságos konfliktussá vált. Az etnikai konfliktusok eredője az eltérő kulturális tradíciókból, valamint a szokásrendekből adódik elsősorban. Ezek a konfliktusforrások esetenként „normális” körülmények között is elegendőek ahhoz, hogy valóságos konfliktussá váljanak. A tábori körülmények felerősítették, és a nem etnikai jellegű problémát is etnikai problémává, konfliktussá fokozták. Mások vizsgálataim és saját megfigyeléseim is a kulturális tradíciókból eredő problémának etnikai problémává való átminősülését regisztrálták például a horvátok, magyarok, cigányok és a boszniai muzulmánok eltérő vécé-használati módjából adódóan. Az étkezési szokások különbözősége szintén etnikai feszültségforrássá alakult, mihelyt a hangadó nem muzulmánok azzal a váddal illették a muzulmánokat, hogy az ő speciális étkezési szokásaiknak való megfelelés sokkal több pénzbe kerül, mint a „normális” étkezés,

és ebből arra a következtetésre jutottak, hogy a muzulmánokkal való törődés fontosabb és előbbre való, mint a nem muzulmánokkal.

A táborban élő magyar nemzetiségűek és a magyarul beszélő horvátok (magyarul beszélő muzulmánnal nem találkoztam) előnyt élveznek a többiekkel szemben. Mivel a táborban dolgozó kiszolgáló személyzet (igazgatás, adminisztráció, technikai személyzet, szociális dolgozók stb.) nagyobbik része nem beszéli sem a horvát, sem a szerb nyelvet, ezért szívesen alkalmazzák tolmácsnak, szervezőnek, elosztónak és más közvetítőnek a magyar anyanyelvű és a magyarul tudó menekülteket. A magyar nemzetiségűek és a magyarul tudók helyzete privilegizált a táboron belül, és számos előnnyel jár a táboron kívül is. A táborban dolgozókkal való kommunikációjuk során olyan információkhoz jutnak, melyek gyakran valóságos tartalmuktól függetlenül is monopolhelyzetbe hozza őket a magyar nyelvet nem beszélőkkel szemben. A magyarul tudók közül többen élnek is a helyzeti előny kihasználásával, a függőségi viszonyok, az alá- és fölérendeltségi helyzetek létrejöttével. A menekülteknek érkező szállítmányokról, adományokról, a legális, illetve az illegális munkalehetőségről, a világról és a közvetlen környezetről elhangzó információkról a magyarul tudók rendszerint előbb értesülnek, és rendszerint előbb és hatékonyabban élvezik ezek előnyeit is.

Az egyik legkomolyabb konfliktusforrást a munkalehetőségek megszerzése jelenti. A táborlakók nagyobbik része alig vagy egyáltalán nem rendelkezik semmilyen pénzzel. A menekültek többségének rengeteg „szabadideje” van, nagy részük szívesen dolgozna, mert ezzel elfoglalná magát, illetve némi pénzhez is jutna, amiből kiegészíthetné alapvető szükségleteit. A táboron belül adódó munkalehetőségek száma igen csekély, ezek elvégzésére a magyarul nem beszélőknek nincs sok esélyük. A táborlakók közül sokan (nem csak Nagyatádon) azok, akik erre fizikailag felkészültek, szívesen vállalnak táboron kívüli munkát, bármekkora legyen is a fizetés. Annak ellenére, hogy itt valójában az esetek nagy számában „éhbérért rabszolgamunkát” végeznek a menekültek az őket alaposan kihasználó ügyeskedőknek, mégis megéri nekik, mert részben lekötik munkaerejüket és pszichéjüket, és ezért némi pénzt is kapnak. A szezonális mezőgazdasági munkák és az építőipari segédmunkák azok, amelyekre leginkább alkalmazzák a menekülteket. Ezek a munkák természetesen nem legálisak, de szemben más releváns menekültproblémával, kialakult itt egy hallgatóságos konszenzus a hivatalos szervek és a „munkaadók” között.

Vannak ügyeskedők, kereskedők, szélhámosok a menekültek között is. Többen próbálkoznak a különböző menekültadományok értékesítésével a táboron kívüli piacokon, sőt a táborokon belül is gyakran működik a piac, a szabadkereskedelem. Visszaéléseket nemcsak a táborlakók, hanem a tábor életét szervezők is elkövettek. A mechanizmus szintén a piaci elven alapul azzal a könnyítéssel, hogy a jobb minőségű árut kisebb kockázattal lehet az elosztónak elsajátítani, mint annak, aki az elosztási folyamat végén van.

Nem szívesen beszélnek a táborlakók legintimebb dolgaikról, gyakran az ellenük elkövetett sérelmeket sem akarják vagy merik elmondani. A felfokozott pszichés állapot, a letargia és depresszió, a megalázottság és kilátástalanság az elsődleges okozói a több öngyilkossági kísérletnek és öngyilkosságoknak. Nem ritkák a táboron belüli családoknál a belső konfliktusok, veszekedések, fizikai bántalmazások és más, a körülményekből fakadó negatív jelenségek. A túlélésért vívott harc szokatlan és irracionális cselekedeteket vált ki sok menekültből. A különböző életfunkciók instabilitása (az előzőekben már említettek mellett idesoroljuk az alvási zavarokat és a különböző szexuális problémákat is) növeli a táborlakó elbizonytalanodását és kilátástalanságát.

A nagyatádi menekülttáborban (is) óvoda, általános iskola és középiskola működik. A pedagógusok szinte kizárólag mind menekültek. Az oktatási program igazodni próbál az anyaország programjához, de a különböző nehézségek (tankönyvellátás stb.) gyakran arra kényszerítik a pedagógusokat, hogy saját belátásuk szerint dolgozzanak. A táborban élő

gyerekek nevelése, oktatása nagyon nehéz feladat. Gyakoriak a fegyelmezetlenségek, amelyeket az elszenvedett tragédiák, a bezártság érzése és a kilátástalanság okoznak elsősorban. Ha van egyáltalán értelme bármilyen összehasonlításnak, akkor azt kell mondani, hogy a mohácsi sorstársaiknál még bonyolultabb és összetettebb a nagyatádi gyerekek helyzete.

A mohácsi iskolában végzett, a pszichés állapot, illetve a neurózis szintjének megállapítására alkalmazott módszer segítségével 24 alsó tagozatosnál (9 éveseknél) és 17 gimnazistánál (16 évesek) végeztem tesztfelmérést Nagyatádon. A vizsgált teszt alapján a kisiskolások 81 százalékánál, míg a középiskolás korúak 89 százalékánál tapasztalható neurózis. A mohácsi menekültládkokhoz hasonlóan a nagyatádi boszniai menekült diákok közül nem találkoztam eggyel sem, aki pszichésen kiegyensúlyozottnak tekinthető.

A nagyatádi menekülttáborban a muzulmán vallású boszniai menekülteknek szerény lehetőségek mellett alkalmuk van vallásuk gyakorlására, ünnepeik megülésére. Természetesen a vallásgyakorlás és a sajátos kultúrához kötődő ünnepek megülése teljesen más feltételek mellett történik, mint történt hazájukban. A boszniai menekültek megérkezésekor többen úgy gondolták, hogy éppen a sajátos vallási kultúra okozza a legtöbb konfliktust. Ez nem így történt, a boszniai muzulmánok életében kiemelten fontos szerepet kap vallásuk, de ennek ellenére az ő kötődésük vallásukhoz egészen más jellegű, mint az Ázsiában vagy Afrikában élő muzulmánoké. Talán ezzel is magyarázható az, hogy egyik legfontosabb ünnepüket, a ramadánt, a nagyatádi boszniai muzulmánoknak csak körülbelül a fele tartotta meg hagyományaiknak megfelelően.

A nagyatádi körülmények szükségessé tették a tábor területén felállítandó kórház létesítését. A kórház elvégzi a szükséges egészségügyi alapellátásokat, a problematikusabb esetek megoldására rendelkezésre áll a városi kórház. A nagyatádi tábor lakói között vannak volt szociális otthoni lakók, illetve elme- és idegi problémákkal érkezett menekültek is (korábban Pécsen a Laterum szálló adott otthont e mentálisan sérülteknek, volt közöttük autista is).

Az ő gondozásukról külön személyzet és szakember gondoskodik. A nagyatádi tábor segítségére érkeztek a táborba fiatal, többségében amerikai állampolgárságú önkéntesek, szociális munkások. Munkájukkal konkrét szervezési, működési, oktatási (angol tanítás) és lelki segítségnyújtási feladatokat végeztek el. Tevékenységük során számos probléma adódott (tapasztalatlanságukból), de segítségük révén sok menekült, főként fiatalabb korú lelki állapota javult.

A nagyatádi táborvezetés a problémák kezelése érdekében úgynevezett „lakókörzeti önkormányzatiság” megvalósítását kezdeményezte. Ez kísérlet arra, hogy a menekültek, ha csak formálisan is, de beleszólhassanak néhány, az életüket is befolyásoló kérdés intézésébe (például kimenő-engedélyek, csomagelosztás stb.). A menekültek a tábort csak engedéllyel hagyhatják el. A tábor megnyitásának kezdetekor ezek a megszorító intézkedések még nem működtek ilyen szigorúan, de a menekültek számának emelkedésével, a „városi feszültségek” elkerülése érdekében a tábor vezetése egy időben csak bizonyos számú menekültet enged ki a városba. E túlzott szigorúság valószínűleg segít a táborrend kialakításában, de ennek enyhítése kedvezőbben befolyásolhatná a menekültek lelki állapotának alakulását, még akkor is, ha ezeket a kijárási kedvezményeket az eddigieknél nem sokkal többször vennék igénybe.

Furcsa, bizarr, ellentmondásos és gyakorta igen kegyetlen az élet a menekülttáborokban. Az ember sok mindent kibír, de a menekülttáborok nem emberi léptékűek, hosszú távon aligha élhet tábori körülmények között tartós károsodások nélkül az ember. A tábort fenntartók minden igyekezete ellenére sem (ez nem az ő hibájuk) lehet a táborokban valóságos, harmonikus életre alkalmas körülményeket teremteni. Arra azonban törekedni kell és lehet, hogy a menekültek helyzetének jobb és alaposabb megismerése, a menekültek elhelyezésekor kiválasztott helységek, települések több szempontú vizsgálata (gazdaság, piac,

társadalmi, etnikai környezet stb.), a menekültekkel naponta kapcsolatba kerülők nyelvi és szakmai felkészítése alaposabb legyen. Magyarországnak is hosszú távon kell berendezkedni a menekültügy kezelésére, a nehéz gazdasági helyzet ellenére, a nyugati államok pedig egyre kevesebb hajlandóságot mutatnak az ittrekedt menekültek megsegítésére. A magyarországi lakosság egy része keveset tud a környező országok, így a volt Jugoszlávia területéről érkezők tradícióiról, szokásairól, nyelvüket kevesen beszélik, az empátia, a tolerancia és segítőkészség pedig megcsappanni látszik a befogadó közegben.

A több kollégával közösen készített kérdőíves vizsgálat talán hozzájárul ahhoz, hogy jobb és alaposabb, de mindenképpen objektívebb képet kapjunk a volt Jugoszlávia területéről érkezett menekültekről, körülményeiről, a menekültekkel foglalkozók felelősségéről, valamint a társadalom viszonyáról a menekültproblémához.

JÁNOS GYUROK

REFUGEES FROM YUGOSLAVIA IN HUNGARY

The study examines the social and mental problems, educational needs of the refugees who took shelter in Hungary from the Southern Slav war, together with the endeavours to help them on the basis of field-experiences. The Author analyses the schooling of the refugees with the use of a survey taken in the Mohács school of refugee children. A number of the conflicts in the refugees camps can be explained with the ethnic, religious and cultural differences among the refugees. An other number of difficulties comes from the state of depression caused by the closedness of the camps and their alienated atmosphere. The staff knew nothing about the refugees before their arrival and was unprepared to satisfy the different requirements.

JAROVINSZKIJ ALEKSZANDR

Gyermekkori kétnyelvűség: hátrány vagy előny?

Kísérleti vizsgálatok

Talán nincs is olyan ország, ahol ne élneek egymás mellett különböző etnikai csoportok, ahol így a nyelvi kontaktus ne lenne természetes dolog. A két- vagy többnyelvű közösségekben nevelkedő gyermekek megtanulhatják egymás nyelvét. Felmerül a kérdés, vajon milyen hatással van a kétnyelvűség a gyermek fejlődésére?

A gyermekkori bilingvizmus pozitív és negatív hatásának vitája a gyermek beszéd-, mentális és személyiségfejlődésére csak a 19. század elején kezdődött el igazából. Y. Lebrun és M. Paradis (1984) írják, hogy egy Jahu nevű német tanár még 1808-ban figyelmeztetett arra, hogy a kétnyelvű oktatás negatívan hat a gyermekre, ugyanis retardáció tapasztalható a beszéd és a kognitív folyamatok terén. Tézise szerint a gyermeknek csak egy anyja van, tehát csak egy anyanyelve lehet. 1899-ben Laurie azt írja, hogy ha a gyermek kétnyelvű családban nő fel, akkor az intellektuális és pszichés fejlődése nemcsak hogy nem duplázódik meg, hanem kettéválik. H. Schuchardt grazi nyelvész (1950) szintén nem tartotta hasznosnak a kétnyelvűséget. Elképzelése szerint a kétnyelvű személy egy olyan valaki, akinek egy íja van két húrral, de mindkettő gyengén feszül.

1915-ben Párizsban adták ki a francia asszociatív pszichológia képviselőjének, I. Epstein-nek a könyvét, *Gondolkodás és többnyelvűség* címmel. A szerző poliglott személyekről gyűjtött anyag részletes elemzésével többek között arra a következtetésre jutott, hogy kétnyelvűség vagy többnyelvűség esetén minden kifejezéshez rendkívül bonyolult konkurens asszociációk alakulnak ki - „gondolatok kohéziója” -, amelyek egymásra interferáló hatást gyakorolnak. Az egyik nyelvi rendszer elemei „keverednek” a másik nyelvi rendszer elemeivel, és ilyen módon nemcsak az idegen nyelv, hanem az anyanyelv is szegényesebb lesz. Az interferencia-jelenség lassítja a gondolkodási tempót. Epstein szerint a gyakorlati szükségszerűség és a nyelv pszichológiai törvényszerűségeinek figyelembevételével a kompromisszumos megoldás a következő: „impesszív poliglosszia” és „expresszív monoglosszia”. A szerző szerint ez azt jelenti, hogy az optimális eset az, amikor az individuum csak az anyanyelven érintkezik, de megérti az idegen nyelvű beszédet, vagy olvasni tud az idegen nyelven. Különösen káros a kétnyelvűség kora gyermekkorban, amikor a gyermeknél éppen kialakulnak a gondolkodás első formái, illetve amikor a gondolkodás és a beszéd közötti asszociatív kapcsolatok még nem elég erősek.

Századunk húszas éveinek végén I. Bikcsentaj és Z. Lavrova-Bikcsentaj (1929) - felhasználva az akkor legkorszerűbbnek számító pszichológiai módszereket - megkísérelték megállapítani azt, hogyan hat a kétnyelvűség a gyermek kognitív fejlődésére, és egyáltalán hogyan gondolkodik a kétnyelvű egyén.

Az egyik kísérletben 50-10 és 15 év közötti - tatár-orosz kétnyelvű serdülő vett részt. Az első csoport (22 gyermek, 10-12 évesek) a Moszkvában lévő tatár gyermekotthonban nevelkedett, és mind paraszt származású volt. A többiek (28 idősebb gyermek) Moszkvában laktak szüleikkel, és a munkásosztályt képviselték. Az idősebb gyermekek jobban tudtak oroszul, mint a tízévesek.

A vizsgálat főbb eredményei:

1. A Binet-féle intelligenciateszttel végzett mérés azt mutatta, hogy az IQ általában 90 pont körül mozgott, a mintában nem volt sem nagyon magas, sem nagyon alacsony érték. 2. Az otthonban nevelkedő, munkásosztályból származó idősebb gyermekek nem mutattak jelentős különbséget a két nyelv használatában a verbális feladatok teljesítésénél. Annál nagyobb volt

a differencia a két nyelv között a tízéveseknél a tatár nyelv javára, sőt ezek a gyermekek gyakran visszautasították az orosz nyelvű feladatokat. 3. Mindkét csoportban a szerzők csak az orosz nyelvűnél tapasztaltak grammatikai interferenciát, azonban ez a jelenség sokkal gyakoribb volt a tízéveseknél.

Mindezek alapján - kiegészítve más következtetésekkel is - Bikcsentajék a következő konklúziót vonják le (108.): „*Amennyiben a beszéd az idegen nyelven helytelen, akkor azon a nyelven a gondolkodási folyamatok lassúak, műjellegűek*”. Ugyanakkor hozzáteszik, hogy az idegen nyelv jobb ismerete hozzásegít ahhoz, hogy a kétnyelvű egyénnél a gondolkodási folyamatok mindkét nyelven közelítsenek egymáshoz.

A szerzők közül voltak olyanok (például W. Hennis, 1925 - lásd W. Mackey, 1977. 231.), akik azt állították, hogy a gyermeknél a kétnyelvűség kancsalságot, balkezességet, sőt skizofréniát is (P Christophersen, 1948) okozhat.

Helyenként a mai szakirodalomban is (például E. Pichon és S. Borel-Maisonny, 1964 - lásd W. Mackey, 1977. 231.) lehet találkozni olyan konklúzióval, hogy a kétnyelvűség dadogást válthat ki. Csatlakozva Mackey véleményéhez meg kell jegyezni, hogy ezek az állítások gyakran alaptalanok és nagyon is vitathatók.

Ami a kétnyelvű gyermek dadogását illeti, tudomásom szerint jóformán egyetlen átfogó és precíz vizsgálat létezik, amelyet L. Travis és munkatársai 1937-ben végeztek East-Chicagóban. Eszerint a 4827 vizsgált iskolás gyermek közül (átlagéletkor: 8,5 év) 2322 gyermek volt kétnyelvű, és közülük csak 2,8 százalék dadogott. (A szerzők az emigráns családokból származó, különböző nyelveken beszélő - például lengyel-angol, orosz-angol, magyar-angol stb. - gyermekeket vonták be kutatásukba.) Adatokat mellékelnek egynyelvű angol tízévesekről, akiknek 1,8 százaléka volt dadogó. A kétnyelvű dadogó gyermekek közül 66,2 százalék volt fiú és 33,8 százalék lány. Az angol nyelvű mintában 77,4 százalék fiú és 22,6 százalék lány dadogott. Nagyon gyakran mind a kétnyelvű, mind az egynyelvű családból származó testvérek dadogtak.

Ami a kétnyelvűség és a dadogás összefüggését illeti, a szerzők hangsúlyozták, hogy a dadogás okát nem magában a kétnyelvűség jelenségében kell keresni, hanem ez inkább más tényezők függvénye, például családi nevelési attitűd, a családban uralkodó feszített emocionális atmoszféra, amelyre az emigráns családokban gazdasági instabilitás hat, a szülők közötti nem harmonikus viszony stb. És mégis, elemezve L. Travis és munkatársai tanulmányát, Y. Lebrun és M. Paradis (1984) azt feltételezik, hogy a korai kétnyelvűség provokálhat dadogást, ha a gyermek prediszponált erre. Abban az esetben, amikor vegyes családban a szülők zűrzavarosan használják a két nyelvet a csecsemővel és a kisgyermekkel való kommunikáció során, akkor valószínű, hogy ez a veszély fennállhat.

Hogy a korai gyermekkori kétnyelvűség mennyire nem egyértelmű, bonyolult jelenség, arról tanúskodik néhány eset, amelyet az angol gyermekpszichiáter, M. Rutter (1987) közölt, érdemes ezek közül egyet megemlíteni.

Herbert, a hétéves kisfiú autizmusban szenvedett. Az intellektuális szférában normális fejlődést mutatott, viszont nagyon agresszív volt a gyermekekkel szemben, nem játszott és nem is kommunikált velük. úgy tűnt, hogy nem értette a hozzá címzett közléseket. Nagyon rossz volt a kiejtése, és sok nyelvtani hibát csinált az angol nyelvben. Később kezdett el beszélni. A különböző szakemberek, akik megvizsgálták Herbertet, mindezt a kétnyelvűség jelenségének tulajdonították, ugyanis az apja németül beszélt hozzá, az anyja viszont angolul. A további részletes és átfogó vizsgálatok kimutatták, hogy Herbert születése óta részleges sükettségben szenvedett: nem hallotta a magas frekvenciájú hangokat. A hallókészülék egyéves használata után már jól tanult az iskolában, játszott az osztálytársaival és érzelmi reakciói normalizálódtak.

Néhány tanulmány arról számol be, hogy kétnyelvűek gyengébb eredményt mutattak az egynyelvűekhez képest. W. Tsushima és T Hogan (1975) tízéves japán-angol kétnyelvű

gyermeknél végzett vizsgálata azt mutatta, hogy a verbális tesztben elért eredményeik alacsonyabbak voltak, mint az egynyelvűekéi. K. Lasonen és P. Toukoma (1978), P. Toukoma és K. Lasonen (1979), valamint T. Skutnabb-Kangas és P. Toukoma (1976) arról számolnak be, hogy a Svédországban élő, finn munkáscsaládból származó és svéd iskolába járó kétnyelvű gyermekeknél megállapították, hogy az átlag nonverbális IQ mellett ezek az iskolások rosszul írtak és olvastak mindkét nyelven.

Néha ugyanazok a kétnyelvű gyermekek bizonyos feladatok megoldásánál jobbak voltak, mint az egynyelvűek. S. Ben-Zeev (1977, 1984) vizsgálatai azt mutatták, hogy 6-9 éves kétnyelvű héber-angol gyerekek a megfelelő egynyelvű mintához képest jobbak voltak a nemverbális Raven-féle teszt megoldásában, valamint nagyon jó elemzési képességet demonstráltak a verbális feladatok teljesítése terén (szimbólum helyettesítésénél). Ugyanakkor a szerző a héber-angol kétnyelvű gyermekeknél - ugyanúgy, mint spanyol angol kortársaiknál - a szókincs deficitjét állapította meg.

A legérdekesebb jelenség, amellyel a szakemberek találkoztak a gyermekkori kétnyelvűség tanulmányozása kapcsán az, hogy az egynyelvű gyermekekhez képest a kétnyelvűek korábban tudják különválasztani a szó hangalakját a jelentésétől. Ez azt jelenti, hogy rugalmasabban tudnak bánni a nyelvi kóddal, így a bilingvális gyermekek kognitív struktúrája flexibilisebb, kreatívabb (A. Ianco-Worral, 1972, S. Ben-Zeev, 1977, 1984, Göncz L., 1985).

A gyermekpszichológiában ismeretes a nominális realizmus fogalma. Ebben az esetben egy óvodáskorú gyermek beszédét szorosán kapcsolja a tárgyhoz vagy a helyzethez. Tehát a név (a szó) és az objektum (referens) közötti kapcsolat ebben a korban elválaszthatatlan. A fent említett kutatók - többek között - nagyon szellemes kísérleteket végeztek el kétnyelvű gyermekeken. Az egyikben - az úgynevezett névcseré tesztben (szimbólum helyettesítése) -, miután a kísérletvezető megállapodott a gyermekkel, hogy játékból például a ceruzát el lehet nevezni könyvnek, néhány kérdést tett föl neki: Lehet-e egy ilyen „könyvvel” írni?, vagy pedig: Ad-e egy ilyen „kutya” (tehén-kutya csere) tejet? stb.

A másik vizsgálatban - az úgynevezett szópárok-tesztben - a gyermeknek szópárokat olvastak fel: a hosszabb, több szótagú szó egy rövidebb és kisebb tárgyat jelölt, a rövidebb szótagú szó pedig egy nagyobbat (például kismadárka - tehén). A gyermeknek az volt a feladata, hogy mondja meg, melyik szó volt hosszabb. Az eredmények egyértelműen a kétnyelvű gyermekek javára szóltak, igaz, hogy ezek a különbségek nem mindig voltak statisztikailag szignifikánsak.

Individuális kétnyelvűség

Hogyan szocializálódik a kétnyelvű gyermek? Erre a kérdésre részben megtalálható a válasz Jarovinszkij A. - Fabricius I. (1978), G. Saunders (1982), B. Kielhöfer és S. Jonekeit (1983) tudományos közleményeiben, amelyekben a szerzők leírják a szülők és saját kétnyelvű gyermekeik közötti kommunikatív stratégiákat.

A kétnyelvű szocializációról több adatot tartalmaz a *Kétnyelvű család* című könyv, amelyet E. Harding és Ph. Riley (1988) olyan szülőknek írtak, akik azt szeretnék, hogy gyermekeik kétnyelvűvé váljanak. A szerzők áttanulmányozták az általuk ismert és megjelent publikációkat, valamint saját megfigyeléseikkel, vizsgálataikkal egészítették ki könyvüket.

Az alábbiakban bemutatom az E. Harding és Ph. Riley (1988) által javasolt osztályozást, amely a kétnyelvű családokat 5 típusra bontja. (Zárójelben megjegyzem, hogy véleményem szerint az osztályokat arról a kutatóról kellett volna elnevezni, aki az esetet leírta.)

1. *J. Ronjat-féle család* (1913): *Szülők*: A két szülő különböző anyanyelvű, de ismerik (jól vagy rosszul) egymás anyanyelvét. *Szociális miliő*: Az egyik szülő anyanyelve azonos a

környezeti nyelvvel. *Kommunikatív stratégiák:* A szülők csak saját anyanyelvükön kommunikálnak gyermekükkel.

2. *A. Fantini-féle család (1985): Szülők:* A két szülő különböző anyanyelvű. *Szociális milió:* Az egyik szülő anyanyelve azonos a környezeti nyelvvel.

Kommunikatív stratégiák: A gyermekkel való kommunikáció során a szülők nem használják a környezeti (domináns) nyelvet. A gyermek viszont „házon kívül” - vagyis a környezeti nyelv hordozóival való természetes társas érintkezés során, vagy pedig intézményes keretek (óvoda, iskola) között - elsajátítja a domináns nyelvet.

3. *E. Haugen-féle család (1969): Szülők:* Mindkét szülő anyanyelve azonos. *Szociális milió:* A környezeti nyelv nem azonos a szülők anyanyelvével. *Kommunikatív stratégiák:* A szülők csak saját anyanyelvükön beszélnek a gyermekkel.

4. *W. Elwert-féle család (1959): Szülők:* A szülők különböző anyanyelvűek. *Szociális milió:* A domináns (környezeti) nyelv nem azonos a szülők anyanyelvével. *Kommunikatív stratégiák:* Mindkét szülő csak saját anyanyelvén kommunikál a gyermekkel.

5. *G. Saunders-féle család (1982): Szülők:* Mindkét szülő anyanyelve azonos. *Szociális milió:* A domináns nyelv azonos a szülők anyanyelvével. *Kommunikatív stratégiák:* Az egyik szülő a gyermekkel való kommunikáció során mindig a nem domináns nyelvet (nem az anyanyelvét) használja.

Véleményem szerint ebből a tipológiából hiányzik a szülők egymással való kommunikatív stratégiáinak elemzése. Kutatásaim során ugyanis talákoztam olyan családdal, amelyben mindkét szülő különböző anyanyelvű volt: az anya bolgár, az apa magyar. Közös nyelvük az orosz volt. Együtt tanulták az egyetemen a -Szovjetunióban. Miután letelepedtek az USA-ban, született egy kislányuk, aki kétéves korától kezdve rendszeresen látogatta az angol nyelvű bölcsődét. Anyja bolgárul beszélt hozzá, apja magyarul, a szülők egymás közti érintkezési nyelve az orosz volt. Más kérdés, hogy ebben a bonyolult nyelvi szituációban a kislány mennyire tudta elsajátítani ezeket a nyelveket.

Saját-szintén bonyolult-többnyelvű szocializációjáról számol be Ilonka Schmidt-Mackey (1977). Családjában a német, a szerb és a magyar nyelvet egyaránt használták. Ilonka elsajátította mind a németet, mind a szerbet, de a magyarban csak passzív tudással rendelkezett, miután ez a nyelv a szülők közös nyelve volt, és magyarul nem beszéltek hozzá.

Véleményem szerint a szakirodalom jogosan tartja számon ezen a területen J. Ronjat (1913) úttörő munkáját. A monográfiában a szerző arról számolt be, hogy Louie nevű fia hogyan sajátította el egyszerre a francia és a német nyelvet. Amikor fia megszületett, Ronjat tanácsot kért egy ismert nyelvésztől, Grammontól, hogy ilyen esetben, amikor a szülők különböző anyanyelvűek, mit lehet tenni a gyermekkel, hogy kétnyelvűvé váljék. A válasz az volt, hogy mindkettőjüknek a saját anyanyelvén kell beszélnie a gyermekhez.

Az „egy személy - egy nyelv” nevelési elvet és kommunikációs stratégiát alkalmazva mindkét szülő megőrzi saját szerepét a nyelvek használata szempontjából. Ronjat esetében ez azt jelentette, hogy az anya és a dajka csak németül, az apa és rokonai csak francia nyelven kommunikáltak a gyermekkel. A család Párizsban élt, de nagyon gyakran látogatott Németországba is. Arra a kérdésre, hogy a párhuzamos kétnyelvűség gátolja-e az intellektuális és beszédfejlődést, Ronjat kategorikus nemmel válaszolt.

Még egy érdekesség: V. Vildomec (1963) levelezgetett a már felnőtté vált Louie-val. Vildomec megkérdezte tőle, melyik nyelvet részesíti előnyben. A válasz meglepő volt: semelyiket. Németül gazdagabban tudta kifejezni saját érzelmeit, belső világát, a francia nyelv viszont leginkább a racionális, logikai gondolatok kifejezője volt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy szükség esetén mindkét szférában ne tudta volna jól használni két nyelvet.

Stern (1919 - ld. L. Vigotszkij, 1935) elemezve Ronjat fiának esetét, azt a következtetést vont le, hogy a különböző nyelvi eltérések pozitív hatótényezők, amelyek beindítják a

gyermeknél a gondolkodási aktusokat, az összehasonlító-differenciáló tevékenységet. Ennek következtében a két nyelv elsajátítása nemcsak hogy nem vezet a pszichikus fejlődés gátlásához, hanem egyenesen elősegíti azt. W. Leopold (1949-1954), N. Imedadze (1960), M. Mikes - P. Vlahovic (1966) már klasszikussá vált munkájukban szintén nem észleltek saját kétnyelvű gyermekeiknél semmiféle mentális retardációt. G. Francescato (1981) 106 kétnyelvű egyén esetét gyűjtötte össze és elemezte nyelvészeti, pszichológiai és szociálpszichológiai szempontból.

A két nyelv elsajátítása a serdülőkor előtti időszakban történt; és a folyamat spontán módon zajlott le, vagyis az adott nyelvek hordozóival való közvetlen érintkezés kapcsán. A nyelvek elsajátítási körülményeire, illetve a nyelvtudás szintjére vonatkozó adatokat G. Francescato kérdőívekből és interjúkból gyűjtötte össze. A kérdőívek - többek között - a családon belüli nyelvek használatával, a kétnyelvű individuuum által tapasztalt szóbeli és írásbeli nyelvi nehézségekkel, valamint az óvodai vagy iskolai közösségbe való beilleszkedéssel kapcsolatos kérdéseket tartalmaztak. A kérdőívre egyfelől maguk a kétnyelvű személyek válaszoltak gyerekkori visszaemlékezés alapján, másfelől a kétnyelvű személyek szülői, rokonai, ismerősei szolgáltattak adatokat.

A 106 nyelvi életrajzot a szerző két csoportra bontja. Az egyik csoportban a személyeknek majdnem a fele kétnyelvű, vegyes családban nevelkedett, ahol a két nyelvet párhuzamosan használták a szülők a gyermekkel való kommunikáció során. A gyermekek másik csoportja akkor kezdte elsajátítani a második nyelvet, amikor az elsőt már ismerte egy bizonyos szinten. Az összes család az úgynevezett „középosztályt” képviselte. Mi a közös vonás és mi a különbség a kétnyelvűség kialakulásának olyan eseteiben, amikor a gyermek vegyes családból, illetve külföldön élő egynyelvű családból származik? 50 vegyes család közül 44 gyermeknél - akik eleinte kétnyelvűek voltak - később a környezeti nyelv erősebben dominált, sok esetben gyakorlatilag kiszorította a használatból a második nyelvet. I-Ia az egyén mégis kétnyelvűvé válik, akkor a gyermekei - azaz a harmadik generáció - elveszítik az egyik nyelvet, vagyis unokái egynyelvűek lesznek.

A kétnyelvűség kialakulása és a környezeti nyelv ismereti szintje szempontjából a külföldön tartózkodó egynyelvű családból származó gyermekek vannak a kedvezőbb helyzetben. Otthon a család a saját anyanyelvén kommunikál, a gyermek pedig a második nyelvet „direkt módon”, a környezeti nyelv hordozóival való közvetlen érintkezéskor sajátítja el.

Általában az ilyen családokból származó gyermekek hosszú időre megőrzik a két nyelv aktív használatát, az ő gyermekeik pedig, vagyis a harmadik generáció gyakran kétnyelvű családi körülmények között nő fel: igaz, hogy az unokák nem mindig sajátítják el a nagyszülők által beszélt nyelvet.

Francescato 106 gyermek nyelvi életrajzának elemzéséből olyan következtetésre jutott, hogy 52 esetben semmiféle pszichés zavar nem tapasztalható, jöllehet 27 gyermek vegyes családban nőtt fel, 25 személy pedig külföldön élő egynyelvű családból származott. 33 kétnyelvű egyénnél gyermekkorukban pszichés zavarokat tapasztaltak, és sok esetben a szülők pszichológushoz, pszichiáterhez vagy orvoshoz fordultak segítségért. 17 esetben a pszichésen sérült gyermek kétnyelvű családból származott, 16 esetben pedig egynyelvű családból. Mégis, maga Francescato és más szakemberek - akikhez segítségért fordultak a vegyes vagy egynyelvű családból származó gyermekek szülei - nem tartották magát a kétnyelvűség jelenségét a pszichés zavarok elsődleges okának. A családok közelebbi megismerése során ugyanis kiderült, hogy a szülők között feszültség és meg nem értés uralkodott, jellemző volt rájuk a diszharmónia.

Már körülbelül 70 év eltelt azóta, hogy a pszichológusok és a nyelvészek komolyan elkezdték kutatni a gyermekkori kétnyelvűséget, de arra az egy

szerű és általános kérdésre, hogy árt-e a gyermeknek a korai kétnyelvűség, még mindig nincs egyértelmű válasz. Mielőtt megpróbálnám összefoglalni azokat az eredményeket, amelyek a bilingvizmussal és a gyermek mentális és személyiségfejlődésével kapcsolatosak, szeretném tisztázni, milyen kétnyelvűségről van szó. Ugyanis különbséget kell tenni *a tömeges és az individuális gyermekkori bilingvizmus között. A tömeges kétnyelvűség vizsgálata során a kutatók különböző pszichológiai és pszicholingvisztikai tesztekkel használnak fel ahhoz, hogy megállapítsák a gyermekek intelligencia- és kreativitásszintjét, verbális készségeit stb. Ismeretes, hogy ezek az eredmények ellentmondásosak.*

Ami a gyermekkori kétnyelvűség és a kognitív fejlődés összefüggését illeti, szeretném röviden összefoglalni a szakemberek jelenlegi álláspontját. A gyermekkori kétnyelvűség bizonyos típusai - balansz és additív - kedvezően hatnak a kognitív fejlődés olyan aspektusaira, mint például:

- a) divergens gondolkodásra;
- b) perceptuális feladatok - általában nem verbális tesztek - teljesítésére;
- c) verbális input elemzésére;
- d) szimbólum helyettesítésére;
- e) a domináns nyelven való szó- és írásbeli fogalmazásra.

Abban az esetben, amikor a gyermekeknek -akik nemzetiségi csoportokhoz tartoznak - verbális feladatokat kell megoldaniuk, az eredmények gyakran negatívak. L. Vigotszkij (1935) szerint a beszédfejlődésben való elmaradás nem magától a kétnyelvűség jelenségétől függ, vagyis nem attól a tényről, hogy a gyermek ismeri és használja a két nyelvet, hanem attól, hogy a két nyelv elsajátításának milyen a szociális és kulturális háttere, mennyire rendezettek azok a körülmények, amelyek között az elsajátítási folyamat zajlik.

Más a helyzet a kétnyelvű gyermekekkel, akik egy olyan országban élnek, ahol a két nyelv használata egyenjogú, és a társadalom helyeslően viszonyul a kétnyelvűséghez. A pozitív attitűd ösztönzően szerepel a két nyelv jobb elsajátításában, és kedvezően hat a kétnyelvű gyermekek kognitív fejlődésére is.

Az individuális gyermekkori kétnyelvűséggel foglalkozó kutatók nem tapasztalták a gyermekek mentális retardációját. Az esettanulmány jellegű leírásokban általában a két nyelv párhuzamos vagy szukcesszív elsajátításának folyamatáról, vagy pedig a kétnyelvű kommunikatív kompetencia kialakulásáról számolnak be a szerzők. A longitudinális megfigyelést maguk a szülők végezték el, akik nyelvészek, pszichológusok, pedagógusok voltak. Ezek a szakemberek - saját hivatásuknál fogva - „érdekelve” voltak abban, hogy gyermekeik minél jobban elsajátítsák a két nyelvet. Ez fontos körülmény, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Egyetértek a Novi Sad-i egyetemen dolgozó Göncz Lajossal (1985), aki átfogó lélektani és pszicholingvisztikai vizsgálatokat végzett magyar, szerb és horvát kétnyelvű óvodás és iskolás gyermekek körében. A szerző ezt írja: „*Minden kétnyelvű helyzet specifikus, egy meghatározott kétnyelvű helyzetről tehát gyakran nem indokolt másokra általánosítani*”. (153.)

A gyermek sikeresen elsajátíthat két vagy több nyelvet, viszont a kétnyelvűség pozitív hatásának a kialakulását végső soron olyan beállítódások, attitűdök és közvélemény határozzák meg, amelyek az adott egynyelvű társadalomra jellemzőek.

Irodalom

- Bea-Zeev, S.: Mechanism by which childhood bilingualism affects understanding of language and cognitive structures. In: P A. Hornby (ed.): *Bilingualism: psychological, social and educational implications*. New York, San Francisco, London 1977. 29-55.
- Ben-Zeev, S.: Bilingualism and cognitive development. In: M. Miller (ed.): *Bilingualism and language disability: Assessment and remediation*. London, Croom Helm, San Diego 1984. 55-80.

- Bikcsentaj, L.-Lavrova-Bikcsentaj, Z.: *Mislenie na rodnom i csuzsom jazikah*. Moszkva 1929.
- Christophersen, P.: *Bilingualism*. London 1948.
- Epstein, L.: *La pensée et la polyglossie: essai psychologique et didactique*. Paris 1915.
- Francescato, G.: *Il bilingue isolato. Studi sue bilinguismo infantile*. Bergamo 1981.
- Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája*. Novi Sad 1985.
- Harding, E.-Riley, Ph.: *The bilingual family. A handbook for parents*. Cambridge 1988.
- Ianco-Wortall, A. D.: *Bilingualism and cognitive development*. *Child Development*, 1972. 43. 1390-1400.
- Imedadze, N. V.: *K pszichologicseszköz prirode rannego dvujazycsija*. *Voproszi Pszichologii*, 1960. 1. 60-68.
- Jarovinszkij Alekszandr-Fabricsius Ildikó: *Kommunikatív folyamatok stratégiája kétnyelvű gyermeknél*. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1978. 1. 72,80.
- Kielhöfer, B.-Jonekeit, S.: *Zweisprachige Kindererziehung. (Bilingual child-rearing.)* Tübingen 1983. (2. Auflage).
- Lasonen, K.-Toukoma, P.: *Linguistic development and school achievement among Finnish immigrant children in mother-tongue medium classes in Sweden*. *Research reports*, 1978. No. 70. Jyväskylä.
- Lebrun, Y-Paradis, M.: To be or not to be an early bilingual? In: M. Paradis-Y. Lebrun (eds.): *Early bilingualism and child development*. 1984. 9-18.
- Leopold, W.: *Speech development of a bilingual child*, Vol. 1-4. Evanston 1949-54. III.
- Mackey, W. F. : The evaluation of bilingual education. In: B. Spolsky-R. Cooper (eds.): *Frontiers of bilingual education*. Rowley, Massachusetts 1977. 226-294.
- Mikes, M.-Vlahovic, P.: *Razvoj gramatickih kategorija u decjem govoru: prilozi proucavanju jezika 2*. Navi Sad 1966.
- Ronjat, J.: *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Paris 1913.
- Rutter, M.: *Helping troubled children*. Moszkva (in Russian), 1913.
- Schmidt-Mackey, I.: Language strategies of the bilingual family. In: W. F. Mackey-T. Andersson (eds.): *Bilingualism in early childhood*. Rowley, Massachusetts 1977. 132-146.
- Schuchardt, H.: *Izbrannje sztatji po jazikoznaniju*. Moszkva 1950.
- Skutnabb-Kangas, T. Toukoma, P : *Teaching migrant children's mother tongue and learning the language of the host country in the context of the socio-cultural situation of the migrant family*. Tampere 1976.
- Saunders, G.: *Bilingual children: guidance for the family*. Clevedon, 1982.
- Toukoma, P.-Lasonen, K.: On the literacy of Finnish immigrant pupils in Sweden. *Research reports*, 1979. No. 86. Jyväskylä.
- Travis, L. E.-Johnson, W-Shover, J.: The relation of bilingualism to stuttering. *Journal of Speech Disorders*, 1937. 2. 185-189.
- Tsushima, W. T.-Hogan, T. P.: Verbal ability and school achievement of bilingual and monolingual children of different ages. *Journal of Educational Research*, 1975. 68. 349-353.
- Vigotszkij, L. Sz.: K voprosu o mnogojazicsü v detskom vozraszte. In: L. Sz. Vigotszkij: *Umsztvennoe razvitie detej v processze obucsenija*. Moszkva-Leningrád 1935. 53-72.
- Vildomec, V : *Multilingualism. General linguistics and psychology of speech*. Leyden 1963.

ALEKSZANDR JAROVINSZKI

CHILDHOOD BILINGUALISM: ADVANTAGE OR DISADVANTAGE?

The author reviews the literature of the cognitive and linguistic development of children becoming bilinguals in a mixed-language family or in a bilingual community. The study focuses on the relation of childhood bilingualism to speech development, thought, and aphasia.

Some investigators emphasize the negative effect of bilingualism on the solving of verbal tasks, especially in the case of children with disadvantageous socio-cultural background. However, many authors note the positive effect of balanced bilingualism on the solving of perceptive tasks (nonverbal tests), divergent thinking, and the analysis of verbal input. Bilingual children develop metalinguistic skills earlier than their monolingual peers.

Case studies show that children brought up in a mixed-language family did not demonstrate either mental, or speech retardation. However, these case studies were written by parents who were psychologists linguists or teachers at the same time. They had strong motivation to develop the cognitive and linguistic ability of their children.

As to influence of childhood bilingualism on cognitive and language development, the author does not give unambiguous answer, but emphasizes that every bilingual situation is specific.

WACHA BALÁZS

Etnikus nyelv és eszperantó: a gyermekkori kétnyelvűség egy újabb változata

Kétnyelvűség, többnyelvűség ősidők óta létezik, hiszen a különböző etnikumok határterületén kialakulása szinte elkerülhetetlen. A gyermekkori kétnyelvűség gyakran egyszerűen a szélesebb közeg (falu, vidék) felnőtt lakosságának azt az általános kétnyelvűségét folytatja, amely több etnikum tartós együttéléséből adódik, s amely kétnyelvűség minőségét tekintve maga is különféle lehet.

Máskor valamely etnikum alárendelt helyzetével, kiszolgáltatottságával függ össze két vagy több nyelvnek - ilyenkor általában más és más funkcióban való - használata. Kulturális indíttatású kétnyelvűségről is beszélhetünk olyan esetekben, amilyen a provanszálul is verselő észak-olasz trubadúroké, a latinul költő Janus Pannoniusé vagy az emlékiratait franciául író II. Rákóczi Ferenczé volt.

A tudománynak a kétnyelvűség, ezen belül a gyermekkori kétnyelvűség iránti érdeklődése újabb keletű. Csak a század eleje óta fordítanak figyelmet a kétnyelvű közegben nevelkedő gyermekek nyelvi és pszichikai fejlődésére. A kérdés irodalmát, a kutatások eredményeit 1991-ben Jarovinszkij Alekszandr foglalta össze *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdése* című kandidátusi értekezésében. Szemben a jelenlegi helyzettel, amikor is a jelenség értékelésében a kétnyelvűség kialakulásának pontosabb körülményeit rendszerint figyelembe veszik és elemzik, kezdetben sommás ítéleteket vetettek papírra. 1899-ben Laurie úgy véli, hogy a kétnyelvűség a gyermek intellektuális és pszichés fejlődését elválasztja egymástól. 1915-ben Epstein megállapítja, hogy a többnyelvű egyének gondolkodását az interferencia lassítja. 1924-ben D. Saer és munkatársai, 1925-ben V. Graham, 198-ban H. Geissler egyaránt azt hangsúlyozzák, hogy a kétnyelvűség károsan hat a gyermek fejlődésére. -1929-ben I. Bikcsentaj és Z. Lavrova-Bikcsentaj 50 tatár-orosz kétnyelvű gyermek kognitív fejlődését vizsgálta - mint Jarovinszkij erről beszámol - a) a Binet-féle intelligencia tesztnak, b) szabadasszociációs próbának, c) kérdés-válasz helyzetnek, d) felolvasott szöveg visszamondásának, e) megadott témáról való fogalmazásoknak az elemzésével.¹ A gyerekek intelligenciája semmilyen irányban sem mutatott az átlagtól való jelentős eltérést (az IQ 90 körül mozgott). Kimutatták, hogy a jobban beszélt nyelven a gondolkodási műveletek is gyorsabbak, A kevésbé jól beszélt nyelv jobb birtoklása a feladatmegoldásban jobb eredményhez vezet.

1935-ben Vigotszkij úgy véli, hogy a kétnyelvű gyermek lemaradhat nyelvi fejlődésében, ha a társadalmi és kulturális háttér nem megfelelő. Ezt a megállapítást Régér Zita kutatásai 1978-ban megerősítik. 1937-ben L. Travis és munkatársai Chicagóban 2322 kétnyelvű gyermeket kísérnek figyelemmel; van kontrollcsoport is: 2505 egynyelvű gyermek. A kétnyelvűeknek 2,8 százaléka, az egynyelvűeknek 1,8 százaléka dadogott. Megjegyzendő, hogy a kétnyelvű családok gyakrabban voltak valamilyen vagy akár több szempontból is hátrányos helyzetben.

Jarovinszkij véleménye szerint a kétnyelvűség pozitívan hat a) a divergens gondolkodásra, b) perceptuális feladatok - nem verbális tesztek - teljesítésére, c) verbális input elemzésére, d) kognitív szabályok feltárására, e) a szimbolumhelyettesítési képességre, e) a domináns nyelven való fogalmazásra (szóban és írásban egyaránt). Régér Zita a cigánygyerekekről szóló tanulmányában a többi között azt állítja, hogy a szocio-kulturális hátrány a fogalmak deficitjét eredményezi. Ez nem zárja ki, hogy más tekintetben a cigánygyermek családok belüli kommunikációs képességei részben gyorsabban/jobban fejlődjenek az átlagosnál.² 1967-ben Vigotszkij úgy véli, hogy a gyermek a nyelvtani struktúrákat korábban elsajátítja,

mint a megfelelő logikai struktúrákat: a nyelvi szintaxis fejlődése előbbre jár, mint a logikai szintaxisé.

S. Ervin, Ch. Osgood (1965) és Scserba (1974) különbséget tesz az úgynevezett tiszta (koordinált) és az összetett kétnyelvűség között.³ A megkülönböztetés nem a nyelvi produktum minőségére vonatkozik, nem arról van szó, hogy a kétnyelvű mennyire beszél szépen. Lehet szó az adott nyelv normáinak teljesen megfelelő, alkalmi kölcsönszavakat nem tartalmazó szövegről, a szöveg létrehozásának a módja emellett elvileg egyaránt lehet összetett, tiszta (koordinált) is.

Összetett kétnyelvűség esetén a nyelvi jelek két komplexumát (például két, más és más nyelvhez tartozó szót vagy mondatot) „a jelölt dolgok közvetítési folyamatának ugyanazon komplexumával” (gyakorlatilag ugyanazzal a jelentéssel, ugyanazzal a tudati megfelelővel, ugyanazokkal az érzelmi, gesztusbeli, illetve cselekvésszerű reakciókkal) kapcsolják, asszociálják. például a *ló* és a *Pferd* szó ugyanazt jelenti, s egymást is asszociálja. Ebből az is következik - Jarovinszkij fogalmazásában - , hogy „a kétnyelvű személy tudatában az egyik nyelv majdnem minden jele közvetlenül kapcsolatban van a másik nyelvi jellel. Mindkét nyelvnek ez az egységes rendszer a közös gondolkodási bázisa”. Az ilyen kétnyelvűséggel bíró személy általában könnyen fordít.

A tiszta (koordinált) kétnyelvűség azt jelenti, hogy a kétnyelvű személy az egyik nyelvhez tartozó nyelvi jelek komplexumát „a jelölt dolgok közvetítési folyamatának” adott komplexumával kapcsolja, míg a másik nyelvhez tartozó (többé-kevésbé megfelelő) nyelvi jelek komplexumát „a jelölt dolgok közvetítési folyamatának” egy másik (némileg eltérő) komplexumához kapcsolja. Magyarán, s talán kissé pontatlanul: a megfigyelőnek esetenként nemcsak két formával kell számolnia, hanem az egyik, illetve a másik nyelvbeli formának megfelelően két elkülönülő-az agyban is külön rögzült- jelentést is számon kell tartania.

A gyermekkori kétnyelvűség kérdését a század eleje óta céltudatosan firtatják azok, akik ambicionálják, hogy gyermekük, gyermekeik könnyen hozzájussanak valamely második nyelv megfelelő szintű ismeretéhez. 1913-ban Ronjat elhatározza, hogy Louis gyermekét francia-német kétnyelvűségben neveli. Bizonyos Grammon tanácsára a nyelvet személyhez köti. A Louis-val 1963-ban készített interjú szerint Louis mindkét nyelvet kiválóan (hasonló szinten) beszéli, némi tematikus preferenciákkal. A nyelveket az anya, illetve az apa személyéhez kötő családtípust E. Harding és Ph. Riley nyomán J. Ronjat-féle családnak nevezik; Jarovinszkij leírása szerint ennek a besorolásnak feltétele az is, hogy az egyik szülő nyelve azonos legyen a környezet nyelvével, s hogy a szülők különböző anyanyelvűek legyenek.⁴

1949-54 között W. Leopold rendszeresen figyeli lánya nyelvi fejlődését. Leopold csak németül beszél gyermekéhez, Hildegardhoz; felesége, Marguerite, csak angolul. Kisiklások - németországi tartózkodásuk során - előfordultak. Hildegard kétéves korában 377 szót használt, keverve, 2,2 és 3 éves kor között Hildegard használatában a két nyelv elkülönült.

A. Volterra 1978-ban úgy véli, a kétnyelvű gyermek nyelvi fejlődésében a következő szakaszok különíthetők el: 1. (kétéves korig) „közös szótár”, a gyermek nem különíti el a szavakat a nyelvek szerint; 2. „külön szótár”, közös nyelvtan; 3. ötéves kortól két kiépült és elkülönült nyelvtan.

1981-ben G. Francescato 106 kétnyelvű gyermek nyelvi fejlődéséről számolt be. A nyelvhasználat jellege szerint ezek két (A, B) csoportba voltak oszthatók.(A:) Az egyik csoportban - 50 családban - a családon belül használták a két nyelvet. (B:) a fennmaradó 106 család külföldön, idegen nyelvi közegben élő egynyelvű család. A Francescato megfigyelte kevert családokban a gyerekek sokszor kevert nyelvet használtak. Francescato hangsúlyozza, hogy a gyermek jól elsajátíthat két vagy több nyelvet, de ennek (a nyelvtudásnak) a hatása a gyermek személyiségfejlődésére függ a közvéleménytől, a közeg reakcióitól.

1985-ben írt könyvében Göncz Lajos arra a következtetésre jut,⁵ hogy minden kétnyelvűség sajátos. Jarovinszkij leírja az A. Fantini-féle, az E. Haugen-féle, a W. Elwert-féle és a G. Saunders-féle (nyelvhasználat szerinti) családtípusokat is. A Fantini-féle családban a két szülő különböző anyanyelvű, egyiknek a nyelve azonos a környezeti nyelvvel, ezt a nyelvet a szülők a gyerekekkel való kommunikációban mégsem használják. A gyerek a környezet nyelvét „házon kívül” sajátítja el. A Haugen-féle családban a szülők anyanyelve azonos, a gyerekek ezen a nyelven beszélnek, a környezet nyelve viszont más. Az Elwert-féle család a Haugen-félhez hasonló, de a szülők az Elwert-féle családban különböző anyanyelvűek. A környezeti nyelv itt is valamilyen harmadik nyelv; mindegyik szülő a maga anyanyelvén beszél a gyerekekkel. A Saunders-féle családban a két szülő anyanyelve azonos, a környezeti nyelv is ugyanaz a nyelv; az egyik szülő a gyermekkel való kommunikációban ettől a nyelvtől - a szülők és a környezet nyelvétől különböző nyelvet használ (nem az anyanyelvét).

Barcsay Zsuzsa 1982-ben tartott előadásában⁶ hasonló típusokat vázol, de a sort kiegészíti például azon családok típusával, ahol a két, eltérő nemzetiségű szülő a maga országában lakik, viszont gyakran találkoznak.

A nemzetiségi nyelvhasználatról olvasva az a benyomás alakult ki bennem, hogy a fenti típusok tisztán ritkán jelennek meg - ez részben, illetve közvetve oka lehet az úgynevezett nyelvromlásnak is. A nyelvromlás oka végső soron persze inkább keresendő a nyelvi ráhatás minőségében és mennyiségében, szétforgácsoltságában, mintsem a család nyelvhasználati sémájában.

Az eszperantisták közössége eleve kicsi, ezen a közösségen belül is elenyésző az eszperantót a családban továbbadó száma. Ugyanakkor - úgy vélem - a nyelvi tudatosság nagyobb foka miatt, a nagyobb reflektáltság miatt a nem eszperantisták számára is tanulságosak lehetnek az eszperantisták kudarcos és sikeres próbálkozásai.

Az eszperantót a családban átörökítők között is - a Jarovinszkij adta típusoknak részben megfelelő módon, részben ezektől a sémáktól különbözve - tarka a gyakorlat. Mégis, megjegyzendő, hogy ebben a közegben inkább van példája a fenti sémák követésének is, mint- feltevésem szerint- a családi kétnyelvűség hagyományosabb eseteiben. (Erről alább.)

Az eszperantó gyermekkori kétnyelvűségnek, illetve többnyelvűségnek a feltételei - szemben az etnikus nyelvek körében tapasztalható, sokszor századokra vagy évezredre visszamenő előzményekkel - csak az utóbbi időben alakultak ki; az 1970-es években váltak észrevehetővé; ma is törékenyek, a most fejlődő gyakorlat egy évtized alatt visszaeshet. Ugyanakkor feltűnő, hogy egy-egy esetben a gyerekek milyen magas nyelvi teljesítményekig jutnak. (A 18 éves horvát Maja Tišljarnak például eszperantó nyelvű műfordításkötete jelent meg.)

A gyermekkori kétnyelvűség megjelenésének nyelvtörténeti és közösségtörténeti előzményei - feltételei és okai - vannak. Ilyenek: a nyelvtervezetnek nyelvvé fejlődése, jól beszélő réteg kialakulása, a közlekedés technikai, gazdasági és jogi lehetősége, az országhatárok átjárhatósága.

1968-ban a finnországi Raumában eszperantista fiatalok egy kis csoportja nyilatkozatot tesz, amely szerint ők magukat „az eszperantistaságot önként vállaló (nyelvi, kulturális) kisebbség tagjainak tekintik”; az eszperantóval azért foglalkoznak, mert örömeiket lelik benne; nem számítanak rá, hogy az eszperantó alkalmazását vagy széles körű oktatását „felülről” bevezetik. Ezekon a fiatalokon kívül is mind többen érezték úgy, hogy az eszperantistáknak mindenekelőtt saját kulturális fejlődésükön kell dolgozniuk; az egyént kell segíteniük, hogy az eszperantó lehetőségeivel élve, az eszperantót használva magát kibontakoztassa.

Mindamellet nem lehet nem tudomásul venni Nagy Edit felmérésének eredményét, amely szerint az eszperantisták 34 százalékának (továbbra is?) az a véleménye, hogy az eszperantót kötelező iskolai tárgyként kellene tanítani. Ilyen véleménnyel egyébként azoknak a nem

eszperantistáknak a körében is lehet találkozni, akik semmilyen idegen nyelvet nem ismernek.⁷

A eszperantót a családban továbbadó eszperantisták - bár gyakorlatukkal láthatólag megfelelnek a raumizmus szellemének - egyre kevesebbet foglalkoznak ezen kérdések elemzésével.

1974-ben megjelenik - Ivo Lapenna szerkesztésében - az *Esperanto en Perspektivo* című kézikönyv. Ennek egyik fejezetében Tazio Carlevaro azt írja, hogy 19 országban körülbelül 200 gyermek beszél, illetve sajátítja el az eszperantót a családban. Területi megoszlásról nem esik szó.

*

A hetvenes évekbeli közép-európai fejlődésről. - A családi alkalmazás nagyságrendje messze elmarad az eszperantisták lélekszámának általában vett nagyságrendjétől is: mint láttuk, az egész világot figyelembe véve is csak százas nagyságrendről van szó. Mindamelllett kétségtelen, hogy a jelenség Európában a legelterjedtebb: s ott is szórványos. A folytonosság régióként egy-egy ember kezdeményezésén és tevékenységén múlhat.

1974-ben, illetve 1975-ben (Csíszár Zsuzsa és Csíszár Ernő gyermekeiként) megszületik Csíszár Nóra és Csíszár Pálma. Szüleik - mint tevékeny, sokat utazó és tanító eszperantisták-részint praktikus okokból döntenek úgy, hogy az eszperantót gyermekeiknek továbbadják. Felismerik, hogy a vállalkozás sikere kezdetben elsősorban a szülői hatáson múlik, a későbbiekben viszont a gyermekek kortársaitól jövő impulzusok döntenek. Ez motiválja őket, hogy (a varsói prototípust követve) úgynevezett családtalálkozókat szervezzenek. Ilyen találkozót 1979 óta minden évben rendeznek (1979-ben Hódmezővásárhelyen, 1980-ban - dr. Fülöp Józsefnek és klubjának közreműködésével - Szombathelyen,⁸ 1980-ban Zsolnán, később hol a Pag félszigeten, hol Bielsko-Biala környékén, hol Szentgotthárd vagy Zalaőr vendégszerető otthonaiban, hol Mariborban. A találkozók eleinte szakmai előadásokat és közös játékokat, kirándulásokat jelentettek. A későbbiek során egyre inkább az összeszokott társaság spontán együttlétének, pihenésének tekinthetők ezek a találkozók. Fő funkciójuk, hogy - játékaik során - a gyerekek kortársi kapcsolatokban is használják a nyelvet. Hasonló találkozók szórványosan más régiókban is szerveznek.

1978-ban megjelenik Margret Landmark *Infanpsikologio* (Gyermekepszichológia) című tankönyvszerű összefoglalása, mely szintén foglalkozik a gyermek nyelvi fejlődésével.

1982-ben Barcsay Zsuzsa elemzi az eszperantisták körében megtalálható gyermekkori kétnyelvűség motívumait és változatait, „eseti” pontossággal, az egyes csoportba sorolható, számára ismert családok felsorolásával. Előadásában kitér a kétnyelvű nevelés kudarcainak lehetséges, szokásos okaira. Nem érnek el sikert Barcsay összefoglalása szerint azok, 1) akik a családtagokkal nem tudják elfogadtatni a gyerek kétnyelvűségének tényét; 2) akik a gyermek kétéves kora után kezdik használni a második nyelvet; 3) akik a második nyelvet nem használják rendszeresen: nyelvet váltanak, ha a téma fontos vagy nehéz, s nem tartanak kapcsolatot a második nyelv családon kívüli képviselőivel.

Barcsay a céltudatos szülői magatartást is megfogalmazza. Kiemeli a szülői nyelvtudásnak és önképzésnek, a mintaszerű kiejtésnek a fontosságát. A szülő beszéljen sokat, tevékenységét, a játékokat kísérelje beszéddel: mondja, amit csinál; magyarázatképpen nem a másik nyelvre való fordításhoz kell folyamodni, hanem részletezni kell, megvilágító példákat kell mondani. Nem szabad a nyelveket keverni. Mindegyik nyelvet állandó személynek kell képviselnie.

Ugyancsak 1982-ben jutott el a szélesebb közönséghez Peter G. Forsternek a *The Esperanto movement* című műve,⁹ mely a szülők nemzedékének jobb közegismeretét és önismeretét táplálta és táplálhatja. A „valamilyen szervezet tagjaként” számon tartott

eszperantisták száma Forster statisztikája szerint 1964-ben 38 829; B. Golden úgy véli,¹⁰ hogy némi optimizmussal az eszperantisták reális száma talán ennek a kétszeresére (77 658) tehető (1. Eventoj, n-ro 63, 2.1.); ugyanő másutt megállapítja, hogy az eszperantisták valódi számának megállapítása nem várható az eszperantistáktól: a feladatot független demográfiai-statisztikai szervezetnek kell elvégeznie (1. Internacia Pedagogia Revuo, 1992/2, 29-33). Ismeretes, hogy tíz-húszezres (sőt: ennél kisebb lélekszámú) nyelvközösségek - A: etnikus vagy B: kulturális közösségekként- léteznek; fennmaradásuk viszont vagy elszigeteltséghez (például őserdei körülményekhez), vagy írásbeliséghez, oktatáshoz, tudatos önműveléshez van kötve. Az, hogy az eszperantista közösség 1887-1905 között valamiféle területi egység nélkül is létrejött és stabilizálódott, az, hogy bár lélekszámában időnként visszaesik vagy stagnál, de szellemileg állandóan újat alkot, arra utal, hogy az eszperantista nyelvközösség kis befolyással bír, a társadalom középső rétegeiből verbuválódó, kis létszámú, de hosszú távon stabil közösségnek tekintendő, melynek ugyan érdeke volna, hogy - mint Felső Géza mondja - „bekerüljön a társadalmi reprodukció folyamatába” (valahol oktassák, szótárát valahol kiadják, könyv, szakember, továbbképzés lehessen, a könyvek a könyvtárakba valahogy eljussanak) de amely ennek híján is fennmarad. Ennek a fennmaradásnak eleme a családi kétnyelvűség (szegény ember vízzel főz; a tiszta víz nem árt az egészségnek, bár nem is ad elég erőt a munkavégzéshez).

1983-ban Jarovinskij Alekszander vezetésével Klein Edit vizsgálja Magyarországon az eszperantóval kombinált gyermekkori kétnyelvűséget.

Vizsgálataival többek között kimutatja, hogy az általa vizsgált esetekben egyik nyelv használatát sem kíséri szorongás.¹¹

1987-ben jelenik meg a *Cirkulajo por esperantlingvaj paroj kaj familioj* című sokszorosított periodika első száma, Anna Brennan és Renato Corsetti szerkesztésében.¹²

Az angol-olasz szerkesztőpár szervezi-neveli a kétnyelvűséget gyakorló kis családi mozgalmat újabb tagjait, a tapasztalatlanabb szülőket. A periodika rendszeresen közli az eszperantista családok címeit. 1994-ben, a 22. számban 236 ilyen családcím van. Ez a szám további elemzést kívánna; egyrészt, mert nyilván nem teljes, másrészt egy gyermekes, többgyermekes családok, házaspárok, spontán és tudatos tanulásmóddal nevelkedett gyerekek megkülönböztetés nélkül szerepelnek benne.

Corsetti tanulmányt ír a gyermekkori háromnyelvűségről¹³ - Gabrielo Corsetti angol-olasz-eszperantó nyelvi fejlődésének alaposan dokumentált rajzával. A tanulmány a szókincs fejlődését „első megjelenések” és úgynevezett „megfelelők” dátum szerinti rögzítésével mutatja be, így párhuzamosan látjuk a három nyelv szókincsében való fejlődést, és a nyelvek közötti dominancia-viszonyokat. (Megtudjuk, mit mondott a gyerek először olaszul, mit először eszperantóul, mit először angolul. Az eszperantista családok egy része „Ronjat-féle család”, vagy a Ronjat-család mintájához áll közel: a szülők egyike a nemzeti nyelvet beszéli a gyerekekkel, a másik az eszperantót.

Számos család a Ronjat-modell kezdeti alkalmazása (5-6 év) után más rendszerre vagy rendszertelenként megélt nyelvhasználati szokásokra tér át. Zdravka Metz, kanadai horvát eszperantista (nő) arról számol be (1994), hogy a Ronjat-modell kezdeti követése után - K. Brent nyelvész tanácsára azt a gyakorlatot alakították ki, hogy eszperantóul otthon beszélnek, s csak akkor, amikor az egész család együtt van (az apa is otthon van); horvátul beszélnek az apa távollétében; franciául beszélnek a házon kívül (a városban, az utcán, az iskolában). Ezzel a módszerrel minimálisra csökkennek a környezettől való eltérés adta feszültségek; szinte mindig beleilleszkednek az adott környezetbe; ugyanakkor kérdéses, hogy mennyi ideig biztosítható így a nyelvek tudásának arányos fejlődéséhez szükséges intenzitás. 1991-ben Rátkai Árpád-a maga magyar-eszperantó-német nyelvű családjának tapasztalataira is építve - a J. Ronjat-féle családmóddal melletti érvel. Kiemeli, hogy a nyelvek szavainak kezdeti vegyítése csak a felnőtt szemszögéből nézve vegyítés.

1994-ben Renato Corsetti szerkesztésében megjelent a *Denaska dulingveco. Konsiloj por gepatroj* (körülbelül Születéstől induló kétnyelvűség. Tanácsok, szülőknek). A mű eszperantó nyelvű adaptációja egy Ausztráliában megjelent angol nyelvű munkának: Saunders, G.: *Bilingual Children: From Birth to Teens* (Celevedon: Multilingual Matters). A könyv világos kérdésekre ad világos választ. Mi a kétnyelvűség? Az, ha valaki két nyelven folyékonyan beszél. Hogyan válhat a gyermek kétnyelvűvé? Az eszperantót illetőleg három módszert említ a könyv: 1. „Otthon csak eszperantó”; 2. Két nyelv egyidejűleg (anya, apa); 3. A két nyelv egymás után (eszperantó akkor, amikor a másik nyelvet már tudja a gyermek). 1992-ben megrendezik az első eszperantó „nyári gimnáziumot” Pozsonyban. Ez évenként ismétlődik, s szívesen fogadja az eszperantót a családból hozó, jól beszélő gyerekeket.

*

Ismeretes, hogy az eszperantó nyelv nagyobb lehetőséget ad az alkalmi szóalkotásra; eszköznév, „helyiség-név”, eredménynév, foglalkozásnév bármikor képezhető az adott objektummal összefüggésbe hozható cselekvést kifejező igéből. A köznyelv körében (a szakszavakat tehát nem tekintve) szavak összetétele is „mindenki joga”.

Az alkalmi vagy az egyénre jellemző szóhasználat így a felnőttek körében sem ritka; ezt elősegíti az ilyen produktív nyelvhasználat kisebb memóriaigénye is (erről a jelenségről Susan Gal is ír a felsőöri nyelvjárás magyar nyelvhasználat¹⁴ kapcsán: a nyelvjárás beszélői, viszonylagos elszigeteltségükben, szintén kevesebb tövel és több származékszóval gazdálkodnak) A szóalkotás lehetőségeinek kihasználásában a gyerekek a felnőtteken is tútesznek, s olykor – kisgyermekkorban - viszonylag gyakori szavak helyett is alkalmi képzéssel élnek: néhány ilyen alkalmi alkotás: *flugmasina haltejo* ('flughaveno, repülőtér') a. m. „repülőgép-megálló” (W. Borbála); *La patroj jam butonigis* „Apuék már egészen elkicsinyedtek” a. m. „elgombultak” (?) „olyan kicsinek látszanak - ahogy úsznak a tengerben -, mint valami gomb” (Horváth Roland); *vagonari 'veturi* (per vagonaro), vonaton menni, utazni; *mi estas ci-tiu-manisto* körülbelül 'Én ez-a-kezemes vagyok' (*jobbkezes*. vagy *balkezes* helyett). Megfigyelhető volt a horvát gyerekek eszperantójában a határozott névelő ritka és némiképp lexikalizálódott, egyes kifejezésekben kötött használata. Nyelvészeti szempontból érdekes, hogy a határozottságnak mint „szemantikumnak” a szerepe a névelőzésben nem látszik olyan lényegesnek - az eszperantóban, de talán a magyarban sem -, mint azt általában feltételezik. Márta - presztízsalapon - körülbelül egy hét alatt átvette a nála idősebb horvát gyerekek „névelőtlenebb” mondatszerkesztését, s a jelenséget láthatólag stílárisan értékelte: a névelő-elhagyás nagyosabb, „szlengesebb” beszéd mód volt számára. Lengyelországi tartózkodása átmenetileg nagyobb hangerőt eredményezett Márta beszédében, nemcsak az eszperantóban, hanem a magyarban is - ennek alapján visszatérte után olykor szemtelennek találták.

A család kétnyelvűségének megőrzésében nehézséget jelenthet az, hogy az eszperantó nyelvű ismerős kortárs csoport általában kicsi; a kiscsoport szociológiai viszonyai a meghatározóak. A kor szerinti vagy a nemek szerinti kisebb elmozdulások is hatással lehetnek arra, mennyire tud a gyerek beilleszkedni a társaságba. Ha mindenki legalább két évvel idősebb a gyereknél, ha már mindenkinek van „legjobb barátja”, amikor ő először megjelenik a társaságban, ez - az adott családon belül - meghatározó lehet a kétnyelvűség további sorsát illetően. Hasonlóképpen fontos az elégséges nyelvi színvonal. Előfordul, hogy megjelennek a találkozón szülők olyan gyerekekkel, akik csak értenek, de nem beszélnek. Az ilyen család könnyen lemorzsolódik, hiszen a gyerek a játékokban, vetélkedőkben, a szórakozásban háttérbe szorul.

Más jellegű eszperantó közösségekben (például városi klubokban) persze fordított eset is előfordul: azonos anyanyelvű eszperantisták helyi összefövetelén háttérbe szorulhat az, aki az

eszperantó használatát az ott szokásosnál komolyabban veszi. Természetes, hogy mást igényel a nyelvet éppen tanulni kezdő fiatal vagy nyugdíjas, mást a nyelvtanulásban esetleg megrekedt személy (az eszperantó folklórban: „eterna komencanto”), mást a jól beszélő tizenéves, mást a nyelv szakmai alkalmazására törekvő, azért dolgozó vagy arról ábrándozó felnőtt.¹⁵

A gyermek kétnyelvősége szempontjából rendkívül kedvezőek az olyan családi viszonyok, amikor a szülők az eszperantisták körében hivatásszerű kulturális vagy szervező tevékenységgel foglalkoznak: a gyerek körül így állandó elfogadó légkör alakul ki. Az ilyen eset azonban ritka, mint a fehér holló, többek között azért, mert eszperantó képesítéssel nem lehet elhelyezkedni: munkájának lehetőségét az eszperantista vagy maga megteremti, vagy lemond az ilyen irányú munkáról.

Az eszperantó nyelvhasználat szempontjából elszigeteltebb családnak gondot kell fordítania arra is, hogy a gyerek eszperantónyelvűségét a környezet megértéssel fogadja.

A mi családi történetünkben volt rá eset, hogy az óvodai öltözőben egy apuka azt mondta a kislányának, hogy mi - Mártával - kutyanyelven beszélünk. Márta ezek után Borkára néhányszor rászólt, hogy az utcán ne beszéljen olyan hangosan. Ennek az esetnek lett az a következménye, hogy mikor a kisebb gyerekek is a közösségre érett korba (óvodába, iskolába) jutottak, szűkebb környezetüket legalább egy-két dologra (köszönés, számolás) megtanítottam; később már rendszeresen tanítottam a nyelvet ezeknek a gyerekeknek. Mindez - fizetetlen munkaként- erőfeszítéssel, s olykor az élet más területein való lemaradással jár.

Az iskoláskor az iskolában használt nyelvben olyan téma- és szókincs bővülést hoz, hogy annak követése csak spontán beszélgetések révén nem lehetséges.

A szónak a rögzüléshez bizonyos számú ismétlődésre van szüksége; a *mevo* 'sirály', a *mambesto* 'emlős', az *adicio* 'összeadás', *predikato* 'állítás' szavak megfelelő gyakoriságú spontán előfordulására nem lehet számítani. Ezért a gyerekeknek eszperantó nyelvű feladatlapokat állítottam össze - ezek könnyűek voltak, néha szinte álfeladatok, de hozzájárultak a szókincs állandó fejlődéséhez.

Az eszperantó (legalább potenciálisan) módot ad olykor a gondolkodási részrendszerek közvetlenebb tükrözésére. Erre építve a matematika tanulása során tudunk például ötös számrendszerben beszélni: $kvin\ du\ plus\ kvin\ du\ estas\ dukvin\ kvar = 12(5) + 12(5) = 24(5) =$ (a tízes számrendszerben:) $7 + 7 = 14$. Az ilyen s hasonló potenciális kifejezési lehetőségek a számrendszerek megértését feltétlenül megkönnyítik. Stefan MacGill a *Lauta vekhorlogo* című ifjúsági könyvében bravúros kultúrtörténetet, s főleg a számrendszerek kialakulásának olyan - tréfás - történetét adja, amely az eszperantó nyelvi szabályok ritka produktívásán alapul.

Érdekes - személyes tapasztalatomban - a szorobánnal, a Polgár-féle pedagógiai elképzelésekkel és a Talento Iskolával való találkozás. Mint ismeretes, Polgár László véleménye szerint¹⁶ - a korai intenzív (és szeretetteljes) speciális képzés - átlagos képességek mellett is - rendkívüli szellemi teljesítményt eredményezhet. A három Polgár-lány kisgyermekkorától kezdve a sakk légkörében élt. A korai kezdésnek és az intenzitásnak ezt a gondolatát vette át a Budaörsön indult (Lukács András által gondozott) Talento Iskola: a matematika, a szorobán,¹⁷ az idegen nyelvek (eszperantó, francia, angol) intenzív oktatásával, korai megterheléssel. E. Mirska két éves, a nyelvtudás szempontjából rendkívül sikeres működése után az egyik osztály eszperantó oktatását én vettem át. Munkámban a nevelési nehézségeket - a magam korlátai miatt - nem tudtam megoldani, s újabb osztályt már nem vállaltam. Végig gondolva a történeteket, arra a gondolatra jutottam, hogy bár a Polgár-féle elképzelést próbáltam követni az iskolában - éppen ezen iskolai munka elkezdésével „fogtam vissza”, idő hiányában, az otthon addig tudtomon kívül is a Polgár-féle elképzelésekhez közel álló gyakorlatomat. Már nem készítettem eszperantó feladatlapokat a magam gyerekeinek,

már rendszeresen elhagytam az esti mesélést is, a *Juna Amiko* gyereklapban megjelenő játékokat sem próbáltuk ki.

A Kalevala¹⁸ közös olvasásában elakadtunk a negyedik ének után.- A megszakított gyakorlathoz visszatérni nehéz, de lehetséges. (Most a tizennegyedik éneknél tartunk.)

Gyakorlatunk - összességében - nem könnyű,¹⁹ de bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy az eszperantó - visszaesésekkel és újrakezdésekkel = átvészelje létének nehezebb szakaszait, s hogy lassan megszilárduljon az a közösség, amelynek léte az eszperantó nyomtalanul való eltűnését szinte lehetetlenné teszi. Még ha egyikünk vagy másikunk - elfáradván, megöregedvén, elügyetlenedvén, elfásulván - kidől is, és nekilát a közmegegyezés szerint fontosabb dolgoknak.

Az etnikus nyelvet és eszperantót beszélő kétnyelvű gyermek kétnyelvűsége-a gyermek szempontjából nézve-spontán módon jön létre, de felnőtt korra a személyiség tudatosan továbbépített kultúrájának részévé válhat. Az eszperantóul szabadon beszélő ember eszperantóul is a maga nyelvén beszél, egy olyan közösség tagjaként, amelynek életébe, fejlődésébe ő is beleszólhat.

Jegyzetek

- 1 Jarovinszkij Alekszandr: *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat). Janus Pannonius Tudományegyetem. Nyelvi és kommunikációs Intézet. Pécs, 1991. 8.
- 2 Réger Zita: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat a magyarországi cigány nyelvközösségekben. *Műhelymunkák*, 3 (1987) 31-89.
- 3 Ervin, S. M. - Osgood, C. E.: Second language learning and bilingualism. In: Osgood, C. E.-Sebeok, T. A. (szerk.): *Psycholinguistics. A survey of theory and research problems*. Bloomington 1965. 139-146.
- 4 Jarovinszkij, A.: i. m. 118.
- 5 Göncz Lajos bőségesen dokumentált állításait nem foglalhatom össze. Mindenesetre meggyőző arról, hogy minden osztályozás (túl) absztrakt, s csak kiindulópontot ad a kutatáshoz, különféle "skálák" felállításához. Erről ld. Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája*. Novi Sad 1985.
- 6 Barcsay, Zsuzsa: *Du-plurlingva edukado de infanoj en la familio kun aparta konsidero a! Esperanto*. Kézirat 1982.
- 7 Réger Zita: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció nyelvi hátrány*. Budapest 1990. 1661.
- 8 Fülöp József: *Az eszperantó mozgalom története Vas megyében*. Szombathely 1987.
- 9 Forster, Peter G.: *The Esperanto Movement*. (Contributions to the Sociology of Language, 32.) The Hague-Paris-New York 1982.
- 10 Golden, Bernard: Popolnombro en Esperanto. *Eventoj*. 63. 1994. 1. 2.
- 11 Klein Edit: *A két- és háromnyelvű gyermekek*. (Kézirat) Budapest 1983.
- 12 Anna Brennan -Renato Corsetti : *Cirkulajo por esperantlingvaj paroj kaj familioj*. 1987.
- 13 Corsetti, Renato (szerk.): *Denaska dulingveco. Konsilaj por gepatroj*. Universala Esperanto-Asocio. Reformoj en Esperanto. 49-81. Surbaze de originalo eldonita de AACLAME, Canberra 1994.
- 14 Gal, Susan: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio*, 1991. 1, 66-76.
- 15 Golden, Bernard: Forgesitaj anoj de la esperantista popolo - la izoluloj. *Eventoj*. 57. 1994. 1. 2. 7.
- 16 Polgár László: *Nevelj zsenit! Farkas Endre interjúi. Zsuzsa, Zsófi és Judit válogatott versenyjatszmaí*. Budapest 1989.
- 17 A szorobán hagyományos japán (végső soron kínai eredetű) számolóeszköz. A Talento Iskola tanulói ennek előbb valószínűs, majd képzeletbeli (vizuálisan felidézett) használatával gyors (fej)számolási készségre tesznek szert. Négy-öt jegyű számokból akár huszat is szinte a feladat elmondásának ideje alatt összeadnak.
- 18 *Kalevala* (Elias Lönnrot); Esperantigis Joh. Edv. Leppakoski. Ornamis Akseli GallenKallela. Kopirajto 1964 de s-ino Pirkko Gallen-Kallela. Serio Oriento-Okcidento n-ro 4, sub Auspicioj de U E A en Konsultaj Rilatoj kun UNESKO. 1964.
- 19 Bessenyei Anna: *Kiel mia filino ellernis legi au ta hejme farita legokajero*. Előadás írásos összefoglalása. 4.

BALÁZS WACHA

ETHNIC LANGUAGE AND THE ESPERANTO: A NEW VARIATION
OF CHILDHOOD BILINGUALISM

Recently the Esperanto language is handed down from parents to children in Esperantist families more and more frequently in everyday use: one of the parents speaks to the child(ren) only in Esperanto („Ronjat-family”, „Haugen-family”, etc.) From 1968 a part of the Esperantists urges on the inner development of the language community: they press cultural growth and rush assistance in the use of the language. The hereditary transmission of the Esperanto within the families („danaskismo”) fits to this mentality well. The hereditary transmission of the Esperanto can be characteristic in some hundreds of families in the Esperantist community of approximately 80 000 members (according to an optimistic estimation of Bernard Golding).

LANSTYÁK ISTVÁN

Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között¹

1. Köztudott, hogy az anyanyelvi iskola a nemzeti kisebbségek fennmaradásának archimedesi pontja. Az anyanyelv oktatása (*anyanyelvi oktatás* vagy *nevelés*), s még inkább az anyanyelven történő (*anyanyelvű*) oktatás elsősorban mint *nyelvfejlesztő* (sokszor csak „nyelvkarbantartó) eszköz játszik szerepet a kisebbségek nyelvi megmaradásában. Az iskola ezenkívül *a kisebbségi nyelv használatának egyik fontos színtere*, „*gyakorlóterepe* is, mind a diákok, mind a tanszemélyzet számára. Olyan színtér ez, amely a tanulókat és a pedagógusokat meglehetősen *változatos regiszterkészlet kialakítására ösztönzi*, lehetővé téve a legkülönbözőbb *szaknyelvek* szóban és írásban történő használatát (az egyes szaktárgyak oktatása révén), az úgynevezett *szépirodalmi stílussal* való megismerkedést (az irodalom- és a fogalmazástanítás révén), a *hivatali*, illetve *közéleti stílus* bizonyos tartományainak birtokbavételét (az iskolához is kapcsolódó szervezeti élet révén), a sajátos *csoporthelyek*- a tanulók esetében az *ifjúsági és diáknyelv*, az *argó* - használatát a mindennapi együttlét, az informális emberi kapcsolatok, a közös célok és érdeklődés révén. A nemzetiségi iskola azon kevés *munkahelyek* egyike mind a gyermekek, mind a felnőttek számára, ahol a kisebbség nyelve - szerencsés esetben - *minden beszédhelyzetben* szabadon használható.

Ezenkívül az anyanyelvű közoktatás a kisebbség számára mint *presztízstényező* is fontos: az a tény, hogy egy nyelvet az iskolában tanítanak, s még inkább az, ha azon a nyelven tanítanak (más tantárgyakat is), rendkívüli módon növeli a kisebbségi nyelv tekintélyét, s ezzel hozzájárulhat a nyelvcsere lassításához (vö. Hoffmann 1991: 8, 191; 1. még Ölvédi 1985: 105; Skutnabb-Kangas 1990: 6). Ha pedig az oktatás nemcsak kisebbségi *nyelvű*, hanem ilyen *szellemű* is, vagyis az illető etnikai csoport öntudatának megerősítését segíti elő, akkor az iskola a kisebbségnek olyan „*erős vára*, mely hosszú távon is képes lehet ellenállni a kívülről jövő ostromnak éppúgy, mint az önfeladás öngyilkos ösztönének, a könnyebbik út utáni vágyódásnak.

2. A fentiek alapján könnyen belátjuk, hogy az oktatási rendszer annál hatékonyabban tud hozzájárulni a kisebbség nyelvi fennmaradásához, (a) *minél nagyobb mértékben van jelen az iskolában a kisebbség nyelve* (vagyis minél több tantárgyat oktatnak rajta), s a diákságnak minél nagyobb hányadára terjed ki „*fennhatósága*: nemcsak „*szélességben*, hanem „*mélységben és „magasságban* is. Azaz nemcsak az a fontos, hogy az iskolahálózat (b) az adott kisebbség *egész településterületét* befedje (túl azonban lehetőleg ne lépje), hanem az is, hogy (c) *minden iskolatípusra kiterjedjen*, s (d) a diákságnak *minden nemzedékét* magába foglalja, beleértve a felsőoktatásban résztvevőket is. Ezenkívül *a minőség kérdése* is fontos, vagyis az, hogy se (e) a kisebbségi iskolák *anyagi ellátottsága*, se (f) az *oktatás színvonala* ne legyen alacsonyabb, mint a többségi iskolákban.

2.1. Ismervén országaink oktatáspolitikai törekvéseit és a létező gyakorlatot, megállapíthatjuk, hogy a fenti követelményeknek megfelelő kisebbségi oktatási rendszer valójában *sehol sem létezik*. Az esetek egy részében *objektív okai* vannak a kisebbségi oktatási rendszer hiányosságainak, ám legtöbbször vagy *közönyről és tudatlanságról*, vagy pedig *nyelvi imperializmusról, szellemi gyarmatosításról* van szó (vö. Skutnabb-Kangas 1990: 17).

(a) Vannak kisebbségek, amelyek *dominanciaváltáson* mentek keresztül, vagyis az iskolába lépő gyermekek nagy részének másodnyelvi ismeretei biztosabbak, mint az elsõnyelvié, így a - nemegyszer szintén deficites - *másodnyelvük* a hatékonyabb eszköze az ismeretszerzésnek (vö. Gyõri-Nagy 1986: 533; 1988a: 10-12; 1991: 12; Kontra-Székely

1993: 140). A nyelvcsere előrehaladottabb állapotában lévő közösségek esetében előfordul, hogy *a család nyelvátörökítő szerepe teljesen megszűnik*, s az iskola kénytelen a diákok őseinek nyelvét *másodnyelvként* oktatni. Ez történt a magyarországi kisebbségekhez tartozók nagy részével az elmúlt évtizedekben. - Visszás dolog azonban az ilyen kisebbségek iskoláit példaként állítani más helyzetű kisebbségek elé. Például a szlovákiai magyarok elé, akiket otthon azzal vádolnak, hogy egyedül *nekik* nem felel meg az úgynevezett „alternatív, kétnyelvű oktatás koncepciója,² amelyet pedig a német és a ruszin kisebbség melegen üdvözöl (vö. Dolník 1994: 36-40; Pufflerová 1994: 55; 1. még Tarics 1992: 99; Csáky 1994: 149; Gabzdilová-Homišinová 1994: 22-3). Sajnos még *szakkörökben sem* ismeretlen az egyes kisebbségi csoportok közötti *mélyreható különbségek bagatellizálása*. Így például egy neves szlovák pszicholingvista, Oľga Árochová egyik, napilapban megjelent cikkében (1994) - az úgynevezett „alternatív iskolák mellett érvelve - a magyarországi szlovák iskolákat pozitív példaként állította a szlovákiai magyarok elé.

Más okokból nem tanítják anyanyelvükön az őseik nyelvét még beszélő *cigány* csoportokat a térség egyetlen országában sem. Itt az anyanyelvű iskolák létrejöttét *a nyelv alacsony standardizáltsági foka, a pedagógus- és tanszerhiány* gátolja (vö. Kontra-Székely 1993: 140; 1. még Réger 1979: 59). A helyzetet tovább bonyolítja a cigányság egy részének román anyanyelvűsége. Sajnos a nem magyar anyanyelvű cigány tanulók még *elemi szinten sem* használhatják az iskolában saját nyelvüket, pedig Magyarországon már cigány nyelvkönyvek, szótárak, iskolai nyelvi segédanyagok is léteznek (1. Csongor-Szuhay 1992: 239). Az idegen nyelven való tanulás épp a más szempontból is hátrányos helyzetű gyermekek iskolai előmenetelét nehezíti (vö. Réger 1979: 59-61; 1. még Csongor-Szuhay 1992: 241), s hoz létre úgynevezett *felcserélő (szubtraktív)³ kétnyelvűségi* (az utódállamok magyarulakta területein gyakorta *háromnyelvűségi*) helyzetet, mely kedvezőtlenül befolyásolhatja mindkét (mindhárom) nyelv fejlődését.⁴ Az anyanyelv alacsony presztízsére jól rávilágít az a tény, hogy a kétnyelvű magyarországi cigányok hajlamosak a kutatók előtt eltitkolni cigány nyelvtudásukat, egy nyelvű magyaroknak állítva magukat (vö. Réger 1979: 80-1).

(b) *A szórványban* élő kisebbségek esetében nem mindig valósítható meg, hogy az iskolahálózat a kisebbség egész településterületét befedje, így vannak vidékek, ahol a gyermekek nem részesülhetnek anyanyelvű oktatásban. Ilyenkor különösen *a középfokú oktatás*, illetve *a szakoktatás* intézményei helyezkednek el nemegyszer a kisebbség településterületén kívül (például a budapesti nemzetiségi iskolák), ami olykor szükségszerű, máskor azonban nem. Így nem kétséges, hogy a szlovák hatóságok részéről sanda szándék húzódott meg az elvben magyar tannyelvű, de - a magyar anyanyelvű szaktanárok hiánya miatt - gyakorlatilag szinte minden tantárgyat szlovákul oktató köagazdasági szakközépiskolai osztályok nagysurányi elhelyezése mögött (a magyar szakoktatók hiánya egy szlovák lakosságú városban természetes; csak az nem természetes, hogy a magyar osztályokat épp e város iskolájába helyezték). A kisebbségek érdekeit figyelmen kívül hagyó *körzetesítés* révén sajnos még *kisdiákok* is kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy többségi lakosságú településen kell iskolába járniuk.⁵

A szórványok esetében alapfokon az anyanyelvű iskola helyett a kisebb anyagi és személyi ráfordítással járó *anyanyelvápolás* alkalmazható pótmegoldásként, amint ezt az egykori Jugoszláviában, illetve mai utódállamaiban látjuk, sőt néhány éve Szlovákiában is megpróbálkoztak hasonló formával. (Ennek emigráns változata, az úgynevezett *vasárnap i iskola*.) Veszélyes azonban, ha az anyanyelvápolás olyan területeken is megjelenik (akár egyedüli, akár a szülőket kompromisszumra csábító alternatív formaként), ahol nincsenek objektív akadályai az anyanyelvű iskola létrehozásának.

A „jugoszláviai modellen kívül az anyanyelvápolás kategóriába sorolhatók a *nyelvoktató* nemzetiségi iskolák is, melyekben az oktatás a többségi nyelven folyik, de a diákok anyanyelvét tantárgyként oktatják. Ilyen *a magyarországi nemzetiségi iskolák zöme*⁶ (vö.

Györi-Nagy 1985: 166; Kozma 1985: 102; Szász 1985: 246, 249; Fazekas 1991: 62, 1992: 49; Mihály 1994: 44), de gyakorlatilag ebbe a kategóriába sorolhatók több *szlovákiai szakiskola* elvben „magyar tannyelvű osztályai is, ezek között a fentebb említett nagysurányi szakiskolai osztályok is). Az ilyen oktatás bevezetésének azonban gyakran éppen nem a szórványhelyzet az oka (inkább *a következménye* lesz a kisebbség elszórványosodása, ha ez a típus válik uralkodóvá).

A nyelvoktató iskola előnyösebb a pusztán anyanyelv-ápolásnál, mivel itt az anyanyelvi óra szerves része a tanrendnek, minden diák számára kötelező. Térségünkben az sem utolsó szempont, hogy *megszüntetni is nehezebb*, mint a kötelező oktatáshoz lazábban kötődő anyanyelv-ápolást. Ám ha a nyelvoktató iskola valóban csak *nyelvet* oktat, s a kisebbség (és az anyaország) történelme, kultúrája, földrajza nem vagy csak minimális mértékben jelenik meg a tananyagban, igazat kell adnunk Mihály Ottónak, aki szerint „ez az iskolatípus - ha csak a kötelező tantervet tekintjük - valójában nem felel meg a kisebbségi iskola fogalmának (1994: 44). Mivel az ilyen iskola „a hatékonysági küszöb minimumát sem éri el, fenntartásának többletköltségei „ablakon kidobott pénznek tekinthetők (i. h.; vö. még Fazekas 1991: 62; Lehotská-Brna 1992: 32). Ha pedig a tanítás az *idegennyelv-oktatás módszereit* követi, Arturo Tosit kell idéznünk, aki szerint az ilyen nyelvoktatás nem nyelvmegegyeztetést, hanem ennek ellenkezőjét, *nyelvcserét eredményez* (1986: 11). Tosi meggyőzően érvel amellett, hogy az idegennyelv-oktatási módszerek teljesen alkalmatlanok a kisebbségi gyermekek élő nyelvi örökségének megszilárdítására és továbbfejlesztésére (i. m. 12-16).

A nyelvoktató és anyanyelvű iskola között, mint két szélső pont között helyezhetők el a *kéttannyelvű* (más néven egyes *tannyelvű*) *iskolák*, illetve *osztályok*, melyekben a tantárgyak egy részét az egyik, a másik részét a másik nyelven tanítják (rendszerint a humán tantárgyakat a kisebbség anyanyelvén, a reál tárgyakat pedig az államnyelven). Ilyenné alakították át az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején a *magyarországi* anyanyelvű iskolákat, azokat, amelyek már korábban nem váltak nyelvoktatóvá, a magyar nyelvű továbbtanulás megkönnyítésének szempontjára történő szokásos hivatkozással (Kozma 1985: 102; Zsilák 1991: 58; Székely 1992: 45; Kontra-Székely 1993: 138; Szőke 1993: 28; Márkovicsné 1994: 4; vö. még Engländerné 1993).⁷ Ilyen a *szlovákiai magyar* diákok számára létesített *szakközépiskolák és szakmunkásképzők*, illetve *osztályok* egy része is (Fodor 1985: 8-9, 45; Duray szerk. 1989: 17, 55, 376; Gyönyör 1990: 75; Lanstyák 1991: 45). Ezeket a hatvanas években a népnyelv „*csalamádéiskola*-nak hívta (Ölvedi 1985: 104); hivatalosnak tekinthető magyar megnevezésük *vegyes tanítási nyelvű* vagy *kétnyelvű* iskolák (Fodor 1987: 114).

A magyarországi kisebbségek anyanyelvű iskoláinak kéttannyelvűvé alakítása éppúgy nem a közösségek érdekeit szolgálta, mint ahogy a szlovákiai „alternatív iskolák bevezetése sem válna kisebbségünk javára. Tudjuk, hogy az intézkedés a magyarországi kisebbségeknek felmérhetetlen károkat okozott: nem kétséges, hogy jelentős mértékben járult hozzá nyelvük ijesztő méretű leépüléséhez. Az eredmény Szlovákiában is nyelvleépülés lenne, még ha - a kétféle kisebbség gyökeresen eltérő helyzete miatt - nem is olyan ütemű és mértékű, mint Magyarországon, ahol a helyzet 30 év alatt odáig „fajult, hogy a magyar dominánssá, sőt magyar anyanyelvűvé vált újabb diáknemzedékek számára a kisebbségi nyelvű iskolákhoz való azonnali visszatérés lehetetlen (Szőke 1993: 28-9; vö. még Mihály 1994: 44; Tilkovszky 1994: 155). Pedig a kisebbségi nyelvek hosszabb távú fennmaradása anyanyelvű iskolák nélkül elképzelhetetlen (vö. Čipková 1992: 77). Mivel ezek az iskolák jelenleg zömmel nyelvoktatók, már az is előrehaladás volna, ha sikerülne megvalósítani kéttannyelvűvé alakításukat; a tíz évvel ezelőtt megindított átalakítási folyamat azonban nem hozta meg a várt eredményt (1. Fazekas 1992; vö. még Szász 1985: 246; Márkovicsné 1994: 4; Perger 1994: 53, 54).

A kéttannyelvű iskolákat gyakran nevezik *kétnyelvűeknek* (1. például Fazekas 1992: 49), ám ezt a megnevezést jobb volna azon iskolatípus megnevezésére fenntartani, melynek fő jellemzője, hogy *ugyanazon az órán* használatos mindkét nyelv egyes tantárgyak oktatásában.⁸ E típus klasszikus formáját Szlovéniában és Horvátországban vezették be az ötvenes évek végén.⁹ A „szlovén modell jellegzetessége, hogy a magyar és szlovén gyerekek *ugyanazokba az osztályokba* járnak, vagyis a kétnyelvű iskolák látogatása a többségi gyermekek számára is kötelező. Ez a tény nagyban növeli a magyar nyelv presztízsét. (A horvátországi kétnyelvű iskolákat ezzel szemben csupán a magyar anyanyelvű gyermekek látogatják.)

A két nyelv egy tanórán belüli használata a *kéttannyelvű magyarországi általános iskolákban* is gyakorlat, egyfajta szükségmegoldásként (1. például Englenderné 1993: 355), a tanulók, illetve a pedagógus magyar nyelvi dominanciája miatt (az alacsonyabb évfolyamokban a tisztán kisebbségi nyelvű képzés - főként a nagyobb kognitív igénybevétellel járó szaktárgyak esetében - hátráltathatná a hatékony ismeretszerzést). *A szlovákiai magyar tannyelvű szakiskolákban* is előfordul, hogy bizonyos szaktárgyakat két nyelven tanítanak, különféle okokból: a füleki gépészeti szakmunkásképzőben például azért, mert a közös igazgatású magyar-szlovák iskolában egynemely szakon kellő számú érdeklődő hiányában összevont osztályt létesítettek (*Új Szó* 1993/266: 4); a dunaszerdahelyi egészségügyi szakközépiskolában azért, mert a szaktárgyat oktató pedagógus másodnyelvdomináns, s a tankönyv is szlovák nyelvű (1. Kreseková 1994: 22-3).¹⁰ - A szlovén és horvát modellől eltérően a magyarországi és szlovákiai kétnyelvű oktatás nincs sem elméletileg, sem módszertanilag megalapozva, a pedagógusok szakmai segítséget nem kapnak, aminek nyilvánvaló oka az, hogy papírforma szerint ilyen iskolatípus nem létezik. (Következménye pedig az ilyen oktatás eredményességében mutatkozik meg - és felmérésre vár!)

A tantárgyak többségét (vagy akár kis részét) egyszerre két nyelven oktató iskola - még a szlovéniai és horvátországi is - *kényszermegoldásnak* tekinthető (emezek is ilyenként jöttek létre eredetileg, hamarosan azonban a szükségből erényt próbáltak kovácsolni); a két nyelv ilyen jellegű keverése aligha eredményezheti stabil kétnyelvűség kialakítását, illetve a két nyelv egymástól való egészséges elkülönítését, az interferencia- és kontaktusjelenségek minimális szinten tartását. (A szlovéniai kétnyelvű oktatás értékelésére l. Bence 1992; vö. még Nećak Lük 1992.)

(c) Objektív okai lehetnek annak is, ha *az iskolatípusoknak csupán egy része anyanyelvű* (rendszerint az általános ismereteket nyújtók), más iskolák pedig vagy kivétel nélkül többségi tannyelvűek (a szakiskolák), vagy pedig - jobbik esetben - elvben kisebbségi nyelvűek ugyan, de a szaktárgyakat (vagy azok egy részét) a többség nyelvén oktatják. Főként *a csekély lélekszámú* kisebbségek esetében a szakemberhiány és a túlságosan alacsony diáklétszám is akadály lehet a teljes körű anyanyelvű oktatásnak (vö. Mihály 1994: 43).

Sajnos sok esetben tapasztaljuk, hogy a többségi hatalom objektív akadályok nélkül is az anyanyelvű szakoktatás visszaszorítására törekszik: jelenleg ez a tendencia a legfeltűnőbbben talán a romániai magyar kisebbség esetében jelentkezik (Diószegi-R. Süle 1990: 85; Albert 1994: 29; Dokumentumok 1994: 182, 186; Péntek 1994; Vogel 1994: 160), de ez a szándék bújik meg az úgynevezett alternatív iskolák szlovákiai bevezetési kísérleteinek háttérében is. Ezek a törekvések nemcsak azért veszélyesek, mert a kisebbségi nyelv rendkívül fontos regisztereinek, *a szaknyelveknek a létét veszélyeztetik*, s ezzel a két nyelv váltakozó használatára, *kódváltásra*, vagy ahogy laikusan nevezni szokás, „kevertnyelvűségre», „makaróni nyelvhasználatra kényszerítik a beszélőket, hanem azért is, mert ezzel az illető kisebbségi nyelvek nagymértékű *presztízscsökkenését* is előidézik (vö. Duray szerk. 1989: 447; vö. még Péntek 1994). A mai fejlett ipari társadalmakban aligha fog bármely kisebbség hosszú távon ragaszkodni egy olyan nyelvhez, amely alkalmatlan mindannak a kifejezésére,

ami „modern, ami a jövő, ami az emberek nagy része számára az „életminőséget jelenti. Az a nyelv, amely nem használható a szakmai és társadalmi előrehaladás eszközeként, behozhatatlan hátrányba kerül vetélytársaival, mindenekelőtt az állam nyelvével szemben.

(d) Objektív okai lehetnek annak is, ha a kisebbségi nyelvű oktatás nem terjed ki a *főiskolákra és egyetemekre*, sőt nagyon kis lélekszámú, illetve fejlődésben elmaradott kisebbségek, etnikai csoportok esetében - legalábbis átmenetileg - a *középfokú oktatás* megszervezése is objektív okokból bizonyulhat irreálisnak. Sok esetben azonban az anyanyelvű felsőoktatáshoz való jogot *politikai okokból* tagadják meg a kisebbségtől. A legkirívóbb példája ennek is a kétmillió lélekszámú erdélyi magyarság (Dokumentumok 1994: 182, 186; Péntek 1994; Vogel 1994: 160-1), de a többi magyar tömb, köztük a szlovákiai is e kategóriába tartozik. Míg a 300 ezres finnországi svéd kisebbségnek két önálló felsőoktatási intézménye is van (s ezenkívül egy sor további főiskolán és egyetemen tartanak svéd nyelvű előadásokat), addig a szlovákiai államhatalom a 600 ezres szlovákiai magyarság számára az egyet is sokallaná, sőt a törvényes úton létrejött *komáromi és királyhelmeci* úgynevezett városi *egyetemek* működését is igyekszik lehetetlenné tenni (1. Tarics 1992: 82-8; *Új Szó* 1992/ 217: 1, 1992/238: 7, 1993/ 232: 5, 1993/24.5:2, 1994/222: S stb.).¹¹

(e) Nehéz volna olyan objektív okokat találni, amelyek indokolhatnák a kisebbségi iskolák *„anyagi diszkriminálását*, pedig ezzel nemritkán találkozunk, többek között Szlovákiában is (1. Duray szerk. 1989: 94-5, 139; vö. még Gabzdilová 1990: 57-8, 63-4, 73). Ismeretesek azok a szülői tiltakozások, sztrájkok is, melyeket az újonnan felépített vagy létesített iskoláknak szlovák oktatási intézmények számára való jogtalan lefoglalása váltott ki különböző szlovákiai helységekből (vö. Duray szerk. 1989: 95, 139), legutóbb Rimaszombatban (1. például *Új Szó* 1992/206: 1; 1992/ 240: 9; 1993/79: 3; 1993/208: 1-2; 1993/274: 4). Egyfajta ellenpéldaként meg kell említeni a magyarországi nemzetiségi óvodák és iskolák pozitív anyagi diszkriminálását, melyet az új közoktatási, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény is rögzít. Ennek következtében nemzetiségi háttérrel egyáltalán nem rendelkező gyermekek is szívesen látogatják ez intézmények egy részét. A tótkomlói szlovák általános iskolában végzett felmérés szerint például a nagyrészt magyar anyanyelvű szülők épp az iskolának a pozitív diszkriminálásból fakadó előnyei miatt írták ide gyermeküket, nem pedig azért, hogy azok szlovákul tanuljanak (Lehotská-Brna 1992: 32).¹²

Az anyagi erőforrások elégtelensége által okozott gondokon *az anyaország segítségével* lehetne enyhíteni, például tankönyvek és más tanszerek behozatalával. Ám Szlovákiában ez a tevékenység is a hatóságok ellenállásába ütközik. Az Oktatási Minisztérium már 1990 márciusában alapelveként rögzítette, hogy a vegyes lakosságú területek iskoláiról való anyagi és szellemi gondoskodás a csehszlovák állam kizárólagos kompetenciájába tartozik: a külföldről kapott anyagi segítséget a minisztériumnak kell felkínálni, amely azt egységesen és igazságosan elosztja a vegyes lakosságú területek iskolái között. (L. *Učitel'ské noviny* 1990/11: 5; részleges magyar fordítása: *Új Szó* 1990/ 69: 5. Lásd még Lanstyák 1991: 47.) Vagyis ha ez az alapelv a gyakorlatban is érvényesülne, a Magyarországról jövő anyagi segítség egy részét a szlovák tannyelvű iskoláknak kellene adni.

(f) Ami az oktatás *színvonalának* kérdését illeti, ennek néhány összetevője külön említést érdemel. -Elvben a kisebbség úgynevezett *pozitív diszkriminálása* is árthat az iskolák színvonalának, ha például a pedagógusképző intézményekbe könnyebben jutnak be a nemzetiségi diákok (a sokat bírált *kvótarendszer* következtében). Ilyesfajta ártalmas „pozitív diszkrimináció az is, ha a kisebbségi iskolák pedagógusai elnézőbbek diákjaikkal, mint a többségi iskolákéi, növelni akarván esélyüket a többségi tannyelvű felsőoktatási intézményekbe való bejutásra, a gyakran jelentkező nyelvi nehézségek egyfajta kompenzációjaképpen. Ez utóbbi problémát az anyanyelvű felsőoktatás lehetőségének megteremtésével lehet megszüntetni. A színvonal kérdését azonban ez sem oldja meg

automatikusan, hiszen a kisebbség már számarányánál fogva is *kevesebb szellemi erőforrásra támaszkodhat*; mint a többség, s így szükségszerűen kerül hátrányos helyzetbe. Ezen a gondon is az *anyaországi erőforrások igénybevételével* lehetne enyhíteni, a Kárpát-medencei magyar kisebbségek esetében például közép- és főiskolai, egyetemi vendégoktatók alkalmazásával, a magyarországi intézményekhez kapcsolódó városi egyetemek működtetésével, a posztgraduális képzés lehetőségeinek további kiterjesztésével.

Szlovákiában azonban nem a fenti tényezők okozzák a legnagyobb gondot; a színvonallal kapcsolatos problémák jórészt még ma is - közvetlenül vágy közvetve - *az 1945 utáni intézkedésekre vezethetők vissza*: a magyar iskola-rendszer teljes felszámolására, a pedagógusok életfeltételeinek lehetetlenné tételére. Ennek következményeként a magyar tanítók és tanárok nagyrészt elhagyták az országot (vö. Janics 1989: 140,149,152-3; Gyönyör 1990: 137), olyan űrt hagyva maguk után, amit évtizedekig sem sikerült szakképzett oktatókkal teljesen betölteni (vö. Duray szerk. 1989: 94, 138; még Gabzdilová 1990: 60-2).¹³

Az oktatás színvonala nemcsak a pedagógusoktól függ, hanem a rendelkezésükre álló *tankönyvek* minőségétől is. Ilyen szempontból kisebbségeink iskolái kedvezőtlen helyzetben vannak, mivel az ezekben használt tankönyvek zöme többnyire rossz minőségű *fordítás* (a szlovákiai magyar iskolák tankönyveire 1. Hubik 1987: 238-40; Jakab 1989: 143, 146-8; az erdélyi magyarokéira Péntek 1994; a magyarországi nemzetiségiekéire Engländerné 1993: 355, Gadányi 1993: 92, Zsilák, megjelenőben). Ez egyrészt *nehezen tanulhatóvá* teszi a tankönyvszövegeket, másrészt pedig *szaknyelvi különfejlődést* (Lanstyák 1991: 46-7) idéz elő, a „*szaknyelvek regionalizálódását*” (Péntek, megjelenőben). Ezen a gondon az erdélyiek úgynevezett Tankönyvtanács létrehozásával próbálnak enyhíteni, amely csak olyan tankönyvek forgalmazását engedélyezné, melyeknek szövegét anyanyelvi szaklektor ellenőrizte (Péntek, megjelenőben). Meg kell azonban jegyezni, hogy a tankönyvek lektoráltatása sem szüntetheti meg a problémát addig, amíg a szakmák jó részét csak államnyelven lehet tanulni. *A szaknyelvi különfejlődésnek ugyanis a tankönyvek csak az egyik forrását képviselik; a másik maguk a kétnyelvű, de szakmájukat csak az állam nyelvén ismerő beszélők.* A közelmúltban a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszékén öt kétnyelvűségi témájú szakdolgozat készült, melyeknek szerzői többek között a szaknyelvek használatát is vizsgálták. Mind az öten kimutatták, hogy a magyar szakterminológia ismeretének hiányában a beszélők részben szlovák terminusokat, részben pedig alkalmi fordításokat használnak, a magyarországi szakszókincset nem ismerik (nem is ismerhetik). Ezen a problémán *csakis az anyanyelvű szakoktatás kiteljesítésével lehet segíteni.*

2.2. Nem értem magam illetékesnek arra, hogy a magyarországi szlovák iskolák helyzetét a fenti szempontok figyelembevételével értékeljem. A szlovákiai magyar oktatási rendszerrel kapcsolatban azonban meg merek kockáztatni néhány észrevételt.

Ami a *magyar nyelvnek az oktatásban való jelenlétét* illeti, jelenleg a helyzet az *általános iskolákban* kielégítő: a szlovák nyelv kivételével az összes tantárgy oktatása magyarul folyik. A középiskolák közül a *gimnáziumok* nagy része és néhány *szakiskola* van ilyen kedvező helyzetben. A szakközépiskolák zömében azonban kisebb vagy nagyobb mértékben jelen van a szlovák nyelv is mint a szakismeretek megszerzésének eszköze. Még rosszabb helyzetben vannak a *szakmunkásképzők*; ezekben a szakképzés jórészt szlovák nyelvű, bár kivételek itt is akadnak. A legrosszabb a *felsőoktatás* helyzete, hiszen Szlovákiában magyarul csupán a magyar nyelvet és irodalmat lehet tanulni a pozsonyi Comenius Egyetemen valamint a nyitrai Pedagógiai Főiskolán. Ez utóbbi intézményben a többi tanári szak képzése is részben (30-40 százalékban) magyarul folyik, ez a kérdés azonban a főiskola vezetőségének ellenállása miatt nincs intézményesen rendezve.¹⁴

A magyar iskolák hálózata Szlovákiában csak nagyjából fedi a szlovákiai magyarok településterületét. A háló szélei szakadoznak, belsejében pedig meglehetősen sok a lyuk. Az

olyan *peremvidékek*, mint a *Zoboralja* vagy *Kassa környéke*, 1945 óta szinte teljesen iskolák nélkül vannak. Jelenleg a legtöbb faluban még alsó tagozatos általános iskolák sem működnek.¹⁵ Amint Sándor Anna (1994) kimutatta, a *Zoboralján* (s bizonyára másutt is) *közvetlen összefüggés van a településen működő magyar iskola megszűnésének éve és a magyar lakosság részarányának csökkenése között*: minél régebben szűnt meg az iskola, annál rohamosabban csökkent az azóta eltelt időben a magyar lakosság részaránya. - A nyelvterület belsejében is sok magyarlakta településről hiányzik a magyar általános iskola. Ennek ellenére a szlovák nacionalisták egyik sérelme az, hogy nincs minden magyarlakta faluban szlovákiskola (vö. Dolník 1994: 31; Memorandum 1994).

Ami a *szakoktatást*, sőt általában a *középiszkolákat* illeti, a háló itt is meglehetősen szakadozott (a gimnáziumok kivételével), s így a diákoknak vagy nagy távolságra kell utazniuk, vagy pedig egyáltalán nincs számukra lehetőség az anyanyelven való továbbtanulásra. - Magyar nyelvű *felsőoktatás* nincs. A Magyarországon való továbbtanulást 1989 után már nem annyira politikai, mint inkább anyagi és szervezési tényezők korlátozzák.

Részben az iskolahálózat elégtelensége, részben a szülőkre nehezedő közvetlen és közvetett nyomás miatt a szlovákiai magyar diákoknak jelentős százaléka teljesen szlovák tannyelvű oktatási intézményeket látogat: Dolník (1994: 29-30) adatai szerint az 1993/94-es tanévben ezek aránya az *általános iskolákban* 20,7 százalék, *a gimnáziumokban* 20,0 százalék, *a szakközépiszkolákban* 36,8 százalék, *a szakmunkásképzőkben* 52,2 százalék volt (vö. még Duray szerk. 1989: 100; Zeľová-Urbanová 1990: 94-5; Gabzdilová 1992: 166; Tarics 1992: 97-8).

2.3. Ha összevetjük a határon túli tömbmagyarság, valamint a magyarországi nemzetiségek iskoláiban alkalmazott nyelvvoktatási formákat a hamarosan magyarul is olvasható Skutnabb-Kangas-tanulmányban ismertetett oktatási programokkal (1990: 13-4, 17-21), kiderül, hogy ezek nem mindig felelnek meg pontosan egymásnak.

Az az oktatási forma (teljes anyanyelvű képzés), amely a határon túli tömbmagyarság általános iskoláiban teljes vagy csaknem teljes mértékben, középiszkoláikban részlegesen valósul meg, Magyarországon pedig a hatvanas évekre megszűnt, az úgynevezett *nyelvmegőrző programok* egyik válfajának tartható. Ez az oktatási forma Skutnabb-Kangas (1990: 19) szerint az anyanyelv megőrzése és fejlesztése szempontjából világviszonylatban is a legjobbak közé tartozik. A valóban kisebbségi tannyelvű iskola tehát minden hiányossága és fogyatékosága ellenére megbecsülendő érték.

Nem mondható el ugyanez sem a magyarországi *kéttannyelvű* (részben *kétnyelvű*) iskolákról, sem pedig a hasonló jellegű utódállamokbeli tanintézetekről. E formáknak nincs egyértelmű helyük Skutnabb-Kangas tipológiájában. - Az *utódállambeliek* leginkább az úgynevezett *átirányító programokkal* vethetők egybe, melyeknek célja, hogy a diákokat képessé tegyék a teljes mértékben másodnyelvű oktatásban való részvételre (1. Skutnabb-Kangas 1990: 13, 19; Hoffmann 1991: 135). Az oktatási célokon túl az utódállamokbeli (és egykori magyarországi) doktrína szerint a többségi nyelv tökéletesebb elsajátítására mindenekelőtt a többségi társadalomban való jobb érvényesülés érdekében van szükség, ám a valódi cél itt is a nyelvcsere meggyorsítása. Ez a hátsó szándék akkor is felismerhető, amikor a két tannyelv alkalmazásának közvetlenül nem *célja* van, hanem *oka*: a magyarul tudó, megfelelő szakképesítésű pedagógusok hiánya (amit a hatalom egyáltalán nem siet megszüntetni, vagy éppenséggel közvetve maga idéz elő).

A *magyarországi kéttannyelvű* iskolák egykori bevezetése mögött is hasonló szándék húzódhatott meg, jelenleg azonban ezek már nem tekinthetők átirányító programoknak, ha mégis, akkor az ellenkező előjelű irányváltást szolgálják: lévén az iskolások zöme vagy másodnyelvdomináns, vagy pedig többségi anyanyelvű, a kéttannyelvű iskola célja a *kisebbségi nyelv* elsajátíttatása; a többségi nyelvre mindenekelőtt az ismeretszerzési folyamat zavartalansága érdekében van szükség. Azokban az esetekben, amikor a gyermekek

semmiféle kisebbségi nyelvi tudást nem hoznak otthonról az iskolába (vagyis amikor már többségi anyanyelvűek), egyfajta *belemerülési programról* van szó: a gyermekek nyelvileg már a többséghez tartoznak, s az iskolában a kisebbség nyelvét sajátítják el ily módon. Vannak országok, melyekben a belemerülési programok alkalmazása tudatosan áll egy nyelv felélesztésének szolgálatában: Új-Zélandon a maori, Walesben a velszi nyelv megerősítésének és anyanyelvként való újbóli elterjesztésének leghatékonyabb eszköze az angol anyanyelvű gyermekeknek (részben) e nyelven való iskoláztatása (a maorira l. Cummins 1993: 52; Paulston 1994: 101-2; a velszire Hoffmann 1991: 118, 131; Holmes 1992: 74-5). (A héber felelevenítését a szociolingvisztikai helyzet gyökeres különbözősége miatt nem számíthatjuk ide.)

A magyarországi *nyelvoktató* iskoláknak nincs pontos másuk Skutnabb-Kangas tipológiájában. A bennük alkalmazott oktatási forma alámerítési programnak *nem* tekinthető, részben azért, mert *etnikai* szempontból kifejezetten *kisebbségi* iskolákról van szó (bár nem kevés, kisebbséginek aligha tekinthető diák is látogatja őket, vö. Lehotská-Brna 1992: 32), részben pedig azért, mert a diákoknak - az említett dominanciaváltás, sőt nyelvcserre következtében - már a kezdet kezdetén sem a többségi nyelv elsajátítása okoz gondot, hanem a kisebbségié. Mivel *nyelvi* szempontból többségi iskoláról van szó, ez a forma tulajdonképpen a hagyományos idegennyelv-oktatással rokon. A különbség - jó esetben is - csak az, hogy a tanításban nagyobb szerepet kap a nemzeti irodalom és kultúra, lévén szó *etnikai* szempontból (és státusa szerint) kisebbségi iskoláról (l. még alább).

Az utódállamokban az anyanyelven kívül minden más tantárgyat a többség nyelvén oktató iskolák középfokon jelentkeznek (nem számítva most ide a délvidéki anyanyelvápolást), de a bennük alkalmazott oktatási forma ezzel együtt is joggal tekinthető az *alámerítési programok* egyik válfajának.

3. Ami az *anyanyelvi nevelést* illeti, ennek részletes taglalására itt nincs hely. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy ez eddigi oktatás legfőbb problémája nemcsak Szlovákiában, hanem a többi utódállamban, sőt a magyarországi kisebbségek esetében is az *egynyelvűségi szemlélet* és a *nyelvi változatok iránti érzéketlenség* volt. A kisebbségi diákoknak az anyanyelvet úgy tanították, mint az anyaországi egynyelvűeknek, alig vették figyelembe azok kétnyelvűségét, azt a tényt, hogy az ő nyelvhasználatuk törvényszerűen tér el egynyelvű anyaországi diáktársaikétól (vö. Kozma 1985: 102; Győri-Nagy 1988b: 79; Zsilák 1991: 58, Lanstyák 1993b: 67, Szabómihály, megjelenőben; Csernicskó-Beregszászi, megjelenőben). A kontaktusváltozatok létét legföljebb elméletileg ismerték el, a gyakorlatban nem vettek rólok tudomást. Ebből következően *sosem tudatosultak kellőképpen a diákok által anyanyelvként elsajátított kontaktusváltozat és a standard nyelv eltérései. A szlovákiai magyar anyanyelvi oktatásban például a magyar standardot csak a szlovák nyelvvél konfrontálták, soha nem a szlováknál sokkal jobban ismert és sokkal többet használt magyar kontaktusváltozatokkal* (l. Lanstyák 1994: 67-8; vö. még Lanstyák -Szabómihály 1994). Amikor mégis utaltak a kisebbségi anyanyelvváltozat kontaktusjelenségeire, ezeket egyfajta *„környezeti ártalomként kezelték, amelytől meg kell a diákokat szabadítani, éppúgy, mint a nyelvjárásiasságoktól vagy az úgynevezett nyelvhelyességi hibáktól. A cél valójában a diákok anyanyelvének lerombolása, egy másik nyelvváltozattal, a standarddal való helyettesítése volt, ahelyett, hogy az elsődleges nyelvváltozat megtartásával, arra építve tanították volna a standardot, rámutatva mindkettő sajátos) értékeire s a más-más beszédhelyzethez való kapcsolódásukra* (Lanstyák 1994: 67--8; vö. Győri-Nagy 1985: 169-70; 1988b: 77-8; vö. még Kozma 1985: 78-9, 96; Ehreth 1991: 127; Pintér 1992: 11-12; Zsilák 1992: 32; Péntek 1994; Perger 1994: 55). Kozma (1985: 96) az ebből adódó ellentmondást - a magyarországi román nyelv viszonylatában, de a többire is érvényesen - így fogalmazta meg: *„miközben évtizedek óta az iskolai oktatáson és más csatornákon keresztül fejlesztjük hazánkban 'a román nyelvet', az 'anyanyelv' a gyakorlati alkalmazásban már egyre nehezebben áll meg a lábán. Az*

(iskolában) elsajátított irodalmi nyelvi ismeretek nem támogatják a tájnyelvet (mint anyanyelvet) a megmaradásban.

A tájnyelvi alapú, kontaktusváltozat jellegű anyanyelv mellözése különösen *a nyelvcsere állapotában lévő magyarországi kisebbségeknek okozott soha jóvá nem tehető károkat* (vö. például Zsilák 1992: 31). Lényegében *felcserélv nyelv* jött létre (először csak az anyanyelven belül), melyben a standard nyelvi ismeretek a gyermekek elsődleges nyelvváltozatának háttérbe szorítása, sőt lerombolása árán épültek be nyelvhasználatukba (ha beépültek), ahelyett hogy az elsődleges nyelvváltozatra újabb réteggént ráépültek volna. A folyamatba aztán erőteljesen beleszólt a domináns *vált* államnyelv, a magyar, amely végül „nevető harmadikként jött ki győztesen a kisebbségi anyanyelvváltozat és a gyerekekre erőltetett standard nyelv közötti küzdelemből (vö. Győri-Nagy 1991; 1. még Kozma 1985: 79; Győri-Nagy 1987: 555-7; 1988a: S-6; Borbély 1992: 77, 81; Gadányi 1993: 92, 94).

A tanulók többségének magyar anyanyelvűsége ma már látszólag a kisebbségi nyelv standard nyelvváltozatának tanítása mellett szól. Ez a standard azonban „az anyaország importált irodalmi nyelve, nem a hazai magas kultúra nyelvéből szervesen kifejlődött változat (Zsilák 1991: 58; 1, még Zsilák 1992: 32), s mint ilyen *végképp idegenné teszi a gyermekek számára őseik nyelvét*. A helyi, nyelvjárás(i) változaton még az iskolások szót érthetnének nagyszüleik nemzedékével, a standard révén azonban saját őseik verbális kultúrájával legföljebb „skanzenesített formájában ismerkedhetnek meg; az általában vett szlovák kultúra viszont a helyi kultúrába való ágyazódás nélkül szinte ugyanannyira idegen számukra, mint bármely más Kárpát-medencei népe.

Itt utalhatunk vissza Arturo Tosi megállapításaira (1986: 11) az idegennyelv-oktatás és az anyanyelvi nevelés módszertanának mélyreható különbségeiről; ezek figyelmen kívül hagyása a kisebbségi nyelvfenntartásra nézve tragikus következményekkel járhat. A magyarországi nemzetiségek anyanyelvi nevelése két véglet között csapongott) - egyfelől a kisebbségi tanulók nyelvhasználatát és nyelvi kompetenciáját az anyaországiakéval elvben azonosnak tekintették, másfelől viszont a nyelvoktató iskolákban a gyerekek idegen nyelvként tanulták és tanulják szüleik, nagyszüleik nyelvét (vö. Zsilák 1991: 58 és megjelenőben; vö. még Kozma 1985: 102 ; Perger 1994: 56). Mindkét megközelítésben közös az, hogy a „vegytiszta, standard nyelvváltozat részesül előnyben a helyi nyelvjárásokkal és kontaktusváltozatokkal szemben. A kisebbségi oktatás csődjének egyik okát épp a sajátos anyanyelvoktatási módszertan kidolgozásának elmulasztásában láthatjuk.¹⁶ Ez intő példaként kell álljon a határon túli tömbmagyarság előtt, mely számára demográfiai és nyelvi helyzetéből, valamint tudati állapotából és hagyományaiból következően - jelenleg még nem jár tragikus következményekkel az anyaországi anyanyelv-oktatási módszerek szolgai követése, nem volna azonban szerencsés megvárni, míg tömegmérésekben válik esedékessé az idegennyelv-oktatási módszerek bevezetése. (A nyelvfelkészítés szükségessége nem rémkép - máris fönnáll a nyelvterület szélein - a Zoboralja „hegymegi falvaiban, Abaúj elszlovákosodóban lévő községeiben, a máramarosi (kárpátaljai és erdélyi), a mezőségi és dél-erdélyi szórványokban, Moldvában, a vajdasági nyelvszigeteken, nem beszélve a egyes lakosságú városokról! A nyelvfelkészítés megszervezésére azonban tudomásom szerint kísérletek sem történtek, nem számítva néhány csángó fiatal erdélyi és magyarországi iskoláztatását.)

4. Eddig az iskolai kétnyelvűség kérdését elsősorban *az anyanyelv* szempontjából vizsgáltuk. Nézzük most meg ugyanezt a *többségi nyelv* oldaláról!

4.1. Amikor az iskolai oktatás a gyermekek „kétnyelvűsítését tüzi ki céljául, mindenekelőtt azt kell tisztázni, a *kétnyelvűség mely fajtájának kialakítását tartja kívánatosnak*. Nem létezik ugyanis sem „általában vett kétnyelvűség, sem valamiféle „kétnyelvűségi standard. A kétnyelvűségnek számos válfaja van, melyekben a két nyelv helyzete és viszonya más és más. Az egyes kétnyelvűségi típusoknak ilyen szempontból való értékelésekor érdemes utalni

az újvidéki Göncz Lajos nyelvlélektani kutatásaira, aki munkatársaival többek között arra a kérdésre kereste a választ, hogy a kétnyelvűség melyik típusának fejlesztése volna a vajdasági magyarok számára a legelőnyösebb (Göncz 1985: 60-81). A szerző megállapítja: az, hogy milyen kétnyelvűség kialakítására kell törekedni, attól függ, melyik nyelvet részesítjük előnyben. Ha az anyanyelvet tartjuk fontosabbnak, akkor a legmegfelelőbb kétnyelvűségi típus az, amelyet *az anyanyelv dominanciája és a két nyelvrendszernek egymástól való viszonylagos függetlensége* jellemez. Az előbbi, az anyanyelv dominanciája elsősorban *anyanyelvű oktatással* érhető el, az utóbbi, a nyelvrendszerek függetlensége viszont olyan másodnyelv-tanulási módszert igényel(ne), amely az anyanyelv közreműködését a minimálisra csökkenti.

Úgy vélem, az adott kisebbség konkrét helyzetétől függetlenül elfogadhatjuk azt a tételt, hogy *az iskolának olyan kétnyelvűségekre kell törekednie, amelyben az elsőnyelv a domináns*. A másodnyelvi dominancia ugyanis nagymértékben növeli a nyelvcsere veszélyét. *A szórványban élő kisebbségek* - így a magyarországi nemzetiségek - esetében a tágabb társadalmi közeg „államnyelvűsége” e nyelv megerősödésének kedvez, s gyakran idéz elő a beszélőkben - az iskolától függetlenül is - balansz kétnyelvűséget, sőt mindinkább másodnyelvi dominanciát. Ám a *tömbben élő*, nagy lélekszámú nemzeti kisebbségek esetében - s ilyen a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyar nemzetsz is - semmi sem indokolja, hogy nyelvük ne lehessen széleskörűen használatos a közéletben, a hivatalokban, a munkahelyeken stb., s így *nincs is szükség a lakosság nagy részére kiterjedő magas szintű kétnyelvűsége*. Csupán ott, ahol az illető nemzeti közösség számszerűen is kisebbségben van, valamint az értelmiségiek esetében tekinthető természetes kívánalomnak a nagyobb fokú másodnyelvtudás, a többé-kevésbé balansz kétnyelvűség (vö. Ölvedi 1985: 105; Duray szerk. 1989: 446). E rétegek számára pedig a másodnyelv kellő szintű elsajátítása rendszerint nem is okoz gondot; inkább az anyanyelv megőrzése igényel tudatos erőfeszítést.

Szlovákiában azt a kérdést, hogy a kétnyelvűségnek mely fajtáját tartjuk kívánatosnak a magyarság egyes rétegei számára, nem tették föl sem azok, akik anyanyelvünk megőrzésének módjait keresték, sem azok, akik a szlovák nyelv tökéletesebb elsajátítására buzdítottak. Hallgatólagosan szinte mindenki elfogadta, hogy az ideális az volna, ha a szlovákiai magyarok mindkét nyelvet magas, lehetőleg úgynevezett „anyanyelvi szinten” beszélnék. Azt, hogy ez az állapot hogyan érintené a magyar nyelv jövőjét, kevesen gondolták végig (a kivételek között meg kell említeni nemrégiben elhunyt neves műfordítónkat, Hubik Istvánt; l. Hubik 1987: 245-6). A két nyelvvel szemben egyforma elvárásokat támasztók voltaképpen *egyenlőségjelet tesznek közénk fontosságuk tekintetében*. Pedig nyilvánvaló, hogy az ember életének minden rezdülésére kiható anyanyelv szerepe nem hasonlítható össze egy olyan nyelv szerepével, mely csupán *eszköz arra, hogy a kisebbségek a szükséges mértékben integrálódni tudjanak a többségi társadalomba*.

Az anyanyelv szempontját mellőző megközelítés nemcsak a közvéleményben és a politikában tapasztalható, hanem *szakkörökben* is. Így például két neves szlovák pszicholingvista, Olga Árochová és Elena Šebová annak ellenére, hogy egyik tanulmányukban (1990) kimutatják: a magyar tannyelvű iskolába járó, magyar domináns magyar-szlovák kétnyelvűek a magyar nyelvben is rosszabb teljesítményt nyújtottak a szinonimák alkotásában, mint az egynyelvű (magyarországi) kontrollesoport diákjai, nem elsőnyelvi képességeik fejlesztési lehetőségeivel foglalkoznak, hanem másodnyelvük tökéletesebb elsajátításának módozatairól elmélkednek anélkül, hogy tudományos érvekkel támasztanák alá ezek hatékonyságát (1990: 146-7). Egy további kutató, Jana Plichtová két angol nyelvű tanulmányában meglepőnek, sőt világviszonylatban is egyedülállónak - s nem éppen kedvezőnek - tartja azt a jelenséget, hogy a magyar tannyelvű iskolába járó pozsonyi diákok magyar nyelvi dominanciája az évek folyamán erősödik (1989: 211; 1992: 162). Mivel a nyelvfenntartást hosszú távon csakis az elsőnyelvi dominancia biztosíthatja,

Plichtová tulajdonképpen azt nehezményezi, hogy a szlovákiai magyarok nem mutatnak hajlandóságot a nyelvcserére.¹⁷

4.2. További fontos kérdés az, hogy az iskola a másodnyelvet *csupán nyelvi órákon vagy más formában is tanítani kívánja-e*. Tudjuk, hogy léteznek olyan másodnyelv-oktatási programok, melyekben a diákok a tantárgyak egy részét másodnyelvükön tanulják (sőt kezdetben szinte minden tárgyat), anélkül hogy ez anyanyelvi fejlődésüket vagy az általános ismeretszerzést hosszabb távon fékezne. Ám ezeket az úgynevezett *belemerülési programokat* (1. Skutnabb-Kangas 1990: 13, 19; ókori előzményükre I. Lewis 1977: 12) eddig még csupán a nyelvi szempontból *többségi diákok* esetében alkalmazzák sikeresen, akik az országukban élő nyelvi *kisebbség nyelvét* sajátítják el ily módon (a kanadai angolszász gyerekek a franciát, a katalóniai spanyol gyerekek a katalánt, az angol anyanyelvű velsziek és maorik a velszi, illetve maori nyelvet) (Hoffmann 1991:118,1. még 43; Cummins 1993: 52; Paulston 1994: 101-2; vö. még Lieberson 1981: 331-7; Skutnabb-Kangas 1977: 196; Göncz 1991: 98). Történnek ugyan kísérletek az ilyen programoknak kisebbségi gyermekek esetében való alkalmazására is, ám ezen a területen még nem rendelkezünk általánosítható eredményekkel.¹⁸ Skutnabb-Kangas (1990: 19) a másodnyelvet tanítási nyelvként alkalmazó, sikeresnek látszó néhány oktatási programról föltételezi, hogy ezek nem azért sikeresek, mert az iskola olyan, amilyen, hanem annak ellenére. Jim Cummins egyik legújabb tanulmányában (1993: 583) számos empirikus kutatásnak messzemenően egybehangzó eredményét összegezve megállapítja, hogy *a kisebbségi nyelvben elért teljesítmény általában függvénye az e nyelven történő oktatás mennyiségének, ugyanakkor a többségi nyelv fejlődése viszonylag független attól, hogy azt az iskolában milyen mértékben használják oktatási nyelvként*. Ha mégis van összefüggés a többségi nyelven való tanulás és az iskolai eredményesség között, akkor ez nemegyszer *fordított*: minél nagyobb mértékben kénytelenek a diákok a többségi nyelvet oktatási nyelvként használni, annál rosszabb az e nyelvben és e nyelven elért teljesítményük.

Amíg a többségi nyelvet tanítási nyelvként is alkalmazó programok hatékonysága, valamint diákok anyanyelvi és kognitív fejlődésére való ártalmatlansága egyértelmű bizonyítást nem nyer, s amíg ezeknek a szlovákiai magyar körülményekre való alkalmazhatóságát hosszmetzeti vizsgálatok sorozatával a szakemberek ki nem kísérlétezik,¹⁹ az ilyen programok bevezetése nem minősíthető másnak, mint a kisebbségi iskolarendszer és a kisebbség nyelve elleni támadásnak. Az ilyen típusú oktatás következményei egyébként *már jelenleg is tanulmányozhatók*, hiszen -amint fentebb említettük - a magyar anyanyelvű diákok számára létesített szakiskolák egy része valójában kéttannyelvű Szlovákiában. Mégsem tudunk arról, hogy valaki is vizsgálta volna az ezekbe járó gyermekek anya- és másodnyelvi tudását, valamint a szaktárgyak elsajátításában elért eredményeiket, összehasonlítva azt a teljes körű anyanyelvű oktatásban részesülőkével.

4.3. Itt kell kitérnünk a másodnyelv-elsajátításnak arra a módjára, amikor a kisebbségi gyermek a többségiek számára létesített iskolába jár, ahol anyanyelvét még tantárgyként sem tanulja, vagyis úgynevezett *alámerülési programban* vesz részt (Skutnabb-Kangas 1990: 13, 19). Amint fentebb említettük, a szülők egy része *jobb híján* választja az ilyen programot gyermekei számára; más esetekben azonban „önként s dalolva”, a másodnyelv minél tökéletesebb elsajátítása érdekében. Az ilyen módon kétnyelvűsített gyermek rendszerint-különösen a formális regiszterekben - másodnyelvdominánssá válik, anyanyelvi fejlődése megreked, s legfőljebb az informális stílusoknak marad birtokában (vö. Skutnabb-Kangas 1990: 13). Amennyiben államnyelvi többségű területen él, kétséges, hogy egyáltalán alkalmas marad-e anyanyelvének átörökítésére (sokszor ez a szándék már föl sem merül benne). Vagyis ez a megoldás *az anyanyelv leépülését* eredményezi, s eddigi ismereteink szerint a hatékony ismeretszerzést is gátolja, legalábbis a dominanciaváltás előtt, amikor a diáknak még az első nyelve az erősebb. Ezenkívül ez a kétnyelvűsítési módszer-különösen a

hátrányos helyzetű gyermekeknél - különféle neurotikus tünetek és beszédzavarok előidézőjévé válhat (l. Bajnok 1992).

A másodnyelvű ismeretszerzés hatékonyságával kapcsolatos fenti állításunkat egyelőre nem tudjuk empirikusan bizonyítani, mivel ilyen kutatások nem folytak. Az ilyen iskolákba járók *nyelvi fejlődésével* két szempontból is foglalkoztak nálunk: néhány szlovák kutató nyelvlélektani megközelítésben vizsgálta a kérdést, jómagam pedig Szabó Mihály Gizellával a fenti megközelítésen túl *a nyelvi rendszerek* egymásra hatásának szempontjából is (l. például Lanstyák 1993c, Lanstyák-Szabó Mihály, megjelenőben).

Árochová és Šebová szlovák gimnáziumba járó szlovák-magyar kétnyelvűekkel végzett kísérleteik során kimutatták, hogy *a bonyolultabb kognitív feladatokban, amelyek a gondolkodásnak és a problémamegoldásnak magasabb formáit veszik igénybe, a vizsgált diákok a tanítási nyelvet használják, nem az anyanyelvüket.* A szerzők föltételezik, hogy „az ilyen egyének a gondolkodás magasabb formáinak alkalmazásakor ahhoz a nyelvhez fognak ragaszkodni, amelyben az oktatás magasabb formája folyt” (Árochová-Šebová 1990: 142). A másodnyelvnek épp az ilyen „intellektuális” területeken való nélkülözhetetlensége alapjaiban rendítheti meg az anyanyelv tekintélyét, s csökkenti hasznosságának tudatát.

4.4. Az előzőekből következően nem látszik járhatónak más út, mint az, amelyen eddig haladt a határon túli tömbmagyarság oktatása: a többség nyelvét tantárgyként oktató anyanyelvű iskola. *Ezen a modellen belül kell keresni a többségi nyelv hatékonyabb oktatásának lehetőségeit* (s igénybe venni az iskolán kívüli nyelvtanulás olyan formáit is, mint például a közös nyári táborok kisebbségi és többségi gyermekek számára, cserelátogatások és -üdültetések, televíziós nyelvtanfolyamok; vö. Árochová-Šebová 1990: 147). A magyarországi nemzetiségek helyzete is ezt támasztja alá - negatív oldalról (vö. Fazekas 1991: 62): az anyanyelvű iskoláknak a kéttannyelvűekkel és nyelvtanítókkal való fölcserélése óta erőteljesen felgyorsult e kisebbségek beolvadása.

5. A fentiekből világos, hogy térségünkben mind a mai napig a „*cuius regio, eius schola*” (s ezáltal „*eius lingua*”) elv érvényesül (vö. Szépe 1985: 271); a kisebbségek számára megfelelő oktatási rendszer kialakítása legtöbbször nemcsak) objektív, a kisebbség helyzetéből szükségszerűen következő akadályokba, hanem a többségi hatalom ellenállásába (is) ütközik. *A hatalmi döntéshozatalban sokszor nem szakmai, hanem politikai szempontok érvényesülnek.* Amint Péntek János (1994) mondja, „a kisebbségi oktatáspolitikát a nyelvpolitika közvetlen hatása alatt áll, annak függvénye, megnyilvánulása” (l. még Mihály 1994: 43). Ez azonban nem menthet föl bennünket oktatási szakembereket, nyelvészeket, pedagógusokat, pszichológusokat - a felelősség alól. Az öt évvel ezelőtti változások következtében gyökeresen átalakult politikai viszonyok között valamennyi kisebbségnek a korábbiakhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb a mozgástere ahhoz, hogy érdekeit politikai szinten is érvényesítse. Ezért a szakemberek és kisebbségi politikusok megfelelő együttműködése révén van esélyünk arra, hogy a fenti maximál megfordítsuk, illetéknéppen: *cuius lingua, eius schola.* Vagyis azé legyen az iskola, akié a nyelv, azaz a kisebbségi iskola legyen a kisebbségé, a kisebbség nemzeti és ezen belül nyelvi fennmaradásának biztosítója, ne pedig a többségi hatalom meghosszabbított keze, melyből a kisebbségekre tapasztalataink szerint-ritkán származik áldás.

Jegyzetek

¹ Ez az írás megszerkesztett és kiegészített változata annak az előadásnak, amelyet a Magyar-Szlovák Fórum IV. találkozáján tartottam Békéscsabán 1994. október 29-én. Szövegében már a magyarországi szlovák kollégákkal -pedagógusokkal és kutatókkal folytatott eszmecsere néhány tanulsága is tükröződik. Itt jegyzem meg, hogy az alapszöveg megírásához igénybe vettem az *Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások VIII/b* (Magyarságkutatás) anyag; és szakmai támogatását (kutatásvezető: *Kontra Miklós*). Az általános és a magyar kisebbségekre vonatkozó szakirodalomért *Kontra Miklóst*, a magyarországi szlovákokra

- vonatkozó irodalomért a találkozó szervezőit illeti köszönet. Az előadás a pozsonyi *Mercurius Csoport* munkaterve alapján folyó kutatások egyik „mellékterméke”.
- 2 Ennek lényege, hogy az eddigiek mellé egy újabbnak mondott iskolatípust hoznának létre, olyan általános iskolai felső tagozatokat és gimnáziumokat, melyekben a tantárgyak egy részét szlovákul oktatnák. Az általános képzést nyújtó kéttannyelvű iskolák bevezetésére a hatóságok a hatvanas évek eleje óta többször is kísérletet tettek, ám a szlovákiai magyar közvélemény erőteljes ellenállása miatt ezek a törekvések minden alkalommal hajótörést szenvedtek (l. Ölvedi 1985:102; Duray szerk. 1989; Lanstyák 1991: 45-46). (Érdemes lenne egyszer megvizsgálni, merő véletlen-e az hogy épp az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején indult meg a kisebbségek teljes anyanyelvű képzésének korlátozása a térség minden országában, a Szovjetuniót és az NDK-t is beleértve.)
 - 3 Lambert kutatásaiból tudjuk, hogy az úgynevezett *felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűségi helyzetben*, amelyben a kisebbség nyelvét lenézik, a másodnyelvi ismeretek bővülésével párhuzamosan az első nyelv fejlődése megtorpan, a csupán kénytelen-kelletlen vállalt anyanyelv lassanként leépül. Ugyanakkora másodnyelv sem tud - kellő elsónyelvi alapok híján - teljesen kifejlődni, s úgynevezett *egyensúlyhatás (balansz-effektus)* jön létre, mindkét nyelv hiányos ismerete. Ezzel szemben *hozzáadó (additív) helyzetben*, melyben mindkét nyelvet nagyra értékelik, a másodnyelvi ismeretek hozzáadódnak az első nyelvekhez; ilyenkor a másodnyelv az első nyelv épségét nem veszélyezteti (vö. Lambert 1972: 122; Göncz 1985: 8, 16; Skutnabb-Kangas 1990: 21; a műszavak magyar megfelelői Bartha Csillától származnak).
 - 4 Jelzés értékű, hogy egy, a cigányság iskolai problémáival foglalkozó írás (Ambnu 1994) említést sem tesz a cigányok nyelvi gondjairól nem veti föl azt a lehetőséget, hogy a magyarországi cigányság döbbenetes mértékű írástudatlanságának (a szerző becslése szerint a magyarországi felnőtt cigány lakosság 95 százaléka teljes vagy félanalfabéta), illetve általában az iskolai sikertelenségnek (a cigány tanulóknak legalább 90 százaléka nem fejezi be a 8. osztályt) okai között a nem magyar anyanyelvűek esetében a nyelvi nehézségek is számításba jöhetnek. A cikk ebben nem áll egyedül; Skutnabb-Kangas (1990: 24-T magyarul 1994: 8-16) szerint az írással-olvasással kapcsolatos problémák között az idegen nyelven való tanulásról az elemzők külföldön is rendre megfeleledkeznek.
 - 5 Érdemes itt megemlíteni egy rábavidéki esetet. Néhány éve megszüntették a szlovénlakta Rábatótfalu általános iskoláját, a tanulókat Szentgotthárdra iskolázták be. Ott azonban a szlovén nyelv tanulása már nem kötelező, mivel Szentgotthárd nem számít nemzetiségi területnek. Ennek következtében az utóbbi két esztendőben beiskolázott szlovén gyermekek közül már egy sem tanulja anyanyelvét (a szülők a hasznosabbnak érzett német nyelvet részesítik előnyben) (Perger 1994: 53, 54; 1. még Gadányi 1994: 92).
 - 6 Čipková (1992: 78) adatai szerint a 363 magyarországi nemzetiségi általános iskolából 344 nyelvoktató s csupán 19 kéttannyelvű. Míg a nyelvoktató iskolákat 45 870 diák látogatja, kéttannyelvűekbe csupán 1051 tanuló jár. Ez a számadat-az arányokat tekintve -összhangban van Kontra-Székely (1993: 138) azon adatával, mely szerint az 1989/90. tanévben a kisebbségi általános iskolák 43 300 diákjának 92 százaléka csupán a nyelv és irodalom tárgyat tanulhatta anyanyelvén.
 - 7 Jelenleg ez a forma mindenekelőtt a *gimnáziumokban* érvényesül; Čipková (1992: 78) adatai szerint a 16 nemzetiségi középiskola közül 11 kéttannyelvű s csupán 5 nyelvoktató. A kéttannyelvű gimnáziumokban a humán tárgyak (kisebbségi nyelv és irodalom, ének, történelem, földrajz, állampolgári ismeretek, művészettörténet, testnevelés) oktatása folyik - elvben legalábbis - a nemzetiség nyelvén, a reál tárgyaké magyarul, de ezek szakterminológiáját a kisebbség nyelvén is tanítják. Hasonló a nyelvi eloszlás az *óvón. képzőkben* is (Kontra-Székely 1993: 138-9).
 - 8 A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy *tágabb értelemben* - kétnyelvűségi körülmények között - minden olyan oktatási formát kétnyelvűnek szokás tekinteni, melynek egyik célja a diákok kétnyelvűsítése (a „kétnyelvűség”-nek tág, többek között az erős anyanyelvi dominanciájú kétnyelvűséget is magába foglaló értelmezése mellett). Tágabb értelemben tehát kétnyelvű az olyan iskola is, amely a többség nyelvét csak tantárgyként oktatja (vö. Tosi 1986: 4). Sőt, egy még *tágabb értelmezés* szerint az oktatás akkor is kétnyelvű, ha az iskolában csak az egyik nyelvet tanítják, de számolni azzal, hogy a gyermekek egy másik nyelvet is ismernek, s tudatosítják, hogy az hatással van az ismeretszerzés folyamatára (Lewis 1977: 6, 8). Ilyen értelemben tehát még például azok a *dél-szlovákiai szlovák alapiskolák* is kétnyelvűnek volnának mondhatók, melyeket jelentős részben magyar gyermekek látogatnak, akik iskolába lépéskor gyakran egyáltalán nem tudnak szlovákul, s ezért a tanító e tényt kénytelen az oktatás folyamatában tekintetbe venni (ennek egyik legkézenfekvőbb és ténylegesen is alkalmazott formája az, hogy amennyiben a tanító maga is kétnyelvű, az oktatásban a magyar nyelvet is használja). Hasonlóképpen minősülnének e szélsőséges) értelmezés szerint kétnyelvűnek a *cigányok számára létesített*, de a cigányt tantárgyként sem oktató („felzárkóztató”) osztályok. Az ilyen iskolákat, illetve osztályokat akkor volna jogos bizonyos értelemben kétnyelvűnek nevezni, ha a gyermekek eltérő anyanyelvének figyelembevétele nemcsak az oktató spontán tanítási gyakorlatában jelenne meg, hanem elméletileg-módszertanilag is meg volna alapozva. s a sajátos helyzetnek megfelelő sajátos oktatási módszerek alkalmazása az oktatás szerves és elengedhetetlen részét képezné.

- 9 Az alsó tagozaton az órák többsége valóban kétnyelvű: a tananyag magyarázata az egyik, a házi feladatok megbeszélése, az ismétlés stb, a másik nyelven történik. A felső tagozaton a kétnyelvűség már csak formális: az oktatás nagyrészt szlovén nyelvű, de a legfontosabb szakkifejezések magyar nyelvű ismeretét is megkövetelik. Az oktatás kétnyelvűsége alól kivételt képez az úgynevezett „*magyar nemzetiségi program*”, melynek keretében magyarul oktatják a magyar nyelvet és irodalmat, a történelmet, a földrajzot és a művészeti nevelést (itt az ismétlés és a szakkifejezések összefoglalása történik szlovénul). (L. Joó 1991: 103; Bence 1992: 70, 72; Nećak Lük 1993; Szilágyi I. 1994: 7, 8; vö. még Szász 1985: 248-9; e hagyományos koncepció megújított változatára I. Nećak Lük 1992.)
- 10 Hogy a két nyelv jelenléte egy tanórán mennyire hoz létre a szó szoros értelmében vett *kétnyelvű* oktatást, jól mutatja a hivatkozott szakdolgozatban található óraelemzés (Krcseková 1994: 22-39). Szerzője magnóra vett, majd lejegyzett és elemzett egy kétnyelvű tanórát. A 45 perc folyamán 170-szer váltottak nyelvet a beszélők (vagyis percenként csaknem négyszer); összesen 508 magyar és 448 szlovák tagmondat hangzott el az órán a tanármó és a diákok szájából (35.).
- 11 Érdemes itt utalni arra a nagyon egyszerű fogódzóra, melynek segítségével könnyen meghatározhatók (volnának) a felsőoktatási intézményhez való jog érvényesíthetőségének objektív kritériumai. Szilágyi N. Sándor erdélyi nyelvésznek a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról kidolgozott törvénytervezete (1994) szerint: „Önálló anyanyelvű állami egyetemekhez vagy főiskolákhoz a nemzeti közösségeknek akkor van joguk, ha az ország összes állami felsőoktatási intézményeiben tanuló diákok összlétszámának az illető nemzeti közösség országos számarányával egyező százaléka eléri vagy meghaladja annak az állami felsőoktatási intézménynek a diáklétszámát, amelyben az ilyen intézmények közül a legkevesebb diák tanul. Minden nemzeti közösségnek annyi önálló anyanyelvű állami felsőoktatási intézményhez van joga, ahányszorosan ez a feltétel teljesül.” [83. szakasz, (2) bekezdés.] (A részletesebb indoklásra I. Szilágyi N. Sándor, megjelenőben.)
- 12 Mindez nem azt jelenti, hogy számos iskola - a magyar tannyelvűekhez hasonlóan - ne küzdene anyagi gondokkal, ám a kisebbségi iskolák esetében ugyanez sokkal súlyosabb következményekkel jár. Például a rábavidéki Felsőszölnök iskolájában mind szlovén, mind német nemzetiségi diákok tanulnak, alacsony létszámuk miatt közös osztályokban. Anyagi eszközök (és megfelelő oktatók) hiánya miatt lehetetlen két önálló iskolát létesíteni, ilyen körülmények között viszont nehéz megoldani azt, hogy az egy osztályba járó szlovén és német diákok több tantárgyat tanuljanak anyanyelvükön, vagyis súlyos akadályokba ütközik a nyelvtanító iskola kéttannyelvűvé alakítása, ami pedig egyedüli lehetőség (volna) az előrelépésre. (Perget 1994: 53)
- 13 Ölvedi adata (1985: 101) szerint 1945 és 1948 között mintegy 2000 magyarpedagógus települt át Csehszlovákiából Magyarországra. Ezek egy része a magyarországi szlovák iskolákban helyezkedett el; a magyarországi szlovák pedagógusok máig is hálásan emlékeznek vissza e kitűnő szakemberek ténykedésére.
- 14 A szlovák parlament még 1992 februárjában ajánlást tett az úgynevezett *Nemzetiségi és Etnikai Kultúrák Karának* létrehozására az akkoriban tervezett nyitrai egyetemen belül. A kar *de jure* 1993 júniusában létre is jött, ám *de facto* máig sem működik (vö. Dolník 1994: 35-6; Gabzdilová-Homišínová 1994: 25). Igaz, ez a képződmény aligha oldhatta volna meg a magyar pedagógusképzés problémáit.
- 15 Épp nemrégiben értesülhettünk a sajtóból a lédeci (Zoboralja) alapiskola magyar osztályának megszüntetéséről (*Új Szó* 1994/119: I-2), nem sokkal később pedig az iskoláért való küzdelem szerencsés végkimeneteléről, az osztály újraindításáról is (*Új Szó* 1994/140:5).
- 16 Magyarországi szlovák viszonylatban kedvező irányú elmozdulást jelezhet Pecsénya Edit új anyanyelvoktatási koncepciója, melyet Zsilek Mária ismertetett az 1994. évi nagymenyéri élőnyelvi konferencián (megjelenőben). A nyugat-dunántúli horvátok esetében pozitív fejlemény a nyelvjáráson történő anyanyelvi oktatásra való áttérés (I. Handler 1994: 57, Gadányi 1993: 93-5).
- 17 Tanulmányának szlovák verziójában (a 144-5. oldalon) a szerző utal arra az összehasonlító vizsgálatra, amely kimutatta a *szlovák* tannyelvű iskolába járó magyar-szlovák kétnyelvűek magasabb szintű szlovák nyelvi kompetenciáját. Jellemző azonban, hogy arról hallgat, milyen ezeknek a gyermekeknek a *magyar* nyelvtudásuk. Jó oka van a hallgatásra hiszen *saját kutatásaiból* is tudja, hogy a kétnyelvűeknek az *anyanyelve is* sok tekintetben fejletlenebb, mint az egynyelvűeké. Egyik tanulmányában ugyanis ő maga mutatja ki, hogy még a magyar domináns kétnyelvűeknek is „az egynyelvűekkel összehasonlítva szegényebb a szókincsük nemcsak a szlovákban, hanem domináns nyelvükben is” (Plichtová 1989: 207). S&, kutatásaiból az is kiderül, hogy a kétnyelvűek domináns nyelvi szókincse *nemcsak mennyiségében* marad el a magyarországi egynyelvűekétől, hanem *minőségében* ú (vö. 1989: 211).
- 18 Bizonyos részeredményekről már lehet olvasni beszámolókat. Hoffmann (1991: 119) szerint a *svédországi és újabban a németországi* kétnyelvű oktatási programok hatékonysága figyelemre méltó mértékben javult, mióta *eleget tettek bizonyos pedagógiai követelményeknek*.
- 19 Az ilyen vizsgálatok szükségességét még a kéttannyelvű oktatást szorgalmazó Árochová és Šebová is elismeri, amikor megállapítja, hogy a magyar-szlovák kétnyelvű iskolarendszer kísérleti igazolást igényelne (Árochová-Šebová 1990: 147). Ugyanis „nem lehet [...] átvinni a kétnyelvűséggel kapcsolatos tapasztalatokat

az [egyik] országból [a másikba], főleg ha a kétnyelvűek oktatásának kérdéséről van szó (i. m. 136; vö. még Lewis 1977: 6, 9). A kísérleti igazolás mindmáig várat magára, pedig az eredeti elképzelés szerint az 1994/95-ös tanévben már létre is kellett volna jönniük az úgynevezett „alternatív iskoláknak; megszervezésükre a szlovák parlament az idei költségvetésből 100 millió koronát különített el. A parlamenti erőviszonyok megváltozásának köszönhetően 1994 tavaszán az „alternatív iskolák szervezését elnapolták. (Vö. *Új Szó* 1994/234: 1, 4.) Nagyon szomorú azonban, hogy a mai Szlovákiában e szakmai kérdés megoldása politikai tényezőktől függ.

Irodalom

- Albert Dávid: Románisi magyar oktatás 1945-1989. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 21-30. Ambrus Péter: Cigányság és iskola. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 10-13.
- Árochová, Olga: Alternatívne ci bilingválne školy. *Národná Obroda* 1994. feb. 1., 3. Árochová, Olga-Šebová, Elena: Novšie poznatky o bilingvisme a ich vyucitie vo vyuzovacom procese. *Psychológia a patopsychológia dielala* 1990. 25,135-150.
- Bajnok István: A helytelen kétnyelvűsítés a gyermekelmeorvos szemével. Győri-Nagy Sándor - Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* 20-27. Budapest 1992.
- Bence Lajos: Egy elmulasztott lehetőség margójára. (A kétnyelvű oktatás harminc éve Szlovéniában). Győri-Nagy Sándor-Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* 68-73. Budapest 1992.
- Borbély Anna: A román kisebbségi nyelv iskolás korúaknál. Győri-Nagy Sándor - Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* 74-81. Budapest 1992.
- Cummins, Jim: Bilingualism and Second Language Learning. *Annual Review of Applied Linguistics* 1991. 13, 51-70.
- Cipková, Rozália: Presný súčet nepresných údajov. *Slovenčinár* 1992. 2/2. 77-8.
- Csáky Pál: *Magyarként Szlovákiában.* Pozsony 1994.
- Csernicskó István- Beregszászi Anikó, megjelenőben: Magyar nyelvi tervezés Kárpátalján.
- Csongor Anna - Szuhay Péter: Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ* 1992. 4, 235-45.
- Diószegi László - R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989.* (A szerzők: Barabás Béla, Diószegi László, Enyedi Sándor, Sebők László - R. Süle Andrea.) Budapest 1990.
- Dokumentumok: Románia európai integrációja és kisebbségpolitikája (Dokumentumok). *Regio* 1994. 5/2, 180-207.
- Dolník Erzsébet: A szlovákiai magyar oktatásügy helyzete. *Regio* 1994. 5/3, 28-45.
- Duray Miklós (szerk.): *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978-1988.* New York 1989.
- Ehreth Imréné: Kétnyelvű óvoda Mecseknádasdon. Győri-Nagy Sándor - Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.* 124-127. Budapest 1991.
- Englenderné Hock Ibolya: A német kétnyelvű oktatás Baranya megyében. Klaudy Kinga (szerk.): *Harmadik magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia II.* 353-6. Miskolc 1993.
- Fazekas Sándorné: Magyarországi szlovák nemzetiségi tanítók kétnyelvűségének problémái. Győri-Nagy Sándor- Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.* 62-65. Budapest 1991.
- Fazekas Sándorné: Mikor lesznek kétnyelvű nemzetiségi iskolák Magyarországon? Győri-Nagy Sándor-Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* 49-55. Budapest 1992.
- Fodor, Zoltán: *Národnostné školstvo v Sloenskej socialistickej republike.* Bratislava 1985.
- Fodor Zoltán: Anyanyelv és iskola. Magyar nyelvű oktatás a Szlovák Szocialista Köztársaságban. Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.* 112-64. Bratislava (2., bővített kiadás.)1987.
- Gabzdilová, Soňa: K problematike madarského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1948-1960. Štefan Šutaj összeáll., *Vývoj a postavenie madarskej národnostnej menšiny na Slovensku po roku 1948.* 54-75. Košice 1990.
- Gabzdilová, Soňa: Schools in the Slovak Republik with instruction in the Hungartan language -present status. Jana Plichtová ed., *Minorities in Politics. Cultural and Language Rights*, 165-173. Bratislava 1992.
- Gabzdilová Soňa - Homišinová, Mária: Az iskolaügy a szlovákiai magyar politikai pártok és mozgalmak tevékenységében. *Regio* 1994. 5/3, 19-27.
- Gadányi Károly: A nemzetiségi nyelvoktatás helyzete a Nyugat-Dunántúlon. Klaudy Kinga (szerk.): *Harmadik magyaralkalmazott nyelvészeti konferencia II.* 91-5. Miskolc 1993.
- Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar-szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata.* Újvidék 1985.
- Göncz Lajos: A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai. Győri Nagy Sándor - Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.* 88-99. Budapest 1991.
- Gyönyör József: *Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig.* Pozsony 1990.

- Györi-Nagy Sándor Nyelvéllátás és nemzetiségtudat Brennbergbánya (Brennberg) német ajkú lakossága körében. Verseghi György (szerk.): *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*, 113-205. Budapest 1985.
- Györi-Nagy Sándor Nemzetiségi nyelvismeret - nemzetiségi olvasáskészség. *Pedagógiai Szemle* 1986. 36/6, 527-536.
- Györi-Nagy Sándor. Kétnyelvűség-dinamika Felsőzsolnokon (Gornji Senik). Arday Lajos, Joó Rudolf - Tarján G. Gábor (szerk.): *Magyarok és szlovének*, 543-70. Budapest 1987.
- Györi-Nagy Sándor: A nemzetiségi kétnyelvűség kutatásának helyzete és távlatai. *A Hungarológia Oktatása* 1988a. 2/3, 3-14.
- Györi-Nagy Sándor: Tájnyelvi kölcsönösség a Kárpát-medencei kisebbségek nyelvi változásainak kutatásában és intézményi szocializációjuk tervezésében. *A Hungarológia Oktatása* 1988b. 2/4, 71-R3.
- Györi-Nagy Sándor: Változathatás a Kárpát-medencei tájnyelvi kisebbségek anyanyelv-dinamikájában. Györi-Nagy Sándor-Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*, 6-19. Budapest 1991.
- Handler Andrásné: Nyelvtanítás a szentpéterfai általános iskolában. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 57.
- Hoffmann, Charlotte: *An Introduction to Bilingualism*. London - New York 1991.
- Holmes, Janet: *An Introduction to Sociolinguistics*. London - New York 1992.
- Hubik István: A csehszlovákiai magyarfordítás általános problémái. Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*, 230-249. Bratislava (2., bővített kiadás.) 1987.
- Jakab István: A magyar nyelv szlovákiai változatai. *Nyelvről* 113, 1989. 140-149.
- Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948*. (3. javított, I. magyarországi kiadás) 1989.
- Joó, Rudolf: Slovenes in Hungary and Hungarians in Slovenia: ethnic and state identity. *Ethnic and Racial Studies* 1991. 14/1.
- Kontra, Miklós-Székely, András B.: Hungary (H). *Sociolinguistica* 7, 1993. 135-142. (*Multilingual Concepts in the Schools of Europe*.)
- Kozma Mihály: Román nemzetiség magyarkörnyezetben. Verseghi György (szerk.): *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*, 59-111. Budapest 1985.
- Krcseková, Mária: *Kétnyelvűség az egészségügyben a Dunaszerdahelyi járásban*. Szakdolgozat. A Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, Pozsony 1994.
- Lambert, Wallace E.: *Language, Psychology, and Culture*. Stanford, California 1972. Lanstyák István: A szlovák nyelv árnyékában. (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918-1991). Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 11-72. Budapest 1991.
- Lanstyák István: Nyelvművelésünk vétségei és kétségei. *Irodalmi Szemle* 1993ab. 36/3, 58-69; 36/4, 64-74.
- Lanstyák István: A magyar-szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról. *Hungarológia* 1993c. 3, 115-128. Budapest.
- Lanstyák István: Kétnyelvűség és nemzeti nyelv (Néhány gondolat a standard nyelvváltozatnak kétnyelvűségi helyzetben való elsajátításáról). *Irodalmi Szemle* 1994. 37/2, 63-75.
- Lanstyák István-Szabó Mihály Gizella: Anyanyelvi nevelés-kétnyelvű környezetben. Előadás a IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián, Budapesten 1994. (Némileg módosított változata *Anyanyelvi oktatás kétnyelvű környezetben* címen jelent meg: *Szabad Újság* 2/22, 11 (1994. jún. 1.)).
- Lanstyák István - Szabó Mihály Gizella, megjelenőben. Contact Varieties of Hungarian in Slovakia - a Contribution to their Description.
- Lehotská, Anna-Miroslav Brna: Minulost', súčasný stav a zámery Slovenskej všeobecnej školy v Slovenskom Komlósi. *Slovenčinár* 1992. 2/2, 31-34.
- Lewis, E. Glyn: Bilingualism in Education -Cross-National Research. *Intl. J. Soc. Lang.* 1977. 14, 5-30.
- Lieberson, Stanley: *Language, Psychology and Culture*, 173-217. Stanford, California 1981.
- Márkoviczné Frankovics Katalin: A horvát nyelv használata 1945-1985. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 2-5.
- Memorandum: A dél-szlovákiai szlovákok harmadik memoranduma. *Magyarság és Európa* 1994. 2/1, 74-5.
- Mihály Ottó: A kisebbségi oktatási intézmények lehetőségei és korlátjai. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 42-5.
- Nećak Lük, Albina: A muravidéki kétnyelvű iskolák tanulóinak kétnyelvű kommunikációs készségéről. Györi-Nagy Sándor - Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*, 56-67. Budapest 1992.
- Nećak Lük, Albina: Ex-Yugoslavia. *Sociolinguistica* 1993. 7, 235-247.
- Ölvedi János: *Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában*. New York 1985.
- Paulston, Christina Bratt: *Linguistic Minorities in Multilingual Settings. Implications for Language Policies*. Amsterdam/Philadelphia 1994.
- Péntek János: *Anyanyelvi oktatás és az anyanyelv oktatása Erdélyben*. Kézirat 1994.
- Péntek János, megjelenőben. *Az iskola két- és kettősnyelvűsége kisebbségben*. Perger, Valerija: Szlovén oktatás-Rábavidéken. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 52-6.

- Pintér Jánosné: A nyelvoktatás tapasztalatai és lehetőségei a német nemzetiségi óvodában a tájnyelv jelentőségének tükrében. Györi-Nagy Sándor-Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*, 11-19. Budapest 1992.
- Plichtová, Jana: The task of naming and bilingu[al]ism. *Studia psychologica* 1989. 31, 197-213.
- Plichtová, Jana: Bilingualism - yes or no?. Jana Plichtová ed., *Minorities in Politics. Cultural and Language Rights*, 159-164. Bratislava. 1992.
- Pufflerová, Šarlota: National Minorities in Slovakia. *Helsinki Monitor* 1994. 5/1, 52-61.
- Réger Zita: Bilingual Gypsy Children in Hungary: Explorations in 'Natural' Second-Language Acquisition at an Early Age. *Intl. J. Soc. Lang.* 19 (1979), 59-82.
- Sándor Anna: Magyar család a nyelvhatáron. *A Hét* 1994. 39/32, 14-15; 39/33, 14.
- Skutnabb-Kangas, Tove: Language in the Process of Cultural Assimilation and Structural Incorporation of Linguistic Minorities. Elert, C. C. - Eliasson, S. - Fries, S. - Ureland, S. (szerk.): *Dialectology and Sociolinguistics*. Umea. Acta Universitatis Umensis 1977. 12, 191-203.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Language, Literacy and Minorities. A Minority Rights Group Report*. London 1990.
- Skutnabb-Kangas, Tove: A kisebbségi oktatás fejlődésének szakaszai. *Regio* 1994. 5/3, 3-18.
- Szabómihály Gizella, megjelenőben. *Magyar nyelvi tervezés és nyelvvelés Szlovákiában*.
- Szász János András Nemzetiségi kultúra - sorsközösség (Szociográfia a Magyarországon élő szlovének életéről- Apátistvánfalva [Stevanovci]). Verseghi György szerk., *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest 1985.
- Székely András Bertalan: *A Rábától a Muráig. Nemzetiségek egy határ két oldalán*. Budapest 1992.
- Szépe György: Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *Magyar Nyelv* 81, 1985. 267-277.
- Szilágyi Imre: Kétnyelvű iskolák a Muravidéken. *Iskolakultúra* 1994. 4/8, 6-9.
- Szilágyi N. Sándor: Tervezet. Törvény a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. *Korunk* 1994. 3. folyam V/3, 131-150.
- Szilágyi N. Sándor, megjelenőben. *A nyelvhasználatra vonatkozó előírások egy nemzetiségítörvény-tervezetben*.
- Szőke Margit: Variációe viery a nemočnosti. *My Slováci v Békéskéj čabe*, 1993. 28-30. Békéscsaba.
- Tarics Péter. *Kisebbségi vallomástörvények*. Budapest 1992.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest 1994.
- Tosi, Arturo: Home and Community Language Teaching for Bilingual Learners: Issues in Planning and Instruction. *Language Teaching* 1986. 19, 2-23.
- Vogel Sándor: Kisebbségi dokumentumok Romániában. *Regio* 1994. 5/2. 157-179.
- Zel'ová, Alena-Urbanová, Kornélia: Maďarské národnostné školstvo-súčasny stav, jeho odraz vo vedomí obyvateľov slovensko-maďarskej národnostne zmiešanej oblasti. Štefan Šutaj összeáll., *Vývoj a postavenie maďarskej národnostnej menšiny no Slovensku po roku 1948*, 76-99. Košice 1990.
- Zsilák Mária: A magyarországi szlovákok nyelvállapotáról és kétnyelvűségéről. Györi-Nagy Sándor-Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*, 53-61. Budapest, 1991.
- Zsilák Mária: Identitástudat - nyelvátörökítés. Györi-Nagy Sándor- Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*, 28-34. Budapest 1992.
- Zsilák Mária, megjelenőben. *Koncepcióváltás a szlovák nemzetiségi nyelvoktatásban*. Az 1994. évi nagymegyeri élőnyelvi konferencia előadásának szövege.

ISTVÁN LANSTYÁK

TEACHING OF THE MOTHER TONGUE AND THE MAJORITY LANGUAGE UNDER THE CIRCUMSTANCES OF MINORITY BILINGUALISM

In the case of the different types of East Central European minorities the school education of the mother tongue and the majority language has different functions, methods and levels. According to the language of education the minority schools can be vernacular schools, schools in which the mother tongue is taught as a subject and schools with two languages of teaching. The language of education of a minority school and the choice of school among the pupils and their parents are influenced by a lot of external factors. The study reviews the sociolinguistic background of the vernacular school system of the Hungarian minority in Slovakia together with the assimilationist aspirations of the Slovakian educational policy and compares it with the present state of education of the minorities in Hungary having got over the change of language dominancy. Concerning the two different types of minorities the use

of the vernacular as the language of education is reasonable only in the case of the Hungarian speaking Hungarians of Slovakia who live in, while the pupils of the Slovakian schools in Hungary, being at an advanced stage of language assimilation, have to re-learn their original mother tongue. In connection with the use of the vernacular and the majority language as parallel languages of teaching the Author expresses his skepticism in the case of the Hungarian schools in Slovakia and deems suitable other ways of intensive teaching of the majority language.

MIRNICS KÁROLY

Kétnyelvűség a vajdasági vegyesházasságokban

Ahol több nemzetiség él egymás mellett egy területen, előbb-utóbb olyan folyamatok is megindulnak, amelyek e nemzetiségek etnikai keveredéséhez vezetnek. E folyamat jellegét és gyorsaságát általában a politikai rendszerek természete befolyásolja.

A Vajdaság vegyes települtségű terület. A vajdasági magyarok ebben a soknemzetiségű valóságban élnek, ami természetesen a párválasztásra és családi életükre is hatással van. A házasságban élő magyar nők és férfiak a házastársainak nemzetiségi összetétele 1981-ben a következőképpen alakult:

a./ A gyermektelen házasságban élő 46 635 magyar nő házastársa közül 39107 magyar, 2 426 szerb, 1221 horvát és 605 jugoszláv nemzetiségű volt.

b./ A gyermektelen házasságban élő 42 968 magyar férfi házastársa közül 39 107 magyar, 1 526 szerb, 978 horvát és 315 jugoszláv nemzetiségű volt.

c./ A gyermeket nevelő házasságban élt 65 968 magyar nő házastársa közül 54158 magyar, 6 331 szerb, 2 340 horvát és 986 jugoszláv nemzetiségű volt.

d./ A gyermeket nevelő házasságban élt 63 077 magyar férfi házastársa közül 54158 magyar, 4 924 szerb, 2 271 horvát és 986 jugoszláv nemzetiségű volt.

Hogyan alakult ezekben a családokban a gyermekek nemzetisége? A 65 968 család közül csak 53 380-ban volt a gyermekeknek a szüleikkel azonos - magyar - nemzetiségük. Tehát még csak nem is minden magyar családban, amit joggal feltételezhetnénk. Ez azt jelenti, hogy a gyerekek egy része még a tiszta magyar családokban sem tartotta magát magyar nemzetiségűnek.

8 349 magyar vegyes házasságban a gyermekek nemzetisége azonos volt az apáéval: 287 esetben román, 1630-ban horvát, 4 678-ban szerb, 722-ben jugoszláv stb.

Csak 875 magyar vegyes házasságban egyezett meg az anya és a gyermekek nemzetisége. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar nők a vegyes házasságban lemondanak nemzetiségükről, csupán gyermekeik érvényesülése érdekli őket.

Viszont a 9 023 csonka családban, ahol a magyar anya egyedül élt gyermekével 7 688 esetben a gyermek és az anya nemzetisége azonos volt. Az 1 753 csonka családban, ahol az apa élt egyedül a gyermekekkel, 1 636 esetben azonos volt a (magyar) nemzetiségük.

Ezek a családtípusok más tényezők közvetlen hatásával együtt előidézik a nemzetiségi hovatartozásnak és az anyanyelvnek az egymástól való folyamatos eltávolodását.

Ugyancsak az 1981-es népszámlálás adatai szerint 383 356 fő volt magyar nemzetiségű, de ebből 33 625 a szerb nyelvet jelölte meg anyanyelvének. Másrészt 2 535 horvát, 1073 szerb és 12 272 úgynevezett jugoszláv nemzetiségű a magyart tartotta anyanyelvének.

A számadatok önmagukban persze keveset árulnak el magukról a folyamatokról, s azok mélyebb okairól.

Világítsunk rá az összefüggésekre, hogy életet, értelmet kapjanak.

A legutóbbi ötven év tudományos kutatásai igazolni látszanak azt a népi bölcsességet, hogy „amit tud és megtanulhat Jancsi, nem tudja és nem tanulhatja meg János.” Ez minden bizonnyal elsősorban vonatkozik az anyanyelvnek mint első nyelvnek az elsajátítására. Ami az anyanyelvnek mint első nyelvnek az elsajátítását illeti, a gyermek különösen korán és gyorsan felnőtté válik. Négy-öt éves korban az

agyban, az ébredő tudatban és az egész egyéniségben eddig még nem teljesen ismert és minden következményében nem egészen megmagyarázott folyamatok játszódnak le. A nyelv könnyű és helyes elsajátításának elraktározó csatornái fokozatosan bezárulnak. Nem tudni pontosan, ez hogyan megy végbe. Minden bizonnyal a sokasodó környezeti ingerek hatása kerül előtérbe. A külső ingeráradat hatására a tudati ismeretek tovább tágulnak, az egyéniség teljesen kibontakozik. A sokféle környezeti inger számtalan irányú alkalmazkodásra készítet: a figyelem kezd osztódni és szóródni. Az ember az életének további szakaszaiban többé már nem rendelkezik azokkal az adottságokkal a nyelvtanulásban, mint ezekben a korai években. Ha a nyelv gyermekkori elsajátításának folyamata nem fejeződik be, az egyén a félnyelvűség állapotába kerül, amiből nagyon nehezen, csak tudatos hozzáállással és akarati erővel szabadulhat ki.

Ennek ellenére sem, az egyes tudományágak tudósai még mindig nem egyeznek teljesen az anyanyelv és a kétnyelvűség fogalmának a meghatározásában. Bár alapjában véve igaz, hogy az anyanyelv elsajátításának a tudattól független folyamata gyorsan lezárul, a tudatos elsajátításnak az adottságai és lehetőségei sohasem szűnnek meg teljesen.

A szociológiában az anyanyelv fogalmát az első elsajátított nyelv fogalmához kötik. Ez az a nyelv (vagy ezek azok a nyelvek), amelyen a gyermek először lép tartós kommunikációs kapcsolatba a családtagokkal és később a tágabb környezetével. A nyelvtudomány, amely a nyelv elsajátítását a nyelv törvényszerűségeinek a pontos ismeretével méri (a kompetencia mércéje), megállapíthatja, hogy a két, elsőként megtanult nyelv közül melyik az egyén teljes értékű anyanyelve, amelyet a legszabályosabban és a legtartalmasabban, sajátított el, s amelyen legszebben, legpontosabban, legárnyaltabban fejezi ki magát. A nyelv funkcióját vizsgálva egy adott környezetben a szociolingvisztika megállapíthatja, hogy a környezethez, így a családhoz tartozóknak is az az anyanyelvük, amelyet mindennapi kapcsolataik folyamán a leggyakrabban használnak, és nem az, amelyet először tanultak meg. A szociolingvisztika gyakran válik a „nyelvi imperializmus” eszközévé. A szociálpszichológusok egyéni és csoportattitűdökre, véleményekre hivatkozva azt hangoztatják, hogy az az ember anyanyelve, amelyet magáénak vall, amelyhez érzelmileg és értelmileg a legjobban kötődik még akkor is, ha nem ismeri, nem jól beszéli, vagy nem tudja írásban használni. Megtörtént ez fordítva is, olyan értelemben, hogy az illető személy minden tekintetben jól beszéli anyanyelvét, mások mégis azt tartják róla, hogy az anyanyelve nem ez, hanem egy másik nyelv (belső és külső identifikáció). Az anyanyelv meghatározásának vannak szubjektív kritériumai is. Például kiindulhatunk abból is, hogy az az anyanyelv, amelyen álmodunk, regényt, emlékiratot írunk, naplót vezetünk stb. A nyelvészek mércéje szerint lehetséges két egyenértékű első nyelv elsajátítása, de ez gyakrabban nagyon nehezen megvalósítható. Minden más tudomány mércéje szerint a kétnyelvűség könnyebben elérhető, de általában nincs rá elég lehetőség.

A fenti tudományos definíciók szerint egészen biztos, hogy minden vajdasági magyar valamelyik kritérium alapján kétnyelvűnek tekinthető. Az eredet kritériuma szerint akadnak - igaz nem sokan - olyan gyermekek, akik két különböző nyelvű szülők gyermekeiként, két első nyelvet - anyanyelvet - beszélnek. (Vajdaság régiói szerint nagyon különböző a megoszlásuk; számuk legnagyobb Észak-Bácskában, kisebb Dél-Bánátban és a Szerémségben.) A két első nyelvet használják is a családban, rokonságban, társaságban, bárhol, ahol var, rá alkalom, felnőttként a közéletben azonban ritkán. Ha viszont szerb tannyelvű iskolába jártak, a nyelvi kompetencia kritériuma szerint az tapasztalható, hogy szerb anyanyelvük gazdagabb,

kifejezőbb, mint magyar anyanyelvük. Nyilvános helyen is szívesebben használják a szerbet, mert tudat alatt úgy érzik, hogy ezen a nyelven szebben tudják magukat kifejezni, s főleg pedig hasznosabbnak tartják azt a nyelvet.

A nyelvi funkció kritériuma szerint a mindennapi életben úgyszólván minden vajdasági magyar, elsősorban a munkahelyen és a közéletben, anyanyelvként a szerb nyelvet használja, és nem a magyart. A szerb nyelv általános ismerete teljes egészében kielégíti a szerb nyelvű közösséggel való kommunikáció szükségletét. Ugyanakkor- ugyancsak a funkció kritériumai szerint - az is megállapítható, hogy a magyar nyelvnek mint anyanyelvnek a használata a családra, iskolára, rokonságra, zárt baráti körökre és a magyar közösségbeni művelődésre és szórakozásra korlátozódik. Nemcsak a szerb ember, hanem egyik magyar a másiktól is szinte mindig feltételezi, hogy tud szerbül, tehát kétnyelvű. Ezért gyakran megtörténik, hogy magyar ember a magyarhoz szerbül fordul (például, a munkahelyen, piacon és másutt). Ez azért van, mert nem biztos abban, hogy a másik minden körülmények között szívesen válaszol magyarul. Általában csak hosszabb idő elmúltával, alaposabb ismeretség vagy véletlenszerű felfedezés után térnek át a magyar nyelvű beszédre. Szinte minden magyar már eleve feltételezi a másiktól, hogy kétnyelvű. Szerb vonatkozásban ez nem így van. Jószerivel nincs magyar, aki eleve ugyanezt feltételezné a szerbektől. Még akkor sem szólítja meg őket magyarul, ha tudja, hogy szerb nemzetiségű társa jól ismeri a magyar nyelvet - legalábbis kezdetben -, hiszen nem tudja, hogy a megszólított hajlandó lesz-e használni a magyar nyelvet. Általában átengedi szerb nemzetiségű partnerének, hogy ő térjen át a magyar beszédre. Azt, hogy elfogadja-e vagy sem ezt a nyelvi közeledést szerb részről, nagyon sok egyéni, környezeti és szélesebb társadalmi tapasztalati tényezők befolyásolják. Kezdetben elfogadja, de később mégis, magyar létére ő kezdeményezi a beszélgetés szerb nyelven való folytatását.

A magyarok általában a nagyobb közösségben folyó társalgásba szerbül kapcsolódnak be még akkor is, ha a társaság túlnyomórészt magyarokból áll. Ez azért van így, mert nem tudhatják előre, van-e köztük akár egyetlenegy szerb nemzetiségű is. Ha csak egy is akad köztük, hajlamosak a nyelvi megalázkodásra. E nyelvi alárendeltségnek egészen nevetséges formái is vannak. Már egyetlen szerb jelenléte esetén is „kötelezővé” válik a szerb nyelv használata a teljes, magyarokból álló munkatestület, bizottság, tanács stb. számára. A funkció mércéje szerint tehát a magyar nyelv sehol sem élvezi az anyanyelv funkcióját, még akkor sem, ha ezt a törvény bizonyos esetekben lehetővé teszi.

Az egyéni vélemény vagy mások véleménye mércéje szerint számos magyar régóta úgy érzi, hogy bizonyos nyelvi helyzetekben (például: a munkahelyi szakmai nyelvben, a politikában) jobban tudja és jobban boldogul a szerb nyelvvel, mint a magyarral, amelyet első nyelvként, tehát anyanyelvként sajátított el. A magyarul beszélők saját anyanyelv-ismeretükről alkotott szubjektív véleménye a szerb nyelvet helyezi anyanyelvi funkcióba.

Az általános beiskoláztatás következtében tehát az egész magyar közösség kétnyelvűnek tartja magát, s az nem vált ki semmilyen megbotránkozást, ha a magyar nemzetiségű a magyarhoz legkülönbözőbb okokból kifolyólag szerbül beszél. Megvizsgálva az előzőleg felvázolt kényszerhelyzeteket, megállapítható, hogy számos külső tényező megköveteli a kétnyelvűséget. A dolgok logikus természete és folyamata szerint az emberek azt a nyelvet szeretnék használni, amelyet első nyelvként - anyanyelvként - sajátítottak el. Számos társadalmi kényszerhelyzet azonban megköveteli, hogy ettől a szándéktól már korán elálljanak. Nagyon sok olyan kényszerítő tényező ágyazódott be a társadalmi közegbe, amelyek nem a kétnyelvűség

kialakulását támogatják. Ennek megfelelően a többség részéről a kétnyelvűséget legfeljebb csak ideiglenesen tűrik meg, illetve fogadják el.

Ugyanis nem lehet közvetlenül átváltani a „másik” egynyelvűségre, ez csak fokozatosan történhet meg. A kétnyelvűség a szerb társadalomban nem abból ered, hogy azt ez a társadalom igyekeznék megtartani, és kívánatosnak tartaná a kétnyelvűséget. A vajdasági szerbek ezt sohasem szorgalmazták, csupán kiegyeztek vele, mint ideiglenes és szükséges rosszal. A kétnyelvűség annak a következménye, hogy a kisebbségi sorsban élők főleg kezdetben szorosan kötődnek eredetükhöz, családi környezetükhöz, gyermekkori nyelvi szocializációjukhoz, tehát a nyelvhez, amelyet anyjuktól kaptak. Amíg tehetik, ellenállnak annak az erőszakos törekvésnek, amely szerb egynyelvűségre igyekszik kényszeríteni őket.

Ezek után könnyebben érthetővé válik a kétnyelvűség problémája a vajdasági magyar családban. A nyelvtudomány szerint a kétnyelvű családban elsajátítható két teljesen zárt nyelvi kódrendszer. Ezek közül bármelyik úgy viselkedik, mint az egynyelvű egyén kódrendszere. A gyakorlat is alátámasztja ezt az elméletet. Az egyénnek valóban lehet két egyenértékű anyanyelve, ezek közül mindkettő olyan, mint az egy anyanyelvű egyén nyelve.

A szociológiai definíció szerint az anyanyelv a családban az a nyelv, amelyet édesanyánktól sajátítunk el vagy elsőként tanulunk meg. Ha tehát a nyelvek családon belüli elsajátítását vizsgáljuk, nem található olyan tényező, amely kizárná annak a lehetőségét, hogy az egyénnek két különböző első nyelve - anyanyelve legyen. Ha a egyes nemzetiségű és kétnyelvű családban mind a két szülő következetesen a saját nyelvén tanítja gyermekét (például: a szerb apa mindig szerbül, a magyar anya mindig magyarul), s mind a kettő törődik is a gyerekekkel (ideális helyzet), gyermekük két anyanyelvvvel, azaz két első nyelvvel fog rendelkezni. Ebben az esetben ideális, kiegyensúlyozott kétnyelvűségről beszélhetünk. A két első nyelv ismerete általában nem különbözik az egy anyanyelvű egyéntől; ám ha mégis, akkor a különbségek kizárólag a szülők adottságaiból erednek, de ezek akkor is hatnak, ha a gyermek azonos anyanyelvű szülők különböző hatásának van kitéve.

Ezek után általában az történik, hogy a gyermek felnő és maga dönti el, melyik első nyelvét tartja inkább anyanyelvének. Leggyakrabban az ilyen személyek nem tudnak dönteni.

Felvetődik a kérdés, hogy a potenciálisan kétnyelvű családokban a szerb társadalomban miért olyan ritkán valósul meg a következetes kétnyelvűség; a családok gyakorlatában ugyanis valóban ritka. A különböző nemzetiségű és potenciálisan kétnyelvű családokban majdnem mindig egy - szerb - nyelv válik uralkodóvá már a gyermek születésekor.

Az előzőekben körülírt ideális kétnyelvűség megvalósulását minden bizonnyal számos pszichológiai-antropológiai - a sokszínű emberi adottságokból és képességekből eredő - különbség is gátolja. Az egyéni különbségek, melyek természetesen léteznek az egynyelvű családban is (hiszen megtörténik, hogy az egyik szülő szegényebb, a másik gazdagabb szókészlettel, nyelvi logikával, fogalomtárral, kifejezőerővel rendelkezik), mégjobban kifejezésre juthatnak akkor, ha a gyermeket két anyanyelvre akarják megtanítani. Az egyéni különbségekből kifolyólag bármikor felborulhat a kettős hatás egyensúlya. Ennek következtében az utód az egyik szülő nyelvét mégis jobban fogja tudni, mint a másikat. Hogy melyikét? Általában azét, aki a családon belül domináns, vagy azét, akivel majd az utód további élete folyamán, újabb környezeti hatásokra azonosulni fog.

Ez a jelenség sohasem egyirányú, hanem mindenkor esélyt nyújt mind a két szülő nyelvének. A szerb, illetve vajdasági társadalomban azonban kezdettől fogva mást

tapasztalunk. Ugyanis majdnem minden esetben a szerb nyelv megtanítása válik elsődleges céllá a családban a másik nyelv kárára. Az egyik szülő célja - mármint a szerb nyelv megtanítása - mindkét szülő és az egész család közös céljává válik. Nyilvánvaló tehát, hogy nem individuális pszichológiai jelenségekről van szó, hanem egy olyan jelenségről, amelynek szociálpszichológiai gyökerei vannak, és számos más társadalmi tényező is közrejátszik benne. Finnországban a finn-svéd vegyes házasságokban született gyerekek kétnyelvűvé válnak, de úgy, hogy negyven százalékuk a kisebbségi svéd nyelvet tartja továbbra is anyanyelvének.

A kezdetet az a kényszerítő intézkedés jelentette, amikor 1945 után a kommunista párt a magyar és más nemzetiségi vezetőket vegyes házasságokba kényszerítette, és mint új kisebbségi elit ők vették át a kezdeményezést a szerb egynyelvűség előnyeinek a propagálásában. A beteges gondolatok és beteges célok a továbbiakban beteges gyakorlatot szültek. Aki a kisebbségi sorsból ki akart szabadulni, és érvényesülni akart a társadalomban, attól elvárták vagy a vegyes házasságot, vagy azt, hogy gyermekét szerb tannyelvű iskolába adja, vagy hogy meggyőződéses jugoszlávnak vallja magát. Ennek következtében a hatvanas évektől kezdve ugrásszerűen megnőtt a magyar nemzetiségűek vegyes házassága. Az összes házasságkötések 25-30 százaléka a vegyes házasságokra jutott egészen 1990-ig. 1971-ben 3 807 házasságot kötöttek, ebből 907 vegyes házasságot; 1981-ben 2 908-at, ebből 798 volt vegyes házasság.

Bár az összes házasságkötések száma ez alatt a rövid idő alatt elképesztő mértékben csökkent, a vegyes házasságok aránya továbbra is megmaradt. A vegyes házasságok természetesen önmagukban véve sem pozitív, sem negatív jelenségnek nem tekinthetők. Az emberi létezésnek és közösségi életnek egyik formáját jelentik. Ha azonban a vegyes házasságokat politikai célok, társadalmi érdekek és meghatározott értékek érvényesítésére használják fel, minden más értelmet kap. A vegyes házasságokban és a kétnyelvű családokban lezajló folyamatokról keveset tudunk, csupán következményeit érzékeljük. Tízévi késedelemmel megtudjuk azt, hogy a kétnyelvű családokban született gyermekeket milyen nemzetiséghez sorolták a szülők. A népszámlálás némi betekintést nyújt a következményekbe. Az egész asszimilációs rendszert úgy állították fel, hogy ne legyen lehetséges közvetlenül rámutatni a konkrét kiváltó okokra. Ismeretes, hogy Finnországban mi történik a svéd- finn vegyes házasságokban és a kétnyelvű családokban. Tudományos kutatások folynak, és eredményeikkel segítik a svéd kisebbséget. A svéd férfi és finn nő házasságában a gyermekek 35-45 százaléka megőrzi a kisebbségi nyelvet mint anyanyelvet. A svéd nő és finn férfi házasságából született gyerekek esetében ez az arány még nagyobb: 50 százalék.

Vajdaságban a patriarchális családtípus az uralkodó. Ha magyar nő lép vegyes házasságra szerb férfival, általában a gyermeket az anya is az apa nyelvén fogja tanítani és iskoláztatni, még akkor is, ha magyar nyelvi kultúrája és fogalomgazdagsága esetleg jóval nagyobb, mint a férjéé. Esetleg megtanítja gyermekét magyarul néhány szóra. A gyermek örökli az apa nemzetiségét, a szerbet. A közelmúltig az ilyen családokban felnövekvő utódokat nagy számban jugoszlávnak minősítették. Az, hogy egy családban vagy házasságban illenék megtanulni a feleség nyelvén is beszélni, és azáltal jobban belelátni egymás érzelmeibe és gondolatvilágába, fel sem merül mint igény a szerb férjnél, illetve ezekben a patriarchális jellegű családokban.

Ha a magyar apa lép vegyes házasságra szerb nővel, a gyermek anyanyelve ez esetben is túlnyomórészt szerb lesz (az apa általában a családon kívüli elfoglaltságra hivatkozik, amiért nem tanította meg gyermekét a saját nyelvén is, ami szintén a

patriarchális családnak egyik jellemzője. Ellenben ilyen esetben a gyermek nemzetisége nem lesz kötelezően szerb, elég gyakran marad magyar.

Az 1981. évi vajdasági népszámlálás szerint, mint ahogyan arról már szóltunk, nagyszámú magyar nemzetiségű személynek szerb volt az anyanyelve (33 635). Ugyanígy viszonylag sok szerb vagy jugoszláv nemzetiségű személynek (12 272) az anyanyelve a magyar. Sajnos nem tudjuk egészen pontosan, kik ezek? Mind vegyes házasságban született utódok? Vagy mások is? Tény, hogy a politikai propaganda hatására sok egynyelvű családban született személy is jugoszlávnak vallotta magát.

Majd két évtizedre visszanyúló adatok bizonyítják, hogy a magyar tannyelvű általános és középiskolákban úgyszólván kizárólag magyar nemzetiségű tanulók iratkoztak be. Itt a magukat jugoszlávnak vallók száma sohasem haladta meg a 250 főt, átlagban száz magát szerbnek valló iskolás iratkozott magyar tannyelvű általános iskolába, és ettől a számtól alig nagyobb a horvátok száma. Ebben az esetben is elővigyázatosnak kell azonban lenni. Nem valószínű, hogy a magukat jugoszlávnak valló gyermekek mind vegyes házasságban születtek. Megtörténhet, hogy nagyobb számú magát jugoszlávnak valló gyermek tisztán egynyelvű magyar családból származott. Mint ahogy a szerb és horvát gyermekek sem mind vegyes házasságból valók voltak.

Közvetlenül tehát nem bizonyítható (mert nincs ilyen kutatás), de közvetett úton kimutatható, hogy a vegyes nemzetiségű családban született gyermekek csak ritkán válnak kétnyelvűekké. A kisebbségi nyelv ugyanis ritkán válik anyanyelvükké. Erre utalnak az előzőekben felsorolt számadatok. Ha ugyanis a hozzávetőleg harmincezer magyarnak szerb volt az anyanyelve és 12 000 jugoszlávnak a magyar, de sem ezek, sem azok nem jártak magyar tannyelvű iskolába, és nem részesültek még úgynevezett anyanyelvápolásban sem (ez az oktatási forma napjainkban majdnem teljesen elsovadt a Vajdaság területén, ez azt jelenti, hogy csupán szubjektív vélemény alapján vallhatták magukat magyarnak, illetve magyar anyanyelvűeknek). Persze ezt is méltányolni kell, bár a politikai ráhatás és más társadalmi tényezők következtében semmi sem változik az emberben olyan könnyen, mint a szubjektív véleménye. Félő, hogy a vajdasági magyar-szerb nemzetiségű vegyes házasságokban és családokban nem a kétnyelvűség az, ami dominanciát kap, hanem mint fenyegető jelenség, a szerb egynyelvűség hódított magának egyre nagyobb teret. A szerb államnacionalizmus kétszáz évre tekint vissza. Ez alatt az idő alatt népi jelleget is kapott. Ennek a lényegét a következő szerb szállóige tükrözi: *beszélj szerbül, hogy az egész világ megértsen!* Korunk integrációs folyamatait szem előtt tartva, végtelenül konzervatív és reakciós jelenségről van szó, ami magát a szerb népet szegényíti. Ez a népi nacionalizmus, amely egybefonódott a patriarchális család értékeivel, a látszatjóléttel és kölcsönkapott civilizációs javakkal, ez ideig áthághatatlan akadályt jelent a vajdasági magyar nyelvi és művelődési emancipációs törekvések számára.

A szegényes óvodahálózatot és az iskolarendszert úgy állították be, hogy az asszimiláció malma mindig dolgozhasson benne. A magyar óvodások fele nem járhatott magyar tannyelvű óvodába. A magyar iskolakötelesek 20 százaléka mindig szerb tannyelvű iskolába kényszerült. 1964-ben 55 627 magyar nemzetiségű általános iskolás volt, ebből 10 225 szerb tannyelven tanulhatott. Azóta nagyon lecsökkent a magyar nemzetiségű általános iskolások száma. 1993-ban már csak 30 147 magyar tanuló volt, de közülük ekkor is 6 063 szerb tannyelvű iskolába kényszerült. 1964-ben a 9 464 magyar nemzetiségű középiskolásból 4 825 szerb tannyelvű iskolában volt kénytelen tanulni; 1993-ban a 9 591-ből 2 794.

Mindez arra mutat, hogy sohasem a kétnyelvűség lehetőségeit igyekeztek tágítani, hanem a szerb egynyelvűségét. Közvetlenül is veszélyeztették a magyar nyelvnek

mint anyanyelvnek és mint második nyelvnek az elsajátítási lehetőségét. A kétnyelvűségnek nem adták meg a szükséges intézményesített háttérrel és társadalmi támogatottságot. Finnországban állami intézmények segítik tanácsaikkal a kétnyelvű családokat, például olyan tanáccsal is, hogy a gyermeket arra a nyelvre tanítsák és olyan tannyelvű óvodába vagy iskolába írássák, amely előzőleg kevesebb társadalmi támogatottságot kapott. Vajdaságban ez nincs így. Több évtizedes megfigyelés az ellenkezőjét; bizonyítja. Néha megtörténik, hogy a különben kétnyelvű szülők, akik a családban csak az egyik (a szerb) nyelvre tanították meg gyerekeiket, hogy s jóvátegyék mulasztásukat, utólag hajlandóságot mutatnak arra, hogy elsajátítsák vele a másik anyanyelvet is. Ekkor a másik szülő nyelvén működő óvodába vagy iskolába íratják a gyermekeket, s általában egy rövid időre, hogy utána ismét szerb nyelven folytassa. A másik anyanyelvet tehát nem a szülőktől, hanem valamilyen intézményben kellene, hogy elsajátítsa a gyermek. A másik nyelv itt azonban mégsem lesz anyanyelv, hanem megmarad idegen nyelvnek. A pszichológusok állítják és tapasztalják, hogy ilyenkor a másik nyelvnek mint anyanyelvnek az elsajátítása tulajdonképpen idegen nyelvhez mért megerőltetést követel. Ez nem az a természetes kétnyelvűség; s megtörténhet, hogy viselkedés- és tudatzavart okoz a gyermeknél. Végül a kétnyelvű családban a kisebbségi nyelvnek mint anyanyelvnek az elsajátítása és megtartása mindig számos akadályba ütközik, ha nincs megfelelő társadalmi és intézményes támogatottsága. A szülők beszélhetik egymás nyelvét; és ennek megfelelően odaadón tanítják gyermekeiket is mind a két nyelvre: Ám ha a gyermekek kizárólag szerb környezetben barátkoznak, szerb tannyelvű iskolába járnak, a kisebbségi nyelv mint anyanyelv - mivel használata kizárólag egy szülőhöz és csak a családhoz kötődik - utóbb háttérbe fog szorulni, és el is tűnhet a gyermek későbbi életéből. A tudattól független tényezők hatására az ilyen gyermek is érvényesülni akar, és a nyelv, amely nem rendelkezik elég presztízzsel a gyermek szubjektív véleménye szerint is háttérbe szorul.

A vegyes házasságokban és a kétnyelvű családokban tehát akkor teszik' meg a legnagyobb lépést egymás felé a házastársak, ha igyekeznek megtanulni egymás nyelvét, és utódaikat is kétnyelvűségekre tanítják. Ezáltal jobban kötődnek egymáshoz, egymás gondolat- és érzésvilágában otthonosabbak lesznek. Ez nem könnyű, de ha az ideológiák és állami intézmények is őszintén ezt a hozzáállást terjesztik, sokkal többen fogják majd magtanulni és tudni egymás nyelvét, mint amikor a nyelvi kizárólagosságot, a diglossziát, a nyelvtelenítést terjesztik azzal, hogy szüntelenül hangsúlyozzák a többségi egynyelvűség előnyeit az érvényesülésben.

KÁROLY MIRNICS

BILINGUALISM IN THE MIXED MARRIAGES OF THE HUNGARIANS IN VOJVODINA

According to the 1981 census close to 17 per cent of the married Hungarian women and close to 13 per cent of the married Hungarian men were living in mixed marriages but in families bringing up children their nationality differs from that of the parents' even in the case when the mothers and fathers both are Hungarian. The study examines the causes and characteristics of the bilingualism of the Hungarian families in Voivodina (Yugoslavia) and points out the more and more intensive spreading of the majority language; its effect can be felt not only in the public life and in the work-places but in the sphere of friendly connections and within the families, too. Since the language of the majority is learnt only by the members of the minority, bilingualism

spreads and becomes general only among them. Consequently the Serbian Language is getting into an advantageous situation in the mixed marriages almost without exception, because the consorts strive to learn the majority language. This tendency is corroborated by the institutional and language political aspirations of the official Yugoslavian educational policy by the restriction and gradual reduction of the education in Hungarian language.

VAGYIM MERKOVICS ROZIN

A szibériai őslakossággal kapcsolatos politika újabb tapasztalatai*

A Hanti-Mansi körzet 1 314 200 főt számláló összlakosságának az őshonos lakosság csupán 1,8 százalékát teszi ki. Az 1989. évi össz-szövetségi népszámlálás adatai szerint a körzetben 22 521 hanti, 8 474 mansi, valamint néhány ezer nyenyec és szelkup él. A forradalom előtti időkig az őslakosság főleg a falvakban és az erdőben élt. Falusi környezetben az oroszokhoz asszimilálódtak, az erdőben azonban sikerült megőrizniük hagyományos életmódjukat. A szovjet kormánypolitika (nemzetiségi települések kialakítása, nemzetiségi internátusok a gyerekek számára, oroszosítás, a vallási kultuszok betiltása, az orosz oktatási nyelv bevezetése az iskolákban) oda vezetett, hogy az őslakosság kezdte elveszíteni kulturális önazonosságát, léte minden vonatkozásban válságba jutott. Az erdőben élő vagy a legeltetési állattenyésztéssel foglalkozó őslakosság száma rohamosan csökkent, míg eközben a településeken és a városokban élőké nőtt. Az 1960-70-es években a kőolaj-kitermelés robbanásszerű felfutása egyre inkább nehezítette a rénszarvastenyésztés, a vadászat és halászat feltételeit, sorvasztotta a hagyományos ipar és a mesterségek természetes bázisát. A különböző támogatásoknak - pénzügyi, infrastrukturális fejlesztések stb.- a kedvezőek mellett voltak negatív következményei is: az őshonos népek egyre kevésbé számoltak saját erejükkel, s ezzel egyidejűleg egyre gyorsabban asszimilálódtak. Kialakult a nyelvét és hagyományait elvesztő, a mindennapi élethez és a termeléshez rosszul alkalmazkodó, marginalizált helyzetű őslakos típusa.

A peresztrojka és a reformok azonban új folyamatokat indítottak el. Az őslakosság - nemzeti értelmiségének köszönhetően - fokozatosan fölismerte önálló szubjektum voltát. Ez egybeesett a regionális és helyi hatalmi szervek önállósulásával. Ezek az őslakosok nevében és megbízásából léptek fel, hiszen a körzet nem csupán valamely része Nyugat-Szibériának, hanem a hantik és mansik (osztjások és vogulok) lakóterülete. A hantik és a mansik mozgalmának kibontakozását 1989-ben a *Jugria megmentése* szövetség megalakulása, a finnugor fesztiválok megrendezése (az utolsó 1993 nyarán volt), az 1992 februárjában elfogadott, a Hanti-Mansi autonóm körzet nemzeti birtokainak helyzetéről szóló rendelkezés jelentette. „Mint jogi dokumentum - mondta V. M. Molotkov a *Hantik és mansik megmaradásának útjai* című 1992. évi konferencián - a Rendelkezés, bár 35 cikkelyből áll, nem oldhatja meg minden problémánkat. A dokumentum azonban jogalapot nyújt az őslakosoknak a földek ingyenes, életfogytiglani birtoklására, a fölötté és a nemzeti birtokok fölött való szabad rendelkezésre, lehetőséget teremt a hagyományos életmód, a vadászat, a halászat gyakorlására és a vadontermők gyűjtésére. Módot nyújt a vállalkozói tevékenységre, az ipar fejlesztésére s arra, hogy a közösségi-nemzeti birtokokon megfelelő partnerekkel, például külföldi cégekkel vegyesvállalatokat hozzanak létre a természeti kincsek feldolgozására, s a későbbiekben az ásványi javak kitermelésére”.¹

Az említett konferencia résztvevőinek többsége az őslakos bennszülött népek teljes önigazgatása (s nem egyszerűen az autonómia) mellett foglalt állást, és kérte a gyerekek hazahozatalát az internátusokból. Kérték, hogy legyen nagyobb befolyásuk (például vétőjoguk) a létüket veszélyeztető hatalmi és gazdasági szervek döntéseire. A nemzeti értelmiség egy kis csoportja J. Vella nyenyec költővel az élen meghirdette a „vissza az erdőbe”, azaz a hagyományos életmód programját. Mások azt ajánlották, hogy mondjanak le az állami támogatásokról, mivel azok megzavarják a hantik és mansik gondolkodását, és hozzászoktatják őket a könyöradományokhoz, az élősdi léthez. A *Sztarh* című folyóirat főszerkesztője, I. Sesztalov így ír: „Megaláztak és térdre kényszerítettek vagyunk. Arra kényszerítettek, hogy könyörgően nyújtsuk ki kezünket. A büszke északi szív azonban

elutasítja a megalázó könyöradományokat. Vicsorítani vagyunk kénytelenek, ellen kell állnunk szóval, kiáltással és könnyel. Reménykednünk kell Torum, a felső és az alsó emberek megértésében. De az emberek (a felsők és az alsók) a peresztrojkával vannak elfoglalva. Egyesek a Fényes Jövőt ígérik, mások lerombolják azt, amit építettünk, s ismét mások a kommercialitás lakomáján ülnek tort. Bennünket pedig gátolnak a vadászatban és a rénszarvastenyésztésben. Gátolják az életünket. Gátolnak abban, hogy harmóniában éljünk Torummal, a Vízzel és a Földdel; abban, hogy békességben éljünk a Természettel. Önmagunkkal. Ezzel pedig önmagunkat veszéjtjük el. Nagy baj, hogy Hanti-Mansi-vidék őslakóinak jelentős része lumpenizálódott, folyton a fentről érkező adományokra vár. Ráadásul az úgynevezett nemzeti értelmiség egy része, amely nem hordozója a nyelvnek és a kultúrának, ám folyton arról beszél, átpolitizálódott. Az adminisztrációs klikkhez csatlakozva igen erősen gátolja a hantikát és a mansikat abban, hogy visszatérjenek a természethez, Észak népeinek hagyományos életmódjához.”² Az idézett szöveg a helyzet józan értékelésének (az őslakosok jelentős része lumpenizálódott, a nemzeti értelmiség egy része átpolitizálódott) és az utópisztikus ideálok (vissza a természethez és a hagyományos életmódhoz) keveredésének példája. I. Sesztalov felhívása, hogy ne akadályozzák az őslakos bennszülöttek életét, ma aligha megvalósítható. Vizsgáljuk meg ennek okait.

Az „Obi panoráma” expedíciójának beszámolóí megerősítik azt a más kutatások által is alátámasztott tény, hogy az őshonos lakosság jelentős része átesett a russzifikáción (gyakorlatilag teljesen elhagyta nyelvét és szokásait), vagy pedig kulturális és pszichikai értelemben leépült. Az utóbbiról tanúskodik az alkoholizmus, a munkanélküliség, az öngyilkosságok magas aránya, az elhanyagolt gazdaságok és az alacsony életszínvonal. Az őslakosoknak csupán a kisebbik része őrzi a hagyományoshoz közeli életformát, azaz ők azok, akik kizárólagosan vadászattal, halászáttal, rénszarvastenyésztéssel vagy a vadontermő növények gyűjtésével foglalkoznak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a hagyományos életmód feltételei jelentősen romlottak. Drasztikusan csökkent a rénszarvasok, a halak és a vadak száma, s egyre kisebb területre korlátozódnak a vadászatra, halászatra és rénszarvastenyésztésre alkalmas érintetlen erdők és folyók. Gyakorlatilag minden rénszarvastenyésztő gazdaságban csökkent az állomány, de egyre kevesebb halat fognak ki a folyókból is, főleg az értékesebb fajokból.

A térség iparosítása, különösen a kőolaj- és gázkitermelés lehetetlenné teszi a harmonikus együttélést a természettel. A folyók és a talaj elszennyezése, a talaj vékony felső rétegének megbontása (a teherszállításra alkalmas utak építése és a teherforgalom) a kőolaj- és gázipari munkások barbár magatartása megnehezítik az őslakosoknak azon szándékát, hogy visszatérjenek hagyományos életmódjukhoz.

Van még egy, nem kevésbé fontos körülmény. A modern civilizáció idején, más kultúrák hatásának közegében nehéz fenntartani az őslakosság kulturális hagyományait. A felmérés kimutatta, hogy a fiatalok már egyáltalán nem kívánnak visszatérni őseik hagyományos és szigorúbb életmódjához, nincs kedvük a gazdálkodáshoz, jobb esetben előnyben részesítik a „hagyományos életmód modernizált változatát”, azaz használják a villamosságot és az új technikát, teljes mértékben igénybe veszik a kulturális és oktatási szolgáltatásokat, az orvosi ellátást. Természetesen lehetne kísérletezni a rezervátumokkal, ez azonban korántsem oldaná meg a gondokat: ellenkezőleg, a mesterséges bezárkózás felgyorsítaná a hagyományos kultúra elhalását. Nehéz meghatározni, hogy a két változat közül melyik a rosszabb: az erőszakos „civilizálás”, amelynek távlati perspektívájaként az őslakosok beolvadnak „az orosz népek baráti családjába”, avagy nyílt vagy álcázott rezervátumok létrehozása. (A nemzetiségi alapon való telepítés elve!) Külföldön az őshonos lakosság földbirtokjogának kérdését - az asszimilációs stratégiát előtérbe helyezve - kompenzáció fizetésével oldották meg. Jogi értelemben ez nem feltételezi az őslakosság bármiféle sajátos státusát, az oktatásban megmarad az internátusi rendszer, amely nemcsak a szülőktől, hanem a

hagyományos életmódtól és a saját kultúrájától is elszakítja a gyerekeket. Ennek következményeként az őslakosság jelentős része ténylegesen elveszíti nyelvi és kulturális sajátosságait, etnikai hovatartozását pusztán önmegnevezésében őrzi meg. Összességében azonban az ilyen politikát még sehol sem övezte teljes siker.

Oroszország politikája ebben a kérdésben háromféle megközelítési mód között ingadozik. Az egyik az őslakosság *integrálása*. Célja: kulturális önazonosságuk megőrzése mellett az érintettek teljes jogú részvétele a létező szociális-gazdasági struktúrákban. A másik megközelítés *a nemzeti és etnikai autonómiák kiépítése*, amely a szuverenitás magas fokát feltételezi. Az autonómiák ebben az esetben a föderáció egyenjogú szubjektumai, amelyek elismerik az őslakosság jogait és kultúrájának egyediségét. A harmadik megközelítési mód *a paternalizmus*, amely segélyeket, gyámkodást, dotációkat, és különböző fejlesztési programokat kínál. Az integrációs és az autonomista elképzelések előnye, hogy nagyobb aktivitásra ösztönzik az őslakosságot. Arra, hogy bekapcsolódjanak a modern struktúrákba és folyamatokba, például a választásokba, hogy felvételizzenek a tanintézményekbe, s hogy korszerű szakmákat sajátítsanak el. Az integrációs megközelítés hiányossága abban rejlik, hogy az őslakosokat tőlük idegen életvitel, törvények és szabályok elfogadására kényszeríti, olyanokra amelyekre ők képtelenek, vagy rosszul felkészültek. Ugyanez vonatkozik a nemzeti-etnikai autonómiára is. Általános tapasztalat, hogy az őslakosság sem az igazgatási, sem a gazdasági szférában nem versenyképes az etnikai többséggel. Éppen erre hivatkoznak azok, akik Sesztalov szavaival „csatlakoztak az adminisztrációs klikkhez”. A paternalizmus módszerének hibáit már említettük: befagyasztja a kezdeményezőkézséget, s erősen kérdésessé teszi a létezés értelmét.

Mit mutatnak az „Obi panoráma” kutatásának anyagai? Az őslakosság minden gazdasága támogatott és veszteséges. Vonatkozik ez a halászatra, a rénszarvastenyésztésre, a fakitermelésre és a vadontermők gyűjtésére is. A hantik, a mansik, a szelkupok és a nyenyeczek életmódja - egy elhanyagolható, halászat és rénszarvastenyésztéssel foglalkozó kisebbséget leszámítva - semmiben sem különbözik a falusi lakosságtól, azaz Szibéria és Észak vonatkozásában az oroszokétól. Az emberek valahol dolgoznak, rendelkeznek valamiféle háztájjal (elsősorban burgonyát termesztenek), szezonmunkában halásznak, bogyókat és gombát gyűjtenek. Néhány család tehenet, ritkábban bányát tart.

Nagy biztonsággal állítható, hogy az őslakosok által lakott körzet marginalizált helyzetben van. Erről több mozzanat tanúskodik. A körzet őslakosai és az oroszok is - nemre való tekintet nélkül - sokat isznak. Sőt, egész családok isznak.³ A hantik és a mansik csak a saját falujukban érzik biztonságban magukat. Azok, akik tanulmányi célból vagy más okokból idegen városokba, idegen régiókba utaznak, törvényszerűen mind hazatérnek. Az őslakosok nagyon rosszul tájékozódnak a korszerű termelésben; a szociális, politikai helyzetekben, nem értik az országban végbemenő változásokat. A gazdaságok vezetői is csak homályos képzetekkel bírnak az igazgatás és a termelési technológiák modern formáiról. Az őslakók tudati szintje eklektikus: egyszerre hisznek a pogány szellemekben és istenekben, Krisztusban, valamint a természeti folyamatokban. A pogány hit akadályozza a hantik és a mansikat a korszerű termelési technológiák elsajátításában. Meglehetősen gyors ütemben halad az őslakosság asszimilációja. Ez annak a következménye, hogy a hanti és mansi nők szívesen mennek férjhez oroszokhoz, ukránokhoz vagy nyenyeczekhez. Lényegesen kisebb azoknak a házasságoknak a száma, amikor orosz nők mennek férjhez hanti vagy mansi férfikhoz. Sok őslakos nem ismeri az anyanyelvét. Végezetül: szinte jellemvonásukká vált a gyámolítottak mentalitása, a hatóságoktól érkező, gyakorta igen jelentős támogatást a világ legtermészetesebb dolgának tekintik.

Figyelmet érdemelnek az orosz szakembereknek az őslakosokról alkotott véleménye. „Ezek nagy gyerekek - hallottuk nemegyszer. - Képtelenek vezetni a gazdaságukat s megújítani alapjában már tönkretett kultúrájukat. A segítségünk nélkül még azokat a

feladatokat sem oldanak meg, amelyeket önmaguk tűztek ki maguk elé”. Ezzel kapcsolatban érdeklődtünk az őslakosok gyerekeinek képességeiről. A tanítók nagy többsége állította, hogy az internátusokban és az iskolákban a hanti és a mansi gyerekek előmenetel tekintetében alulmaradnak osztálytársaikkal szemben. Meglehetősen jól boldogulnak a humán tárgyakkal, ám annál nagyobb nehézséget okoznak nekik az egzakttantárgyak. A hanti és mansi gyerekek között, az oroszokkal összehasonlítva jóval magasabbak a pszichikai és a fizikai deviancia tünetei. Különösen az erősen italozó szülők gyerekein figyelhető ez meg. Lempino település iskolájának igazgatója, E. A. Sztolova úgy véli, hogy mindegyik hanti gyerekkel speciális program keretében egyenként kellene foglalkozni. Ezt a véleményét más orosz pedagógusok is osztják. Sokan vallják azt a felfogást, hogy a hanti és mansi gyerekek olyan oktatási programokat igényelnek, amelyek az őslakos életmódra okítanak, ezért számukra nem feltétlenül fontos az, hogy 9 vagy 10 évig tanuljanak. Akinek erre van igénye, természetesen élhet vele, a többieket azonban gyorsított iskolai program keretében kellene oktatni.

*

Álljunk meg a nemzeti birtokok problémájánál. A körzetben azon túl, hogy elfogadták *A nemzeti birtokokról szóló rendelkezést*, már a birtoktérképeket is összeállították. Jelenleg már folyik a birtokátadás, azonban itt is számos probléma mutatkozik. Egy sor járásban, például a berezovszkijiban az adminisztráció, mivel a folyamat bizonyíthatóan nélkülözi az átgondoltságot, gátolja az átadást.

A legnagyobb gondot az ugyanezen földeken vadászó orosz ajkú lakosság jelenti. Ők is kezdenek igényt bejelenteni a „saját” földekre és mezőkre. A *Rendelés* kimondja, hogy nemzeti birtokokat azok igényelhetnek, akik a rénszarvastenyésztéssel, halászattal, vadászattal, vadontermők gyűjtésével életmódszerűen foglalkoznak. Ilyen megközelítésben a birtokot megkaphatja a hanti, a mansi, de akár az orosz is. A gyakorlatban azonban a birtokokat a hantik és a mansik kapják. Ennek következményeként az orosz ajkú lakosság körében növekszik az elégedetlenség. Efféle megjegyzéseket hallottunk: „Ezt a rendelkezést csak azért vezették be, hogy összeveszejtsék az embereket”. Szalómán a helyzet a kriminalitás határát súrolja. Néhány orosz szakember úgy véli, hogy a birtokok megilletik az őslakosokat, ugyanakkor hangoztatják hogy tekintettel kell lenni az orosz ajkúak érdekeire is.

A másik probléma: ki tekinthető őslakosnak? Csak a százszázalékos hanti és mansi, vagy a vegyes házasságokból született, 50 vagy 25 százalékban őslakosok is ide tartoznak? Szóba jöhet a következő változat is: őslakos az, aki annak vallja magát, azaz, az önidentifikálásnál ezt teszi az első helyre. Van egy másik megközelítés is: őslakos az, aki mindenkinél előbb érkezett az adott földre. Ami az orosz ajkú lakosságot illeti - száműzöttek, szakemberek, gáz- és olajipari dolgozók más régiók migránsai - , ők a 20. században telepedtek le a körzetben, így ők is őslakóknak számítanak. Ezek után önkéntelenül fölvetődik a kérdés: miért ne illetné meg a nemzeti földek az orosz őslakosságot is?

A harmadik probléma az, vajon feltétlenül át kell-e adni a nemzeti birtokokat azoknak, akik - mivel elődeik itt éltek és vadásztak - a rendelkezés értelmében jogosultak a földre, ugyanakkor nem élnek és nem is akarnak élni a hagyományos életmód szerint. Ezek az emberek hamar megértették, hogy a nemzeti birtok olyan mozdíthatatlan magántulajdon, amelyből „pénzt lehet csinálni”. Erre máris akadnak példák. Szalómán például néhány hanti Burán típusú hójáróért, pénzért és vodkáért nemzeti birtokaikon lévő erdeit eladta az erdőgazdaságnak, mely azokat azonnal kivágatta. A berezovszkiji járásban csak azoknak a hantiknak és mansiknak adják át a nemzeti birtokokat, akik garantálják, hogy a hagyományos életmód szerint fognak élni. Erre azonban elég kevés példa akad.

Van még egy probléma: a föderációs és a körzeti törvények különböző módon rendelkeznek a földről és a természeti erőforrásokról. Nevezetesen, az erdőket és minden

hasznos ásványt (gáz, kőolaj, szén) a föderációs jogfelfogás össznépi tulajdonnak tekinti. S itt mindjárt adódnak az ellentétek: a nemzetségi birtokon lévő erdő, a hasznos ásványok törvényes tulajdonosukat, a hantikát, mansikat, ritkábban az oroszokat illetik meg; a másik felfogás szerint a Föderáció tulajdonában vannak. A nemzetségi birtokkal rendelkező őslakos, ha akarná, sem tudná eladni az erdejét, vagy nem állíthatna fel egy fúrótornyot, ugyanakkor az állami intézményeknek jogukban áll gazdálkodniuk a földjén.

*

Megvizsgáljuk az őslakosságot érintő megfelelő politika kidolgozásának feltételeit. Ehhez az alábbi tényezőket kell figyelembe vennünk: 1) az őslakos népek megújulásáért és a jogaik érvényesítéséért kibontakozott széles körű mozgalmakat; 2) a jelenlegi életkörülményeket és a valóságos folyamatokat (a régió szociális-gazdasági fejlődése és az őshonos lakosság asszimilációja és degradálódása); 3) az őslakosságon belül mutatkozó különbözőségeket (itt az alábbi rétegeket kell figyelembe venni: az orosz kultúra felé orientálódókat, a hagyományos kultúra és a hagyományos gazdálkodási módok híveit és a degradálódott nemzeti értelmiséget); a politikaformáló személyek eszményeit és érdekeit.

Kultúrszociológiai szempontból az őslakos népek megújulási mozgalma az azonosulásnak azt a folyamatát jelenti, amely feltétlenül szükséges a megmaradásukhoz a jelenlegi ipari vagy a posztindusztriális társadalomban. Pszichológiai értelemben a személyiség önidentifikálása az egyén stabilitásának és fejlődőképességének előfeltétele. Gyakorlatilag ezeknek a népeknek történelmi újjászületéséről, kulturális megújulásáról, sajátosságaik és hagyományaik feltámasztásáról van szó. Arról, hogy elsajátíthassák az önállóság és az önrendelkezés módszereit, fejleszthessék kultúrájukat és művészetüket, megújíthassák nyelvi hagyományaikat és hagyományörző életmódjukat. Számolnunk kell azzal a kísérőjelenséggel is, hogy az önazonosítás első lépéseit az idegen etnikumokkal való szembenállás jellemzi.

A Hanti-Mansi autonóm körzet népei, a hantik és a mansik önmeghatározásukat három kulturális és hagyományörző szinten próbálják megvalósítani. Az első a pogány-mitológiai szint: a szellemekben, totemekben, istenekben való hit. Kultusza van az elsősorban tárgyi és szimbolikus áldozati szertartásoknak és az ilyen világnépek megfelelő hagyományos életmódnak. A második a finnugor népek közösségéhez való tartozás tudata. A harmadik szint Szibéria és az Ural legősibb népeinek hagyományaihoz való ragaszkodás, azaz közösségvállalás e térség más népeivel. Az önmeghatározást szolgálják a különböző kutatások és az irodalom (hanti és mansi mesék, legendák publikálása, a finnugor, a hanti, a mansi népek és Szibéria történelméről, kultúrájáról szóló könyvek kiadása), valamint a finnugor népek 1992 decemberében és 1993 júniusában megrendezett fesztiválja. Ugyanezt a célt szolgálják a körzet újabban létrehozott múzeumai és az elmúlt évben megnyílt Észak Népei Megújulásának Intézete. Ezen erőfeszítések második foka a hanti és a mansi nyelv iskolai oktatásának bevezetése, a hagyományos mesterségek és a nemzeti kultúra megújítása. A harmadik irányzat az önállóság különböző lépcsőfokait próbálja megvalósítani: az autonómiát, a helyi önrendelkezést, valamint a nemzeti települések kialakítását. A negyedik elképzelés a gazdasági előfeltételek megteremtését tartja fontosnak. Ezeket a nemzetségi birtokok visszaadásával és gazdasági programok beindításával kívánja megvalósítani.

Mindezen erőfeszítések a körzet őslakosságának megújulását, az identitás feltételeinek megteremtését szolgálják. Felvetődhet azonban a kérdés: mennyire hatékonyak ezek a kísérletek, s lehetséges-e egyáltalán a megújulás? Bizonyos mértékig ez saját erőinktől is függ (mennyiben tudjuk segíteni a megújulás folyamatát), de függ maguktól az őslakóktól is. Van-e erre elegendő szellemi erőterületük, s kívánnak-e ezért tenni is valamit? Összességében a nemzeti értelmiség készen áll erre; reménykedésre tehát van ok. Erre egyetlen példát hozunk fel. Még az eloroszosodott hantiknál és mansiknál is megfigyelhettük

a pogány mitológia elemeinek szívós továbbélését. Sőt, az orosz lakosságnak az a része, amely a hagyományos halászó-vadászó életmódot folytatja, teljes érintetlenségében átveszi az őslakosok viselkedésformáit. A vadászat és a halászat megkezdése előtt az oroszok a hantikkal és a mansikkal együtt áldoznak a hely védőistenének vagy védőszellemének. Természetesen nem véres áldozatokról van szó - ez lehet például egy bögre vodka is, mindamelletts mindenki tisztában van vele, hogy az a szellemé vagy az istené, amely ennek fejében biztosítja a megfelelő zsákmányt.

Figyelembe kell venni azonban a társadalmi és gazdasági élet realitásait, valamint az őslakosok gyors adaptálódását a korszerű civilizáció nyújtotta kényelemhez, még ha tisztában is vagyunk annak káros hatásaival. Előbb azonban szóljunk a régióknak azokról a sajátosságokról, amelyek meghatározói a társadalmi és gazdasági életnek.

A szigorú kontinentális szibériai klíma és Észak közelsége a körzet egész élettevékenységét idényjellegűvé teszi. A nyár a bogyók, gombák, mogyorók szedésének ideje, ekkor halásznak és raktározzák el a halakat, s ez a szénagyűjtés évszaka is. A tél a vadászat, a jég alatti halászat és a házimunka idénye. Nyáron sok járást kötnek össze az Ob, az Irtyis és mellékfolyóik, télen pedig a téli csapások teremtik meg az összeköttetést a körzet járásai, valamint a Nagy Föld között. A körzet élettevékenysége, a közlekedés lehetőségei egyértelműen az évszakoktól függenek. Az idényjellegű életmód a nagyvárosokban, Nyiznyevartovszkban, Szurgutban és Megionban már kevésbé meghatározó.

A Hanti-Mansi autonóm körzet, hasonlóan Szibéria és Észak egyéb régióihoz, még egy másik fontos sajátossággal bír: a civilizáció által még érintetlen, hatalmas területein - egy részük erdő és mocsár - a nagy folyók és mellékfolyóik völgyében szétszórt települései, városai között gyenge az összeköttetés. Nehéz lenne infrastrukturális hálóról, utakról, városokat övező agglomerációról, gyákról és gazdaságokról beszélni. A régió közlekedési útjai és villamosvezetékei elsősorban nem a városok és más lakott települések közötti összeköttetést, sokkal inkább a kőolaj- és gázkitermelés érdekeit szolgálják. Az utakat és a vezetékeket a lakosság alig használja.

Ilyen értelemben egyelőre nehéz a térség egységes szociális-gazdasági organizmusáról beszélni. A körzet határait annak idején eléggé esetlegesen jelölték ki. Most, hogy a körzet önálló költségvetéshez jutott, ki kell alakulnia a vezetés új minőségének és kultúrájának. A helyi adminisztráció tanulja a költségvetés-kezelés technikáját, az infláció elleni védekezést, és igyekszik 50-100 esztendőre előre gondolkodni, azokra az időkre, amikor elapadhatnak a gáz- és kőolajforrások.⁴ Nagy erőfeszítésekkel igyekeznek *a régiót megformálni*. A művi beavatkozás, a mégoly jó szándékú lépések azonban nem elegendők. Itt a negyvenes-ötvenes években nem túlságosan nagy, ráfizetés nélküli kolhozok és szovhozok működtek. Viszonylag jól fejlődött az állat- és lótenyésztés, valamint a zöldségtermesztés. Gabonatermesztésben ezek a gazdaságok jó eredményeket értek el, kenyérből önellátók voltak.

Hruscsov idejében, a hatvanas években beköszöntött az összevonások kora. Egyesültek a kolhozok és a szovhozok, de még egyes települések is, ez azonban nem bizonyult hasznos lépésnek. Abbahagyták a gabonatermesztést, az állatszaporulat meredeken zuhant, a lótenyésztés teljesen megszűnt, s gyakorlatilag az összes gazdaság ráfizetésessé vált. A gazdaságok egyesítésének erőltetése ellentmondott a fejlődés logikájának, felborította a természetes gazdasági kapcsolatokat és viszonyokat. Ezek destruktív erőfeszítések voltak. Azokat a törekvéseket, amelyek megfelelnek a gazdaság fejlődési logikájának gazdaságilag kompatibiliseknek nevezzük. Az ökológia s a kultúra szférájában is beszélhetünk ilyen jelenségekről. Amikor az őslakosok gyerekeit internátusokba vitték, s a szülőket a jurtákból nagyobb településekre költöztették, ezek a folyamatok destruktívak és kultúraellenesek voltak. Környezetellenesek a geológusok és a kőolajmunkások tavakat és a mocsarakat szennyező cselekedetei.

A régiófejlesztő programok csak abban az esetben lesznek hasznosak, ha összhangba kerülnek a helyi gazdasággal, ökológiával és kultúrával. Merészebben kell tehát tevékenykedniük a helyi önkormányzatoknak, hiszen a földhöz juttatott emberek csak akkor fognak felelősséget érezni birtokaik iránt, ha lehetőséget kapnak kincseinek kiaknázására. Nemcsak szavakban, hanem főként tettekben kell elismerni és támogatni a területekért felelős szubjektumokat. A helyi hatalmat, az őslakos népek újjászületéséért küzdő nemzeti mozgalmakat, a vállalkozók szövetségeit, a társadalmi szövetségeket és alapítványokat. Végezetül, ilyen hatalmas térség fejlesztése elképzelhetetlen egy sajátos regionális program kidolgozása és megvalósítása nélkül.

Akikkel csak beszéltünk, akár oroszokkal, akár őslakosokkal, mindenki azt állította, hogy a fiatalság, de a felnőttek jelentős része sem akar visszatérni az elektromosságot és a korszerű szolgáltatásokat nélkülöző erdei életmódhoz. A hagyományos életmód- és gazdálkodás itt-ott fennmaradt emlékeit vagy az öregek ezekről szóló elbeszéléseit a lakosság nagy része olyan anakronizmusnak tekinti, amely már nem felel meg a mai igényeknek. Abban reménykedni, hogy a Hanti-Mansi körzetben újjáéleszthető a természeti vagy a hagyományos gazdálkodás, hiábavaló vágyakozás. Ennek ma minden ellentmond: a kitermelő- és feldolgozóipar, a kommunikáció terjedése s ezek hozadéka, a modern életmód. Kanada és a skandináv országok a fejlődés más példáját mutatják. Ott a farmergazdaságok ökológiai szempontból tiszta termelési technológiákat alkalmaznak, az életkörülmények komfortosak és esztétikusak, fejlett a kommunikációs és az úthálózat, működnek a különböző szolgáltatások. Átgondolt programok szolgálják az erdők és a vizek tisztaságát, a Vad- és halállomány megmaradását. Ahhoz, hogy ezt a példát követhessük, sok befektetésre, más munkakultúrára s más élet- és természetfelfogásra lenne szükség. A régió természeti adottságai ehhez meglennének, ám a munkakultúra javításán, a természethez való viszony gyökeres megváltoztatásán még sokat kell dolgoznunk.

Hogyan kezeljük a heterogén összetételű őslakosságot? Az előbbieken már felsoroltuk azt, hogy milyen rétegekből tevődnek össze. Természetes, hogy a különböző csoportokhoz különböző módon kell közelítenünk. A lakosság válságba került rétegei az oktatási szférában, a munkahelyeken való elhelyezkedésben, speciális önrehabilitációs klubok szervezésében, a betegségmegelőzésben stb. különféle rehabilitációs programokat igényelnek. Az orosz kultúra és életmód felé orientálódókat elsősorban a történelmi tudat újraépítésében kell segíteni: Meg kell ismertetni őket népük nyelvvel és kultúrájával, meg kell teremteni azt a lehetőséget, hogy ráébredjenek hanti vagy mansi származásukra. Ezt a feladatot szolgálhatják az őslakos kultúrát bemutató múzeumok, az irodalom, a nemzeti környezet látható és érzékelhető elemei. A lakosság harmadik rétege nem csak a kulturális és történelmi tudat rehabilitálásában szorul segítségre, ugyanilyen nagy szüksége van a korszerű környezetbarát farmergazdálkodás programjainak megszervezésére is. Végezetül: az aktív nemzeti értelmiség kezdeményezéseit nem gátolni, hanem bátorítani kell.

Az utolsó mozzanat, amit figyelembe kell vennünk: az őslakossággal foglalkozó politikusok eszmeisége és érdekei. Az őslakosokkal szembeni helyes és igazságos magatartás kialakítása nem csupán az érintett etnikumok problémája, ez az orosz nép és a fiatal orosz államiság nagy feladata is, amely fölveti az új típusú politizálás kérdését is. Meg kell tanulni más népek jogainak elismerését, lehetőség szerint kárpótlást kell nyújtani a szovjethatalom időszakában veszteségeket szenvedett népeknek, a hantiknak és a mansiknak, valamint a száműzötteknek. Ha alkalmazni akarjuk a humanisztikus értékeket képviselő nemzetközi normát és jogot, el kell ismernünk az őslakosság jogát az ilyen vagy olyan formában megvalósuló autonómiára, vagy akár államiságra is. Összességében egyet kell értenünk azzal a felfogással, mely szerint a nagy orosz népnek bátorságot kell mutatnia abban, hogy elismeri: a szovjet struktúrák keretein belül kis népeket semmisített meg. Ezért azoknak,

amelyek még fennmaradtak, segítséget kell nyújtania az emberhez méltó élet és a kulturális autonómia kialakításában.

A hantik, a mansik és az őslakó oroszok történelme és hagyományai a regionális kultúra elvitathatatlan része, annak újjáélesztése, támogatása és fejlesztése nélkül értelmetlenné és kilátástalanná válik a térség jövője is.

Oroszország nagyvárosai, Moszkva, Pétervár kulturális igényeivel összehasonlítva a régió őslakóinak és orosz ajkú lakosságának az igényei igen alacsonyok és szegényesek. Jelentheti-e ez azt, hogy nincs szükség a kulturális intézmények hálózatának fejlesztésére, a lakossági szolgáltatások bővítésére? Nézetünk szerint nem. Először: amikor nincs mód a kulturális igények kielégítésére - s a körzet erre ékes példa -, akkor azok eleve föl sem merülnek, rejtve maradnak. Ezek azonban valójában létező igények. Ilyen, a lakosság egészét jellemző igény a társasági élet iránti óhaj, amely a különböző rétegeknél más és más módon jelentkezik. Például a kereskedőknél érzékelhető az operetthez, a melodramához, a szentimentális költészethez való vonzódás. Köreikben igény van a klubokra, a kávézókra, a szabadidő kulturált eltöltésére s arra, hogy gyerekeiket sportoltassák, zenére taníttassák. Másodszor: ha a magas vagy alacsony, nyílt vagy rejtett igényeket nem a kultúra szférájában elégítjük ki, akkor azok más kitörési pontokat keresnek és találnak. Az italozást vagy a kiskorúak bandákba verődését értjük ezen. Harmadszor: a kultúra a személyiség fejlesztésének olyan eszköze, amely az egyént új élettevékenységi formák elsajátításához s új kulturális igények felkeltéséhez, kulturális szintjének felemeléséhez is elvezetheti. Már csak ezért is szükséges a kulturális intézmények és szolgáltatások hálózatának intenzív fejlesztése. A meglehetősen magas kulturális igényekkel jellemezhető értelmiség érzi is ennek hiányát: szellemi igényeit gyakorlatilag nincs hol kielégítenie. Az értelmiség a térség kulturális elitje, tőle függ a regionális kultúra és az oktatás színvonala. A városokban és a nagyobb településeken az őslakos értelmiség szövetségeinek megszervezésével, valamint a szabadidő kulturált eltöltésére alkalmas speciális klubok kialakításával szükséges támogatni a régió értelmiségét.

Az őslakos vagy egyáltalán a regionális kultúra fejlesztésének egyik fontos eleme, jobb kifejezés híján *a kultúra felmutatása*, pontosabban a különböző kultúrák és életmódoké. Igény erre az utóbbi tíz esztendőben kezdett mutatkozni. A különböző kultúrák (bennszülött őslakos, őslakos orosz, városi, regionális) és életmódok felmutatására már csak azért is szükség van, mivel erőteljesen fejlődnek a különböző kultúrákat és életmódokat megtestesítő területi szubjektumok, s az előző (szocialista) ideológiai sémák és értékek válságának idején megnő a jelentősége a saját értékek kibontakoztatásának. Jó lenne kiküszöbölni annak a lehetőségét, hogy ez az önformálódás ne az önazonosság ismeretének hiányában menjen végbe. Azaz, a folyamat alanyai legyenek tisztában származásukkal, népük hagyományaival, ismerjék helyi közösségüket és hazájukat. Más szavakkal: találják meg nemzeti identitásukat. A kultúra és az életmód fel- és bemutatása nem jelentheti csupán sajátosságaik és történelmük demonstrálását. Fontos, hogy összehasonlítsák más kultúrákkal és életformákkal, s hogy feltárják sajátos fejlődésének perspektíváit. Azok a múzeumok, amelyeket Varjegan (J. Vella és A. Ajvaszeda hozták létre), Ruszkinszk (A. Jadrosnyikov alapította) és Ugut (az itteni *Torum Maa* múzeumot P. Bahlikova hozta létre) településeken megismertünk, egyéb feladataik mellett legkevesebb három kultúrát, elsősorban a bennszülött őslakosságot, az őshonos orosz lakosságot mutatják be, de láthatók a szovjet életforma emlékei is.

A Hanti-Mansi autonóm körzet őslakossága szempontjából rendkívül fontos a kulturális *reneszánsz*. Ez együtt jár az őslakosság kultúrájának bemutatásával, de nem szorítkozhat csupán erre. Az őslakos kultúra reneszánsza mellett fontos feladat az bennszülött őslakos művészet és az abból táplálkozó mesterségek fejlesztése, a nemzeti humán- és szakértelmiség képzése, valamint ünnepek és fesztiválok megrendezése.

Úgy véljük, hogy a kultúra fentebb említett funkcióinak az *ember cselekedeteinek összhangját kell szolgálniuk környezetvédelmi, gazdasági és kulturális vonatkozásban*.

Nem kevésbé fontos elv a kulturális együttműködés, a pluralizmus és a párbeszéd eszméjének támogatása. „A kultúra a határokon fekszik”- mondta M. Bahtyin, a jeles filozófus. Ebben az értelmezésben természetesen nem földrajzi, hanem funkcionális határokról van szó, azaz a kultúrák találkozásáról, párbeszédéről, távolságtartásáról, vagy éppen egymáshoz való közeledéséről stb. A térségben éppen ilyen a helyzet: erősen hatnak egymásra a különböző kultúrák, magas az (oroszok és hantik, oroszok és mansik, oroszok és tatárok stb. közötti) vegyes házasságok száma. A hatás itt kétirányú: egyfelől a kölcsönös segítőkészség, másfelől a feszültségek és a problémák. A bennszülött őslakos és őshonos orosz lakosság, de az értelmiség is például elégedetlen azokkal a földtulajdonosokkal, akik bérbe adják birtokaikat. „Barbár módon viszonyulnak az őslakossághoz és a természethez” - mondják. Az őshonos oroszok elégedetlenek azzal, hogy elsősorban a bennszülött őslakosság kapja a nemzeti birtokokat. A hantik nem mindig barátságosak a mansikkal, a mansik és a hantik a nyenyecekkel. Bizonyára meg lehet szüntetni ezeket a kellemetlen jelenségeket. Ehhez azonban ismerni kell mások kultúráját, meg kell érteni, hogy egyik sem alávalóbbá másiknál, pusztán más világról van szó. Más kultúrák ismerete és megértése gazdagítja a sajátunkat, s napjainkban ettől szinte nincs is fontosabb felismerés. Békében élni, megérteni egymást, elsajátítani a kompromisszumkötés tudományát, csak ilyen módon lehetséges.

Fordította: Tóth István

Jegyzetek

* A tanulmány az úgynevezett *Obi körkép* című tudományos-kutató expedíció tapasztalatait dolgozza fel. Az expedíciót a Hanti-Mansi körzet kulturális és tudományos igazgatásának szervezésében az Orosz Föderáció Kulturális Minisztériuma támogatta; a kutatásban az *Architektúra és a kulturális politika* elnevezésű tudományos-konzultatív hivatal moszkvai tudományos munkatársai vettek részt.

1 „A hantik és mansik megmaradásának útjai” című nemzetközi konferencia. Hanti-Manszijszk 1993.

2 *Sztarh*, 1993/1. 3. Az idézetben szereplő Torum, a föld és az ember teremtője, a hantik, a mansik és a nyenyecék ősi istene. A, felsőemberek” - a jó istenek és szellemek által lakott felső világra orientálódnak. Az „alsó emberek” - a betegségeket és halált hozó istenek és szellemek által lakott alsó világ felé tájékozódnak.

3 Lempino településen elmondták, hogy az elmúlt évben körülbelül 40 ember, menekülni akarván a kóros italozástól, antialkoholista közösségbe tömörült. Amikor az eredményről érdeklődtünk, így válaszoltak: „Egy család kivételével, amelyik még tartja magát, ismét iszik mindenki”.

4 *Szevodnya*, 1993. 4.

V. M. ROZIN

EXPERIENCES OF THE POLITICS OF ABORIGINAL POPULATION IN SIBERIA

To the east from the Mountain Ural, to the north from the 60 degree of latitude in Russia can be found the Hanti-Mansi region, where the number of the aboriginal population may be estimated to 35 thousand persons. The scientific expedition to this population in 1993, its results are analysed in this study. After a short view at the changes happened to the population after 1917 the author presents mainly the story of the last decade. The Hanti and Mansi aboriginal populations in consequence of the Soviet population policy began to lose their cultural identity (in fact they totally left their language and customs), and as the author saw, their lives were degraded in all aspects. Some motion started after 1989 by a mobilization of the population. Beyond the manisided picture of the marginal situation of the people living there, we can see also the changes happened to them, mainly after the 1960s due to the exploration of the oil. The author definitely expresses his opinion in favour of the renewal of the aboriginal population, and measures taken for establishing the self-identity, even if younger aboriginals and newly settled inhabitants do not wish at all to return to the

traditional and rigorous way of living of their ancestors and their economic structure. The author emphasizes that the Russian people should accept that the Soviet regime annihilated small nations within its structure, and therefore those who remained need help in developing a cultural autonomy and a worthy way of human life.

KOVÁCS PÉTER

Az európai kisebbségvédelmi kodifikáció legújabb eredménye

Az Európa Tanács kisebbségvédelmi keretegyezményének margójára

Mintha a történelem ismétlődne. Nehezen lehet napjainkban nem észrevenni a korábban elmúlásra ítélt kisebbségvédelem újraizmosodását: gyakorlatilag egy új kisebbségvédelmi *corpus juris* épül ki. Ez azonban messze nem magától értetődően és mindenki által üdvözölve történik: a politikusok, államférfiak, közírók, kutatók megoszlanak a pozitív és a negatív aspektusok mérlegelése során.

Vannak, akik a kisebbségek ezredfordulós ébredését egyenesen a 19. századi nemzetébredéshez hasonlítják, annyira meghatározónak érzik e folyamat hatását. E téren az lehet a nemzetközi jog funkciója, hogy intézményi mechanizmusokat szolgáltatva járuljon hozzá a problémakezeléshez, a feszültségek csillapításához, a konfliktusok rendezéséhez.

E jelenségnek azonban több olvasata van, és következésképpen eltérőek a benyomások is: az egyik tábor számára a nagy kihívás abban rejlik, hogy vajon lehetséges-e az objektív helyzet által indokolt komplex jogvédelmi rendszer kidolgozása. A másik tábor azonban még a kodifikációs eredmények láttán is inkább óvatos, s különösen az újabb kodifikációs kezdeményezések hallatán az, hiszen a Csipkerózsikaként szendergő kisebbségvédelem felébredése esetén a jól-rosszul begyógyult sebek felszakadásától tart. És akkor még nem is szóltunk azokról az államokról, amelyek a kisebbségvédelem területén nemhogy nem jeleskedtek, de közismerten részben éppen az ő magatartásuk szolgáltatta a bizonyító indokokat a kisebbségvédelmi kodifikáció szükségességéhez.

E megfontolások jól tetten érhetők az Európa Tanács legújabb kisebbségvédelmi kodifikációjának előkészítése során az egyes európai államok által tanúsított magatartásban. Ez a dokumentum az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága által 1994. november 10-én elfogadott és a következő év januárjától aláírásra megnyitott úgynevezett *Nemzeti kisebbségek védelmének keretegyezménye*.

Tulajdonképpen az Európa Tanács állam- és kormányfőinek 1993. október 8-9-i bécsi csúcsertekezlete volt a szülőhelye annak a döntésnek, amely az előkészítő tárgyalások menetének vontatottsága után egyértelműen eldöntötte, hogy a kodifikációt folytatni kell, éspedig két irányban: egyrészt egy „olyan keretegyezmény kidolgozása irányában, amelyik pontosítja azokat az elveket, amelyek tiszteletben tarását a kisebbségek védelmében a szerződő államok vállalják”, másrészt pedig „az Emberi Jogok Európai Egyezményét a kultúra területén alkalmazandó, egyéni jogokkal kiegészítő jegyzőkönyv irányában, különös tekintettel a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekre.”¹ Az állam- és kormányfők ekkor tehát egyértelműen hitet tettek a kodifikáció mellett, sőt erre vonatkozó explicit mandátumot adtak. Ez annál is inkább fontos volt, mivel korábban a Miniszteri Bizottság az érdemi döntéstől húzódozva, az elvi jellegű döntés helyett² csak egy összehasonlító jogi, kompilatív dokumentumot eredményező munkára adott mandátumot.³

A bécsi csúcsertekezlet azonban leszögezte: „A történelem viharai által Európában szétszórt nemzeti kisebbségeket védeni és tisztelni kell, hogy ily módon is hozzájáruljunk a stabilitáshoz és a békéhez; (...) ezek a kisebbségek ugyanis társadalmaink életéhez különösen értékesen járulnak hozzá.”⁴ Véletlen-e, hogy ez a

döntés néhány hónappal követte az úgynevezett Jugoszlávia Békekonferencia Döntőbíróságának (ismertebb nevén, elnökéről elnevezve a Badinter-bizottságnak) híressé vált *dictumát*? „Ha egy államban egy vagy több olyan csoport él, amelyek etnikai, vallási vagy nyelvi közösséget alkotnak, ezeknek a csoportoknak a nemzetközi jog értelmében joguk van identitásuk elismertetésére.”⁵ „(...) az általános nemzetközi jog immár imperatív normái értelmében, az államok a kisebbségek jogait biztosítani kötelesek.”⁶ Jóllehet e *dictum* a jogirodalomban számos kétkedő megjegyzést is kapott,⁷ a Badinter-bizottság azt következetesen megismételte, s ebből arra is következtethetünk, hogy igen alaposan megfontolta az imperatív normák kategóriájának, *a jus cogens*nek az alkalmazását.

Melyek is ma a kodifikációkhoz kapcsolódó alapproblémák? Talán különösnek hat, de úgy tűnik, hogy a jogi katalógus tartalma kevesebb problémát jelent, mint jogtechnikai formulázása, azaz a választás az egyéni és a kollektív jogok között. De vajon valóban elengedhetetlen-e a döntés e két csoport között? Mielőtt az érdemi vizsgálatba belebocsátkoznánk, utalunk arra, hogy a tényleges választás valójában az európai köztudatban elterjedtnél jóval kevésbé kötődik az alkotmányos tradíciókhoz. Általában a többség - és a dolgok logikájánál fogva az állam - magától értetődő természetességgel nyúl az egyéni kisebbségi jogok koncepciójához - kiegészítve a hátrányos megkülönböztetés tilalmának elvével. A kisebbség pedig helyzetéből fakadóan és történelmileg alátámaszthatóan a kollektív jogi megközelítés eléréséért is küzd. Ez azonban olyan *párfordulatokat* eredményezhet, amelyek bármennyire meglepőek is, nem nélkülözik a logikát: e fordulatokra általában akkor kerül sor, amikor a korábban kollektív jogokért küzdő kisebbség a történelem fordulatainak eredményeként államalkotó többséggé válik, avagy ilyen többséghez csapódik. Szerfelett tanulságos lenne ebből a szempontból kiadni például a századfordulás magyar parlamenti viták jegyzőkönyveit, mindenekelőtt az erdélyi román képviselő Juliu Maniu felszólalásait.

Alkalmanként ugyanakkor a mai nemzetközi jogközösség is felhatalmazottnak érezte magát, hogy adott esetben az állam elismerését a kollektív jogi megközelítés alkalmazásától tegye függővé, anélkül azonban, hogy minden államra kiterjedő, *erga omnes* hatályt tulajdonítana ezen elvnek.⁸

Melyek a mai pozitív jogi megközelítések?

A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy indokolt különbséget tenni a közvetlen, egyértelmű, kisebbségvédelmi formák és az indirekt, álcázott védelmi mechanizmusok között, amelyekre jobb híján a „szégyenlős kisebbségvédelem” elnevezést lehet aggatni. A szó szoros értelmében vett, azaz közvetlen kisebbségvédelem pedig vagy az egyéni jogi megközelítésre, vagy a kollektív jogi koncepcióra épül, esetleg a kettő ötvözetére.

A fent szégyenlős kisebbségvédelemnek nevezett technika lényege abban foglalható össze, hogy *expressis verbis* nem vállalják ugyan fel a kisebbségi jogok védelmét, de olyan problémákat szabályoznak, amelyek szorosan összefüggnek a kisebbségi lét mindennapjaival. A mai pozitív jogban ennek három formáját lehet elkülöníteni:

Az első típus a kisebbségi nyelvhasználat védelmét kívánja biztosítani, alaptípusa a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*.⁹

A második típus filozófiája mindenekelőtt a helyi vagy regionális autonómiák különböző formáihoz kapcsolódik. Ezek a jogtechnikai intézmények általában kedvezően hatnak a kisebbségi lét mindennapjaira,¹⁰ bár számos esetben

vezérmotívumuk független ettől a problematikától. A közigazgatásnak a decentralizáció szellemében történő szerkezeti átalakítása a tapasztalat szerint és a dolgok logikája okán akkor is javítani tudja a kisebbségek helyzetét, ha látószöge végső soron különböző. Ebből a perspektívából - és aligha megkérdőjelezhetően - hangsúlyozta az Európa Tanács egyik dokumentumában: „Számos európai állam gyakorlata mutatja, hogy a kisebbségek problémái a helyi vagy regionális autonómia erősítésével is megoldhatók (...) Egyébként is, a Helyi Önkormányzat Európai Chartájában szereplő helyi autonómia, az egyes helyzetek egyediségéhez megfelelően adaptálva, komoly erőforrássá válhat a kisebbségvédelemben, valamint a békés és civilizált együttélésben.

A harmadik forma olyan *terminus technicusok* használatával jellemezhető, amelyek szintén kerülnek a *stricto sensu* jogokra való utalást oly módon, hogy a hangsúlyt vagy az államokat terhelő, pozitív kötelezettségek gyakran program jellegű megfogalmazására helyezik („*az állam elősegíti, hogy...*”), vagy pedig a tartózkodási kötelezettséget („*az állam nem akadályozhatja meg, hogy...*”) hangsúlyozzák. Ez a technika vagy az érintett kisebbség, vagy - ami meglepőbb - a jóhiszeműen eljáró állam akaratára vezethető vissza, jelesül akkor, amikor az adott alkotmányos rendszer nem képes befogadni a kollektív jogi megközelítést, ily módon lehetővé válik a legitim követelésnek az adott alkotmányos tradíciókkal való összeegyeztetése. E technika alkalmazása egyszersmind ezen túlmenően, s nem lebecsülhető előnnyel jár az állam szempontjából: formái természetükből fakadóan, szélesebb körű manőverezési vagy akciószabadságot hagynak az állam számára, mint azok, amelyek a kisebbségvédelem hagyományos mechanizmusainak keretei közül erednek. Eljuthatunk tehát a kézenfekvő következtetéshez: abban az esetben, ha megvan az állam részéről a jóindulat és a kisebbség oldaláról az együttműködési készség, mindig meg lehet találni a megfelelő jogi megoldásokat, amelyek jogtechnikai formulázása önmagában - eltekintve a politikai összefüggésektől és csak a jog logikumára építve - nem eredményezhet feloldhatatlan ellentéteket.

Hogyan tükröződnek ezek a tendenciák az újabb európai kodifikációkban?

Eltekintve most az immár klasszikus érvényűnek¹² minősülő megoldásoktól, illetve az újabb, de egyoldalú¹³ (azaz pusztán a belső jogrendszeren alapuló) vagy kétoldalú (s e keretek között a tisztán individualista,¹⁴ a tisztán kollektivista¹⁵ és a vegyes¹⁶ típusra egyaránt példát szolgáltató) intézménykomplexumoktól, az Európa Tanács legújabb kodifikációját annak fényében kell szemlélünk, hogy az előző két komolyabb kísérlet, azaz a *Demokráciával a Jogért Bizottság* (ismertebb nevén *Velencei Bizottság*) által az ET felkérésére kidolgozott *Európai kisebbségvédelmi egyezménytervezet*,¹⁷ illetve az *ET Parlamenti Közgyűlése* által elfogadott kisebbségvédelmi kiegészítő jegyzőkönyvtervezet,¹⁸ amely az *Emberi Jogok Európai Egyezményéhez* kapcsolódott volna, nem nyerte el az érdemi döntéshozó szerv, a Miniszteri Bizottság tetszését. Ennek okait e helyütt nincs mód részletesebben elemezni, s egyértelmű, hivatalos döntés híján az elutasítás is inkább csak logikailag állapítható meg. A legújabb, CAHMIN¹⁹ betűjelű kormányszakértői bizottságnak adott mandátum²⁰ gyakorlatilag sejtetni engedte e két tervezet végleges „elejtését”,²¹ azzal azonban hogy eredményeiket az új kodifikációba beépíteni rendelte. Mint ahogy azt az alábbiakban egy táblázat is szemléltetni fogja, a jogok katalógusa valóban hasonló, de jó néhány jog esetében a megfogalmazás változott. Pusztán stílusgyakorlatról van-e szó, vagy érdemi változásokról?

Mielőtt a jogokat összevetnénk, rá kell mutatni arra, hogy a keretegyezmény nem tartalmazza a kisebbségek definícióját, s ebből a szempontból sem követi a Velencei Bizottság dokumentumának vagy az 1201-es ajánlásnak a példáját. A kodifikáció DH-MIN-beli szakaszának tapasztalatai alapján a CAHMIN számára egyértelművé vált, hogy mivel minden állam számára egyaránt elfogadható meghatározás kidolgozása nem lehetséges, a definíció erőltetése zsákutcába vezetne. A húzódozást növelte az, hogy a bécsi csúcsertekezlet döntése alapján olyan keretegyezményt kellett kidolgozni, amelyhez az Európa Tanácson kívül álló államok is csatlakozhatnak.

A táblázat világosan mutatja, hogy az Európa Tanács három kodifikációja, illetve kodifikációs kísérlete a katalógus tartalma tekintetében alapvetően nem különbözik egymástól. Ugyanakkor láthatóan megnövekedett a fentebb „szégyenlősnek” nevezett klauzulák aránya, bár láthatóan a Velencei Bizottság, illetve a n° 1201 ajánlás is helytel-közszel engedett e kísértésnek. Jellemző, hogy nem csak a kollektív jogi megközelítéseket öltöztették át a szégyenlős formába - ami önmagában még logikus lett volna, tekintettel a kodifikációk páneurópaiságának igényére, illetve arra, hogy *az egyéni jogi -kollektív jogi megközelítés*

A kisebbségvédelmi kodifikációk összehasonlító táblázata

A kisebbségi jogok védelme az egyes nemzetközi dokumentumokban				
A védett jogok	Keretegyezmény 1994	Velencei Bizottság 1991	1201 .sz. ajánlás 1993	ENSZ: 135/47.sz nyilatkozat 1993
identitásválasztás	3. cikk: ind	2. cikk 3§: ind	2. cikk 1-2§: ind	3. cikk 2§: ind
egyenlőség, non- diszkrimináció	4. cikk 1§: ind	4. cikk 1§: ind	4. cikk: ind	3. cikk 1§: ind
esetleges pozitív diszkrimináció	4. cikk 2-3§: prüd	4. cikk 2§: ind+koll	12. cikk 2§: koll	4. cikk 1§:, 8. cikk 3§: prüd
identitásvédelem	5. cikk 1§: prüd	3. cikk 2§: koll	3. cikk 1§: ind	4. cikk 2§: prüd
védelem a nem önkéntes asszimilációval szemben	5. cikk 2§: prüd	3. cikk 1§: koll 6. cikk: ind 13. cikk: prüd	3. cikk 1§: ind	nincs
egyesülési szabadság	7. cikk: ind	5. cikk: ind	6. cikk: ind	2. cikk 4§: ind
gondolati és vallásszabadság	7-8. cikk: ind	10. cikk: ind+koll	3. cikk: ind	2. cikk 1§: ind
határokon átnyúló információs szabadság	9. cikk 1§: ind	6. cikk 2§: ind	10. cikk: ind	nincs
médiák	9. cikk 1-4§: prüd	6. cikk 2§: ind	7. cikk 1§: ind	nincs
kisebbségi nyelvhasználat, általában	10. cikk 1§: ind	7. cikk: ind	7. cikk 1§: ind	2. cikk 1§: ind
közigazgatási nyelvhasználat	10. cikk 2§: prüd	8. cikk: ind	7. cikk 3§: ind	nincs
büntető eljárásbeli nyelvhasználat	10. cikk 3§: ind	8. cikk: ind	7. cikk 3§: ind	nincs
vezeték- és keresztnév kisebbségi nyelven	11. cikk 1 §: ind	nincs	7. cikk 2§: ind	nincs
helység- és utcanév kisebbségi nyelven	11. cikk 3§: prüd	nincs	7. cikk 4§: ind	nincs
nyilvános feliratok kisebbségi nyelven	11. cikk 2§: ind	6. cikk: 1§ 7. cikk: ind	7. cikk 4§: ind	nincs
iskola és toleranciára nevelés	6. cikk 1§: prüd	nincs	nincs	nincs
iskola: kisebbségi nyelv és kultúra	12. cikk 1 §: prüd	nincs	nincs	4. cikk 4§: prüd
képzés, tankönyvek	12. cikk 2§: prüd	nincs	8. cikk 2§: ind	nincs
saját kisebbségi oktatási intézmények	13. cikk 1§: ind	9. cikk: ind	8. cikk 2§: ind	nincs

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 4.sz.

kisebbségi nyelvet tanulni	14. cikk 1§: ind	9. cikk: ind	8. cikk 1§: ind	4. cikk 3§: prüd
kisebbségi nyelvet tanulni állami iskolában	14. cikk 2§: prüd	9. cikk: ind	8. cikk 1§: ind	nincs
kisebbségi nyelvet tanulni magániskolában	13. cikk: ind	9. cikk: ind	8. cikk 2§: ind	nincs
részleges kisebbségi nyelvű oktatás magániskolában	13. cikk: ind	9. cikk: ind	8. cikk 2§: ind	4. cikk 3§: prüd
részleges kisebbségi nyelvű oktatás állami iskolában	14. cikk 2§: prüd	9. cikk: ind	nincs	4. cikk 3§: prüd
tényleges részvétel a kulturális, társadalmi, gazdasági életben	15. cikk: prüd	nincs	12. cikk 2§: koll	2. cikk 2§: ind 2. cikk 3§: ind 4. cikk §: prüd
tényleges részvétel a közéletben	15. cikk: prüd	14. cikk: prüd	11. cikk: ind	2. cikk 2§: ind
esetleges helyi, területi vagy regionális autonómia	nincs	nincs	11. cikk: ind	2. cikk 3§: ind
mozgásszabadság	nincs	5. cikk: ind	nincs	nincs
a lakossági arányok célzatos megváltoztatásának tilalma	16. cikk: prüd	13. cikk: prüd	5. cikk: prüd	nincs
az etnikai tisztogatás tilalma	reambulom prüd	nincs	3. cikk 1§: ind	1. cikk 1§: koll
határokon átnyúló kapcsolatok	17. cikk: ind	5. cikk: ind	10. cikk: ind	2. cikk 5§: ind
kétoldalú megállapodások és államközi együttműködés	18. cikk: prüd	1. cikk 3§: prüd	nincs	nincs
jogorvoslati lehetőség	nincs	11. cikk: ind	9. cikk: ind+koll	nincs
a kisebbségek érdekeinek figyelembevétele	nincs	nincs	nincs	5. cikk 1§: ind

Rövidítések magyarázata:

ind = közvetlen, egyéni jogi kisebbségvédelem

koll = közvetlen, kollektív jogi kisebbségvédelem

ind+koll = közvetlen, vegyes típusú kisebbségvédelem

prüd = közvetett, szégyentős, prüd kisebbségvédelem

párharcban egyik fél sem tette le a fegyvert. A táblázat tanulsága szerint azonban számos egyéni jogi megközelítés is ugyanerre a sorsra jutott.

Minden kodifikációban a kontrollmechanizmus legalább olyan fontos, mint maga a jogi katalógus. A Velencei Bizottság tervezete független szakértők bizottsága mellett tette le a voksát, az 1201-es ajánlás viszont - hiszen az Emberi Jogok Európai Egyezményének kiegészítő jegyzőkönyvének szánták - az Emberi Jogok Európai Bizottsága és az Emberi Jogok Európai Bírósága mellett tört lándzsát. A Keretegyezmény által felvázolt mechanizmus értékelése során azt is szem előtt kell tartani, hogy a kisebbségvédelem másik szelete, a bécsi mandátumnak megfelelően, valóban az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez kapcsolódó, a kulturális szférában alkalmazandó bizonyos egyéni jogok kiegészítő jegyzőkönyvében kerül szabályozásra.

A Keretegyezményben foglalt mechanizmus tehát meglehetősen konzervatív, amikor a periodikus jelentéstételi kötelezettségre épít, igaz, azt összekapcsolva egy *prima facie* meglehetősen homályos (vagy szándékoltan kétértelmű?) természetű kontrollal, amelyet az Európa Tanács központi politikai szerve végez. Az országok lépéseiről számot adó első általános jelentés és az azt követő időszakos jelentések áttekintése révén a Miniszteri Bizottság végzi ugyanis a vállalt kötelezettségek végrehajtása ellenőrzésének a feladatát: munkájában egy konzultatív bizottság segíti.

amely közreműködik „a Keretegyezményben meghirdetett elvek megvalósításának érdekében tett tagállami lépések adekvát voltának megítélésében”.²²

E bizottság létrehozása („amelynek tagjai a kisebbségvédelemben elismert jártassággal bírnak”), bár nem szükségképpen független személyiségek, a Miniszteri Bizottság által végrehajtott politikai arbitrázs gyümölcse: a testületnek választania kellett a különböző javasolt változatok között.²³ A CAHMIN a lépés politikai súlyára és arra való tekintettel, hogy csaknem mindegyik variáció néhány szavazatnyi támogatást kapott, s logikailag nem mindegyik zárta ki az összes többit, nem vállalta a döntés felelősségét. A Miniszteri Bizottság ülésén hozott döntés aligha lehetett könnyű, még ha az elfogadott variáns tulajdonképpen nem áll távol attól, amit a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájában is megtalálunk. A megfelelő mechanizmus kiválasztásának nehézsége azonban csak részben mutatott vissza a politikára, részben magához a Keretegyezménynek a természetéhez kapcsolódott.

Márpedig a dokumentum egyszerre tartalmaz jogi elveket (amelyek belső jogi normává való átültetésének terhe az államra hárul) és már létező, tételes jogokat, amelyek önmagukban vagy más nemzetközi jogi érvényű dokumentumokban megtalálhatók, vagy esetleg a strasbourgi bíróság ítélkezési gyakorlatából vezethetők le. E kompilatív technikát és ebből fakadóan a katalógus normáinak eltérő természetét, a CAHMIN-kormányszakértők egy része rendszeresen támadta, mások védtek, a harmadik csoport pedig nem volt hajlandó felismerni. E tekintetben a preambulum egyáltalán nem tisztázza a helyzetet, amikor „az elvekre és az azokból folyó kötelezettségekre” utal, a kommentár pedig az elvek végrehajtásának magyarázatát alapvetően a közvetlen alkalmazhatóság hiányára hivatkozva adja meg.²⁴

A Keretegyezmény szövegébe pillantva nem lehet nem észrevenni minden szövegtechnikai ravaszkodás ellenére a tételes jogokat. De hogyan lehet egységes kontrollmechanizmus alá helyezni jogi elveket, program jellegű normákat és a máshonnan átvett pozitív jogokat?

A kodifikátorok dilemmája hasonlóképpen jelentkezett a 19. cikkely megfogalmazása során is, amely a jogok esetleges állami korlátozásának nemzetközi jogi korlátait járja körül. Nyilvánvaló, hogy a „korlátozás korlátozása” nélkül a kodifikációs tevékenység csak igen kétes értékű és hatékonyságában megkérdőjelezhető tartalmú dokumentumot eredményezett volna: e helyütt elegendő a kisebbségvédelmi kodifikációban ellenérdekelt államok immár több mint félszázados gyakorlatára utalni. Az Emberi Jogok Európai Egyezményéből is ismert és bevált korlátozási klauzuláknak szó szerinti átvétele azonban azoknak az államoknak az ellenállásán hiúsult meg, amelyek a Keretegyezmény és az EJEE közé legszívesebben áthághatatlan válaszfalat húztak volna fel.

Másrészt azonban veszélyes lett volna arra módot adni, hogy analóg korlátozási klauzuláknak két, adott esetben divergáló értelmezése alakulhasson ki. Ugyanakkor az is igaz, hogy korlátozási klauzuláknak csak igazi jogok, s nem pedig jogi elvek mellett van helyük. Több órás vita eredményeként egy akkor mindenki számára elfogadhatónk tűnő, amalgámszerű cikkely került be a végleges szövegbe, amely szemléletesen mutatja mindazokat az ijesztő, körmönfont szóhasználati technikákat, amelyek a kodifikációk kulcselemeit fémjelzik.²⁵

Ugyanez a kétértelműség jelentkezett az államoknak az esetleges fenntartások megengedhetőségéhez kapcsolódó magatartásában is: a fenntartásokat generálisan tiltó cikkelytervezetet végül törölték: jóllehet a szerződés szövege ekként hallgat a fenntartásokról, a kommentár pedig azok megengedhetőségét a nemzetközi jog

általános szabályaihoz kapcsolja.²⁶ A szerződések jogának nemzetközi jogi szabályai csak korlátozottan nyújtanak fogódzót, és az emberi jogi tartalmú szerződésekhez kapcsolódó gyakorlat fenntartásokat csak konkrét jogok, nem pedig jogi elvek kapcsán fogadott el. A reálpolitikának tett pragmatikus engedmény előnyei és esetleges hátrányai csak a Keretegyezmény érvényesülése során tisztázódhatnak: ekkor dől el, hogy vajon valóban megkönnyíti-e a kodifikált normák elfogadását. Másrészt azt is, hogy az államok valóban szigorúan figyelik-e majd a többiek fenntartásait, s ellenkezésüket adott esetben a kifogások intézményével fogják-e nyomatékosítani? Közismert, hogy az államok az Európa Tanácson belül gyakorlatilag nem kifogásolták egymás fenntartásait. Az Emberi Jogok Európai Egyezményének keretei között az Emberi Jogok Európai Bírósága a Belilos-ügyben hozott ítéletében²⁷ a tagállami fenntartás kapcsán is hangsúlyozta saját, széles körű kompetenciájának fontosságát. Minthogy a Keretegyezmény eljárása nem kapcsolódik a Bírósághoz, inkább szkeptikusak vagyunk a tekintetben, vajon valóban visszafogottan fordulnak-e majd az államok a fenntartások intézményéhez.

Ma még túl korai részletesebben belefogni az aláírásra éppen hogy csak megnyitott legújabb kodifikáció eredményeinek és hibáinak taglalásába. A CAHMIN-kormányszakértői bizottság mindenestre elkészült a bécsi csúcsértekezlet által igényelt tervezetek közül az egyiknek a szövegével, anélkül, hogy túlzottan kicsúszott volna a mandátum rögzítette határidőből. A kiegészítő jegyzőkönyv kapcsán azonban úgy tűnik, a késés látványosabb lesz.

Konklúzió gyanánt talán az szűrhető le a kisebbségi jogok legújabb katalógusából, hogy abban a korábbiaknál jóval markánsabban jelennek meg a lágy, gyakran program jellegű formulák. Azt természetesen csak a tényleges hatálybalépés után lehet megállapítani, hogy ez a technika valóban megkönnyítette-e a szélesebb körű elfogadhatóságot, és ugyanakkor valóban adekvát védelmet biztosít-e az érintett kisebbségeknek. A fenti táblázat bizonyítja, hogy az autonómiára való jogot leszámítva, koncepcionális veszteség nem történt. Bár ez mint veszteség önmagában igen jelentős, ne felejtjük el azt a tényt, hogy ha egy adott jog a jogok katalógusában nem szerepel, nem jelenti a jog tagadását, hanem pusztán a legkisebb közös nevező aktuális szintjéről tanúskodik.

Van azonban érdemi előrelépés is, s ez az úgynevezett pozitív diszkrimináció koncepciójának megerősítéséhez kapcsolódik: ennek megengedhetőségén túl ugyanis, amely az Emberi Jogok Európai Bíróságának a belga nyelvi ügyben hozott ítélete óta,²⁸ valamint a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája,²⁹ illetve az ENSZ Közgyűlésnek a kisebbségvédelmi deklarációja³⁰ szerint is szerves kiegészítése a kisebbségvédelemben az emberi jogoknak, a Keretegyezmény egy bizonyos látens kötelezettséget is előír: „4. cikkely(...) 2. paragrafus: *A Felek vállalják, hogy - ha az szükséges - , megfelelő intézkedéseket tesznek avégett, hogy elősegítsék a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális téren a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek és a többséghez tartozók közötti tényleges egyenlőséget. E tekintetben megfelelően figyelembe veszik a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek egyedi feltételeit.*

3. paragrafus: *A 2. paragrafusnak megfelelően elfogadott intézkedések , nem tekinthetők diszkriminatív aktusnak.*”

Egy valami nyilvánvaló: kodifikálni mindig könnyebb, mint a kész kodifikációt az államokkal elfogadtatni. A Velencei Bizottság tervezetének és az Európa Tanács 1201-es ajánlásának sikertelensége e téren is szolgál tanulságokkal.

- 1 Bécsi csúcserkekezet dokumentuma - II. melléklet: A nemzeti kisebbségek.
- 2 CM/535/210592. sz. (az ET emberi jogi igazgatók kormányzszakértői bizottságának [CDDH] adott mandátum): Tanulmányozzák annak a lehetőségét, szem előtt tartva az Európa Tatács és az EREÉ tevékenységének egymást kiegészítő jellegét, hogy meg lehet-e fogalmazni az Emberi Jogok Európai Egyezményének szellemében a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó speciális jogi normákat. A Bizottság munkáját a Demokráciával a Jogért Bizottság által elkészített európai kisebbségvédelmi egyezménytervezet, valamint az Emberi Jogok Európai Egyezménye kiegészítő jegyzőkönyve gyanánt készített osztrák tervezet és más jogi megoldásjavaslatok fényében végezze. Ezt a mandátumot később CM/554/090393. sz. döntésével Miniszteri Bizottság Parlamenti Gyűlés 1201. sz. (1993) ajánlására is kiterjesztette. Lásd: *Protection des minorités nationales-rapport final d'activité du CDDH à l'attention du Comité des Ministres*. CM(93) 164. 3.
- 3 A fenti mandátum alapján a CDDH által életre hívott *ad hoc* kormányzszakértői bizottság (DH-MIN) által elfogadott dokumentumok jelentőségét hiba volna alábecsülni, de gyakorlatilag a kisebbségvédelemben alkalmazott jogintézmények, jogi megfogalmazási technikák és *terminus technicusok* összegyűjtésére korlátozódott. A DH-MIN-t saját mandátuma zárta a csapdába: a jogok csoportosítását részben azon az alapon is végeznie kellett, hogy melyek azok, amelyek egy EJEE kiegészítő jegyzőkönyvbe kerülhetnek (egyéni, peresíthető jogok), s melyek azok, amelyek inkább egy *sui generis* szerződésbe, például egy keretegyezménybe illenének inkább.
- 4 A bécsi csúcserkekezet dokumentuma.
- 5 Jugoszlávia Békekonferencia Döntőbírósága: 2. számú tanácsadó vélemény 2. paragrafus (1.).
- 6 Uo. ld. továbbá a 9. számú tanácsadó vélemény 2. paragrafusát (2.) és a 10. számú tanácsadó vélemény 4. paragrafusát (2.).
- 7 A várható hűvös reakcióra az az Alain Pellet is felhívta a figyelmet, aki nemzetközi jogi szakértőként maga is részt vett a Badinter-bizottság munkájában. Ld.: Pellet, Alain: *The Opinions of the Badinter Arbitration Committee: A second Breath for the Self-determination of Peoples*. *European Journal of International Law* Vol. 3. 1. 1992. 179.
Pellet, Alain: Commission d'Arbitrage pour la Yougoslavie. *Annuaire Frangais pour le Droit Internátional* XXXVIII. 1992. 228.
- 8 Ld. erről részletesebben a Badinter-bizottságnak Horvátország elismerése ügyében adott 5. számú tanácsadó véleményét: „A Bizottság 1992. január 10-én a Horvát Köztársaságtól azt kérte, hogy erősítse meg, hogy elfogadja a Békekonferencia 1991. november 4-i egyezménytervezetének összes rendelkezését és különösen azokat, amelyeket a II. fejezet 2-c cikkelye („Különleges státus,”) tartalmaz.
(...) a Bizottság úgy véli, hogy
- az 1991. december 4-i alkotmánytörvény nem fedi le teljeskörűen az 1991. november 4-i Egyezménytervezet összes rendelkezését, és különösen azokat nem, amelyeket a II. fejezet 2-c („Különleges státus”) elnevezés alatt tartalmaz;
- következésképpen tehát a Horvát Köztársaság hatóságaira hárul, hogy egészítsék ki az 1991. december 4-i alkotmánytörvényt avégett, hogy az az említett szerződéstervezet rendelkezéseinek elébe menjen;
- ennek fenntartásával, a Horvát Köztársaság teljesíti azokat a feltételeket, amelyek az Európai Közösség tagállamai részéről - az Európai Unió Minisztertanácsa által 1991. december 16-án elfogadott, a Szovjetunióbéli és kelet-európai új államok elismerésének irányelveiről szóló nyilatkozat, valamint a Jugoszláviáról szóló nyilatkozat értelmében elismeréséhez szükségesek.” -5. számú tanácsadó vélemény (1992. január 11) 2-3 paragrafus (2-3.).
- 9 Ld. erről: Kovács Péter. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája. *MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Közleményei* 3. 1993.; Kovács Péter. A nemzetközi jogi kisebbségvédelem a 90-es években. *Magyarország és Európa* 1994 5. III. fejezet. A teljes szöveget lásd *Magyarország és Európa* 1994. 2. 7.
- 10 Ahogyan a bécsi csúcserkekezet dokumentumának kisebbségvédelmi fejezete is hangsúlyozta: „A tolerancia légkörének megteremtése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy mindenki részt vegyen a közügyekben. A regionális és a helyi közösségeknek ehhez hasznosan kell hozzá- járulniuk.” (A bécsi csúcserkekezet dokumentuma: II. melléklet: A nemzeti kisebbségek.)
- 11 Ld. az Európa Tanácsnak egy 1993-as varsói EBEE-szemináriumára készített dokumentumát: *Contribution du Conseil de 14 Europe au séminaire de la CSCE sur la protection des minorités: Études des cas concernant des minorités nationales: résultats positifs*. Varsovie 24-28 mai 1993. Strasbourg le 19 mai 1993 hdsemmin. cf
- 12 Ld. például az Åland-szigetek, a Feröer-szigetek, Grönland, a Man-sziget, Guernsey, . Schleswig-Holstein vagy Dél-Tirol státusát.

- 13 Ld. például Korzika, az olaszországi Valle d'Aosta Katalónia vagy Baszkföld státusát. Az osztrák, a magyar, a horvát és a szlovén kodifikációk elismerik a kisebbségek védelmének bizonyos kollektív jogi intézményeit is.
- 14 Ld. például az 1991. 6. 17-i lengyel-német alapszerződést.
- 15 Egyezmény a Magyar Köztársaság területén élő szlovén nemzeti kisebbség és a Szlovén Köztársaság területén élő magyar nemzeti kisebbség különjogainak biztosításáról. Ljubljana, 1992. 11. 6.
- 16 Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kisebbségvédelmi együttműködésének alapelveiről. Budapest 1991. 5. 31 és ennek ugyanazon a napon aláírt jegyzőkönyvét.
- 17 CDL-MIN (93) 6-7.
- 18 Rec. n°1201 de l'Assemblée parlementaire; Doc. 6742 de l'Assemblée parlementaire.
- 19 Comité ad hoc pour la Protection des Minorités Nationales 20n° CM/575/041193: a mandátum rendelkező részének szövege tulajdonképpen csak idézte a bécsi dokumentum megfelelő mondatait. A Keretegyezmény határidejéül 1994. június 30-át, a kiegészítő jegyzőkönyv határidejéül 1994. december 31-ét szabta meg.
- 21 A CDDH és a DH-MIN-bizottságoknak adott, idézett mandátum óta számolni kellett azzal, hogy a Miniszteri Bizottság aligha fogja elfogadnia két tervezetet.
- 22 Ld. a Keretegyezmény 22. cikkelyét! A hivatalos kommentár (*Rapport explicatif de la Convention-cadre pour la protection des minorités nationales* - Strasbourg, novembre 1994 H[94] 10) megelőlszik egy tautologikus magyarázattal: „A konzultatív bizottság feladata abban áll, hogy segítse a Miniszteri Bizottságot, amikor az azt vizsgálja, hogy adekvátak-e a fél által a Keretegyezményben meghirdetett elvek végrehajtására tett intézkedések.”(91. paragrafus)
- 23 E variációk a következők voltak: - a tagállamok informálják a Miniszteri Bizottságot a tett lépésekről. (Anélkül, hogy bármilyen kontrollt előre rögzítenének.); - a Miniszteri Bizottság ellenőriz, egy független szakértői bizottság közreműködése révén;
a Miniszteri Bizottság ellenőriz, egy kormányközi szakértői bizottság közreműködése révén;
- az Európa Tanács már létező vagy egy újonnan létrehozandó kormányközi bizottsága végzi a kontrollt;
- tanácsadó vélemény: ez két variációban is felmerült, éspedig vagy az Emberi Jogok Európai Bíróságára telepítve, vagy egy speciális kormányközi bizottságra ruházva a jogkört.
- 24 Ld. a kommentár 29. paragrafusát!
- 25 19. cikkely: A Felek vállalják, hogy tiszteletben tartják és megvalósítják a jelen Keretegyezményben foglalt elveket, fenntartva, ha szükséges, -és kizárólag-azon korlátozásokat, megszorításokat vagy eltéréseket, amelyeket a nemzetközi jogi szerződések és különösen az Emberi Jogok Európai Egyezménye és jegyzőkönyvei tartalmaznak, és mindezeket is csak annyiban, amennyiben valóban érvényesíthetők az említett elvekből folyó jogok és szabadságok tekintetében.”
- 26 Kommentár 98. paragrafusa: „Nincs a fenntartásokra vonatkozó cikkely; ezek mindazonáltal annyiban megengedhetők, amennyiben a nemzetközi jog lehetőséget nyújt erre.”
- 27 Arrêt rendu le 29. 4. 1988, dans l'affaire Belilos.
- 28 Arrêt rendu le 23. 7. 1968, dans l'affaire linguistique belge (fond).
- 29 Ld. a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája 7. cikkelyének 2. paragrafusát: „A regionális vagy kisebbségi nyelvek érdekét szolgáló különleges intézkedések meghozatala, amelyek célja, hogy az ezeket a nyelveket használók és a lakosság többi része közötti egyenlőség kiteljesedjen, vagy hogy különleges helyzetük figyelembe legyen véve, nem minősül az elterjedtebb nyelveket használókkal szemben hátrányos megkülönböztetésnek.”
- 30 135/47. sz. közgyűlési határozat (Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól) 8. cikkely 3. paragrafus: „Az államok által a jelen Nyilatkozatban rögzített jogok tényleges érvényesítése, biztosítása érdekében tett intézkedések nem tekinthetők az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt egyenlőség elvébe ütközőnek.”

PÉTER KOVÁCS

RECENT RESULT OF THE CODIFICATION OF THE PROTECTION OF EUROPEAN MINORITIES

During the last years the role of national minorities played in the maintenance of peace, internal policy of individual countries as well as in the interrelations of two or

more countries has become more and more unambiguous and generally accepted. In our days it is no more possible to, disregard the recent strengthening the protection of minorities having been neglected earlier. An important turn of this process has been the document adopted by the C'ommittee of Ministers of the Council of Europe on 10 November 1994 having been opened for signature by January 1995: The author describes the process resulting this document. The study mentions the various interests hardly reconcilable for the countries the representatives of which treated the problem according to their relation with their own minorities. According to the opinion of the author, although the renouncement of the right for autonomy means a loss, still some mild formulae sometimes of program character appear more markedly in the document. Moreover, he assumes as an advance the strengthening of the concept of positive discrimination.

A NEMZETI KISEBBSÉGEK VÉDELME NEK KERETEGYZMÉNYE*

Az Európa Tanács tagállamai és ezen Keretmegállapodás többi aláíró állama,
megállapítva, hogy az Európa Tanács célja a tagjai közötti nagyobb egység elérése
annak érdekében, hogy biztosítsa és megvalósítsa közös örökségük eszméit és elveit;
megállapítva, hogy az egyik módszer, ami által ez a cél elérhető, az emberi jogok
és az alapvető szabadságjogok fenntartása és további megvalósítása;

kívánva az 1993. október 9-én Bécsben, az Európa Tanács tagállamainak állam- és
kormányfői által elfogadott Nyilatkozat megvalósítását;

elhatározva, hogy saját területeiken védelmezik a nemzeti kisebbségek létezését;

megállapítva, *hogy az európai történelem megrázkódtatásai megmutatták, a*
nemzeti kisebbségek védelme alapvető fontosságú kontinensünk sta- bilitása,
demokratikus biztonsága és békéje szempontjából;

megállapítva, hogy egy pluralista és valóban demokratikus társadalomnak
nemcsak tiszteletben kell tartania minden, nemzeti kisebbséghez tartozó személy
etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitását, de megfelelő feltételeket is kell
teremteni a számára, hogy kifejezhesse, megőrizhesse és fejleszthesse ezt az
identitást;

megállapítva, hogy a tolerancia és dialógus klímájának a létrehozása szükséges,
hogy a kulturális különbözőség ne a megosztottság, hanem a gazdagodás forrása és
tényezője legyen minden társadalom számára;

megállapítva, hogy a toleráns és virágzó Európa létrehozása nemcsak az államok
közötti együttműködéstől függ, hanem a határokon átnyúló együttműködést kíván a
helyi és a regionális hatóságok között, az államok alkotmányának és területi
integritásának sérelme nélkül;

figyelembe véve az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelméről szóló
szerződést és az ehhez csatolt jegyzőkönyvet;

figyelembe véve azokat a kötelezettségeket, amelyek az Egyesült Nemzetek
megállapodásaiban és nyilatkozataiban a nemzeti kisebbségek védelmére
vonatkoznak és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet dokumentumait,
kiváltképpen az 1990. június 29-i Koppenhágai Okmányt;

eltökélve, hogy meghatározzák a tiszteletben tartandó elveket és az azokból
származó kötelezettségeket, hogy biztosítsák a tagállamokban és olyan más
államokban, amelyek a jelen okmány résztvevőjévé válhatnak, a nemzeti kisebbségek
hatékony védelmét és az ezekhez a kisebbségekhez tartozó személyek jogait és
szabadságjogait a törvény rendelkezésein belül, tiszteletben tartva az államok területi
integritását és nemzeti szuverenitását;

eltökélve, hogy az ebbe a Keretmegállapodásba foglalt elveket nemzeti
törvényhozásuk által és megfelelő kormányzati politikával végrehajtják,

a következőkben állapodtak meg:

I. SZAKASZ

1. cikk

A nemzeti kisebbségek és az ezen kisebbségekhez tartozó személyek jogainak és
szabadságjogainak a védelme az emberi jogok nemzetközi védelmének szerves részét
képezi, és mint ilyen, a nemzetközi együttműködés keretébe tartozik.

2. cikk

Ezen Keretmegállapodás rendelkezéseit jóhiszeműen, a megértés és a tolerancia szellemében és az államok közötti jószomszédság, baráti kapcsolatok és együttműködés elveivel összhangban kell alkalmazni.

3. cikk

1. A nemzeti kisebbség minden tagjának szabadon kell rendelkeznie azzal a joggal, hogy megválaszthassa, kisebbségiként kezeljék-e, vagy sem. Ebből a választásból semmiféle hátránya ne származzék jogainak gyakorlásában, melyek ezen választásával összefüggnek.

2. A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek az ebben a Keretmegállapodásban foglalt elvekből származóan gyakorolják jogaikat és élvezhetik szabadságjogaikat egyénileg, valamint másokkal közösségben.

II. SZAKASZ

4. cikk

1. A Felek vállalják, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára a törvény előtti egyenlőség és a törvény általi védelem jogát garantálják. Ebben a vonatkozásban minden, valamilyen nemzeti kisebbséghez tartozáson alapuló diszkrimináció tilos.

2. A Felek elfogadják, hogy ahol szükséges, megfelelő intézkedéseket hoznak, hogy előmozdítsák a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális élet minden területén a *nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek* és a többséghez tartozók közötti teljes és hatékony egyenlőséget. E tekintetben kellő figyelmet fordítanak a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek sajátos körülményeire.

3. A 2. ponttal összefüggően alkalmazott intézkedéseket nem lehet diszkriminatív aktusnak tekinteni.

5. cikk

1. A Felek vállalják, hogy támogatják a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára kultúrájuk fejlesztését, identitásuknak, nevezetesen vallásuk, nyelvük, hagyományaik és kulturális örökségük megőrzésének feltételeit.

2. Általános integrációs politikájuk követésében hozott intézkedéseikre vonatkozó előítéletek nélkül a felek tartózkodnak az olyan politikától és gyakorlattól, amely a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek akaratuk elleni asszimilációjára irányul, és védelmezik ezen személyeket minden olyan akciótól, ami ilyen asszimilációra irányul.

6. cikk

1. A Felek bátorítják a tolerancia és kultúrák közötti párbeszéd szellemét, és hatékony intézkedéseket hoznak, hogy minden, területükön élő személy között előmozdítsák a kölcsönös tiszteletet, megértést és együttműködést, tekintet nélkül ezen személy etnikai, kulturális, nyelvi vagy vallási identitására, kiváltképpen az oktatás, a kultúra és a média területén.

2. A Felek vállalják, hogy megfelelő intézkedéseket hoznak olyan személyek védelmében, akik diszkriminatív, ellenséges vagy erőszakos fenyegetések és cselekedetek alanyai lehetnek, etnikai, kulturális, nyelvi vagy vallási identitásuk miatt.

7. cikk

A Felek biztosítják minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személy békés gyülekezési, társulási, véleménynyilvánítási, valamint lelkiismereti és vallási szabadsághoz való jogának tiszteletben tartását.

8. cikk

A Felek vállalják annak elismerését, hogy minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga van vallásának vagy hitének a kifejezésére és vallásos intézmények, szervezetek és egyesületek alapítására.

9. cikk

1. A Felek vállalják annak elismerését, hogy valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személy véleménynyilvánítási joga magába foglalja a véleményalkotás szabadságát, a kisebbség nyelvén információkhoz és eszmékhez való jutást és ezek átadását, a hatóságok beavatkozása és a határok figyelembe vétele nélkül. A Felek biztosítani fogják nemzeti törvénykezési rendszerük kereteiben, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket ne érje hátrányos megkülönböztetés a média hozzáférhetőségében.

2. Az 1. pont nem akadályozza meg a Feleket, hogy a rádió- és televízió-sugárzás vagy mozivállalkozás engedélyezését megkívánják, diszkrimináció-mentesen és objektív kritériumok alapján.

3. A Felek nem akadályozzák a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket a nyomtatott média létrehozásában vagy használatában. A rádió- és televízióadások törvényes keretében, amennyire lehetséges, biztosítani fogják és figyelembe veszik az 1. pont rendelkezéseit, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára lehetőséget nyújtsanak a saját média létrehozására és használatára.

4. Törvényes rendszerük keretében a Felek megfelelő intézkedéseket alkalmaznak, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára megkönnyítsék a médiához való hozzáférhetőséget, valamint, hogy előmozdítsák a toleranciát, és lehetővé tegyék a kulturális pluralizmust.

10. cikk

1. A Felek vállalják, hogy minden, a nemzeti kisebbséghez tartozó személynek elismerjék azon jogát, hogy kisebbségi nyelvét szabadon és beavatkozás nélkül használhassa, magánbeszélgetésben és nyilvánosan, szóban és írásban.

2. A nemzeti kisebbséghez tartozó személyek hagyományosan vagy jelentős számban lakott területeken, ha azok a személyek úgy kívánják, vagy az ilyen kívánság megfelel a reális szükségletnek, a Felek erőfeszítéseket tesznek, hogy amennyire az lehetséges, biztosítsanak olyan feltételeket, amelyek lehetővé teszik a kisebbségi nyelv használatát, a kisebbség és a hatóságok között.

3. A Felek vállalják, hogy minden, a nemzeti kisebbséghez tartozó személy jogát garantálják, hogy az általa értett nyelven azonnal tájékoztassák letartóztatásának okairól és minden ellene irányuló vádról, és hogy ezen a nyelven védekezhessen, ha szükséges, tolmács segítségével.

11. cikk

1. A Felek vállalják, hogy minden, a nemzeti kisebbséghez tartozó személynek elismerik azon jogát, hogy család- és utónevét a kisebbségi nyelven használhassa és ennek hivatalos elismerését *a jogi rendszerüknek megfelelően*.

2. A Felek vállalják, hogy elismerik minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személy azon jogát, hogy saját kisebbségi nyelvén magántermészetű jeleket, feliratokat vagy más információkat tegyen közzé a nyilvánosság számára.

3. Olyan körzetekben, amelyek hagyományosan nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által jelentős számban lakottak, a Felek törekedni fognak arra, hogy jogrendszerük keretében, *beleértve ahol helyénvaló más államokkal való megállapodásokat*, és figyelembe véve sajátos körülményeiket, a hagyományos helyi neveket, utcaneveket és egyéb, a közösség számára szánt földrajzi megjelöléseket a kisebbség nyelvén is kiírják, ha megfelelő igény van ilyen jelzésekre.

12. cikk

1. A Felek, ahol az helyénvaló, az oktatás és a kutatás területén intézkednek, hogy ápolják nemzeti kisebbségeik és a többség kultúrájának, történelmének, nyelvének és vallásának az ismeretét.

2. Ebben a vonatkozásban a Felek többek között megfelelő lehetőségeket fognak teremteni a tanítóképzés és az iskolai könyvekhez való hozzájutás vonatkozásában, és megkönnyítik a különböző közösségek tanítói és diákjai közötti kapcsolatokat.

3. A Felek vállalják, hogy előmozdítják a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára az oktatás minden szintjéhez a hozzájutás esélyegyenlőségét.

13. cikk

1. Oktatási rendszerük keretében a Felek elismerik, hogy valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személyeknek joguk van saját magán oktatási és nevelési intézmény létrehozására és működtetésére.

2. Ennek a jognak a gyakorlása nem ró pénzügyi kötelezettséget a Felekre.

14. cikk

1. A Felek vállalják, elismerik minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személy azon jogát, hogy megtanulja kisebbségének a nyelvét.

2. *Nemzeti kisebbségek által hagyományosan és jelentős számban lakott területeken, elegendő igény esetén a Felek törekednek - a lehetőségeik szerint és oktatási rendszerük keretein belül - arra, hogy a nemzeti kisebbség tagjainak megfelelő lehetősége legyen saját nyelvén tanulni vagy ezen a nyelven tájékoztatást kapni.*

3. *Ezen cikk 2. pontját úgy kell végrehajtani, hogy ne prejudikálja a hivatalos nyelv tanulását vagy az azon való tanítást.*

15. cikk

A Felek megteremtik a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára a kulturális, társadalmi és gazdasági életben, valamint a közügyekben, különösképpen az őket érintőkben való részvétel szükséges feltételeit.

16. cikk

A Felek tartózkodnak olyan intézkedésektől, amelyek a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által lakott területeken az arányokat *megváltoztatják* és arra irányulnak, hogy korlátozzák azon jogokat és szabadságjogokat, amelyek a jelen Keretmegállapodásban tartalmazott elvekből *adódnak*.

17. cikk

1. A Felek vállalják, hogy nem avatkoznak be a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek azon jogába, hogy olyan határokon túli személyekkel, akik törvényesen *tartózkodnak* más államokban, szabad és békés kapcsolatokat hozzanak létre és tartsanak fenn, kiváltképpen olyanokkal, akikkel etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásukban osztoznak, vagy kulturális örökségük közös.

2. A Felek vállalják, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket nem korlátozzák a részvételben a nemzeti és a nemzetközi, nem kormányzati szervezetek tevékenységében.

18. cikk

1. A Felek törekednek arra, hogy ahol szükséges, kétoldalú és többoldalú megállapodásokat kössenek más államokkal, kiváltképpen szomszédos államokkal, hogy biztosítsák az érintett nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek védelmét.

2. Ahol lényeges, a Felek intézkedéseket hoznak, hogy bátorítsák a határokon túli együttműködést.

19. cikk

A Felek vállalják, hogy a jelenlegi Keretmegállapodásban megtestesült elveket tiszteletben tartják és végrehajtják, ahol szükséges, olyan megszorításokat, korlátozásokat vagy csökkentéseket alkalmazva, amelyeket nemzetközi jogi okmányok biztosítanak, kiváltképpen az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok védelmére vonatkozó megállapodásokban, amennyiben ezek lényegesek az említett elvekből származó jogok és szabadságjogok szempontjából.

III. SZAKASZ

20. cikk

1. *Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága figyelemmel fogja kísérni ezen keretmegállapodásnak a Szerződő Felek általi végrehajtását.*

2. *Azok a felek, amelyek nem tagjai az Európa Tanácsnak, a megállapítandó módozatok szerint fognak részt venni a végrehajtás mechanizmusában.*

21. cikk

1. *A Keretmegállapodás hatályba lépését követő egy éven belül a Szerződő Fél vonatkozásában, ez utóbbi az Európa Tanács Főtitkárának teljes körű tájékoztatást nyújt azon törvényhozói és egyéb intézkedésekről, amelyeket a Keretmegállapodásban felsorolt vállalások hatályba lépéséért tett.*

2. *Attól kezdve minden Fél időszakos tájékoztatást ad a Főtitkárnak akkor, amikor a Miniszteri Bizottság további lényeges tájékoztatást kér a Keretmegállapodás végrehajtásáról.*

3. *A Főtitkár továbbítja az ebben a cikkben foglaltak alapján nyújtott tájékoztatást a Miniszteri Bizottsághoz.*

22. cikk

1. *A Felek által ezen Keretmegállapodásban felsorolt elvek érvényesítése érdekében a Miniszteri Bizottságot olyan tanácsadó bizottság fogja segíteni, melynek tagjai a nemzeti kisebbségek védelmének a területén elismert szakértelemmel rendelkeznek.*

2. *A tanácsadó bizottság összetételét és ügyrendjét a Miniszteri Bizottság fogja meghatározni a Keretmegállapodás hatálybalépését követő egy éven belül.*

IV. SZAKASZ

23. cikk

A jelen Keretmegállapodásban foglalt elvekből eredő jogok és szabadságjogok gyakorlásában minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személy tiszteletben fogja tartani a nemzeti törvényhozást és mások jogait, nevezetesen a többségi nemzethez tartozókat és más nemzeti kisebbségeket.

24. cikk

A jelen Keretmegállapodásból semmit sem lehet úgy értelmezni, ami a nemzetközi jog alapvető elveivel, kiváltképpen az államok szuverén egyenlőségével, területi integritásával és politikai függetlenségével ellentétes tevékenységbe való bocsátkozásra vagy ilyenek folytatására való jogra utal.

25. cikk

A jelen Keretmegállapodásból semmi sem magyarázható úgy, hogy korlátozza vagy részben hatályon kívül helyezi a Szerződő Felek bármelyikének törvényeiben vagy bármely más, általuk aláírt szerződésben biztosított emberi jogokat és alapvető szabadságjogokat.

26. cikk

A jelen Keretmegállapodásban foglalt elvekből eredő jogok és szabadságjogok, *amennyiben* azok az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Védelmének Egyezménye vagy az ehhez tartozó Jegyzőkönyv megfelelő rendelkezésének hatálya alá tartoznak, *utóbbi rendelkezésekkel összhangban lévőként értelmezendők.*

V. SZAKASZ

27. cikk

Ezen Keretmegállapodás az Európa Tanács tagállamai részéről aláírható. A Megállapodás hatályba lépésének időpontjáig a Miniszteri Bizottság által erre felhívott bármely más Állam is aláírhatja. Az okmány ratifikálás, elfogadás vagy jóváhagyás tárgyát képezi. A ratifikálási, elfogadási vagy jóváhagyási okmányokat az Európa Tanács Főtitkáránál kell letétbe helyezni.

28. cikk

1. A Keretmegállapodás annak a hónapnak az első napján lép hatályba, amely követi a három hónapos időtartamot azon időpont után, amikor az Európa Tanács tizenkét tagállama kifejezte egyetértését, hogy a Megállapodást az E cikkben foglalt rendelkezéseknek megfelelően magára nézve kötelezőnek tartja.

2. Tekintettel azon tagállamokra, amelyek később fejezik ki a kötelezettségekhez való hozzájárulásukat, a keretmegállapodás azon hónap első napján lép hatályba, amely követi azt a három hónapos időtartamot, ami a ratifikálási, elfogadási vagy jóváhagyási okmány letétbe helyezésének időpontját követi.

29. cikk

1. Ezen Keretmegállapodás hatálybalépése és a *Szerződő Államokkal* folytatott konzultáció után az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága az Európa Tanács statútumának 20. d. cikke alapján hozott többségi határozatnak megfelelően csatlakozásra kérhet minden olyan nem Európa Tanács-tagállamot, amelyet felhívtak

a csatlakozásra az E cikk rendelkezéseinek megfelelően, de ezt még nem tette meg, és minden más nem tagállamot.

2. Minden csatlakozó Állam vonatkozásában a Keretmegállapodás annak a hónapnak az első napján lép hatályba, amely a belépési okmányának az Európa Tanács Főtitkáránál történő letétbe helyezése utáni három hónapot követi.

30. cikk

1. Az aláírás vagy a ratifikáció, elfogadás, jóváhagyás vagy belépés okmányának letétbe helyezési időpontjában minden Állam megnevezheti azt a területet vagy területeket, amelyek) nemzetközi kapcsolataiért felelős ennek a Keretmegállapodásnak a vonatkozásában.

2. Minden Állam bármely későbbi időpontban az Európa Tanács Főtitkárához intézett nyilatkozatban kiterjesztheti ezen Keretmegállapodás érvényességét minden, a nyilatkozatban megjelölt területre. Ilyen terület vonatkozásában a Keretmegállapodás a nyilatkozatnak a Főtitkár általi kézhezvételének időpontját követő három hónap eltelte utáni hónap első napján lép hatályba.

3. A két előző pontnak megfelelően tett nyilatkozat minden, az ilyen nyilatkozatban megjelölt terület vonatkozásában visszavonható a Főtitkárhoz címzett értesítéssel. A visszavonás az értesítésnek a Főtitkár általi kézhezvételétől számított három hónapos időtartamot követő hónap első napján válik hatályossá.

31. cikk

1. Minden Fél bármely időpontban felmondhatja ezt a Keretmegállapodást az Európa Tanács Főtitkárához intézett értesítés útján.

2. A felmondás az értesítésnek a Főtitkár általi kézhezvételétől számított három hónapos időtartamot követő hónap első napján válik hatályossá.

32. cikk

Az Európa Tanács Főtitkára a Tanács tagállamait, más aláíró Államot és minden Államot, amely csatlakozott ezen Keretmegállapodáshoz, tájékoztat:

- a. minden aláírásról;
- b. minden ratifikációs, elfogadási, jóváhagyási vagy belépési okmány letétbe helyezéséről;
- c. a Keretmegállapodásnak a 28., 29., 30. cikkeinek megfelelő hatálybalépésének valamennyi időpontjáról;
- d. minden, ezen Keretmegállapodással összefüggő cselekedetről, értesítésről és érintkezésről.

Ennek bizonyosságául alulírottak, erre megfelelően felhatalmazva, aláírják ezen Keretmegállapodást (...), angolul és franciául; mindkét szöveg egyenlő mértékben hiteles, egy példányban, amely az Európa Tanács levéltárában kerül elhelyezésre. Az Európa Tanács Főtitkára fogja a hitelesített másolatokat továbbítani az Európa Tanács minden tagállamához és minden, ezen Keretmegállapodás aláírására felkért vagy csatlakozó Államhoz.

* A keretegyezmény cikkelyes részének előzetes szövege, nem hivatalos fordításban.

Európa: elvek és esélyek

Hermann Bausinger: Region - Kultur - EG. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. Band XLVIII/97, Wien 1994. 113-140 p.

Wolfgang Brüchner a közelmúltban a néprajzot a regionális kultúra társadalomtörténeteként határozta meg. Definícióként túl szűk ez a meghatározás, mondja a szerző, az viszont szerinte is kétségtelen, hogy *a régió* és *a kultúra* e diszciplína két központi kategóriája. Bausinger tanulmánya - mint ahogyan már címe is jelzi - e két fogalom jelentését és egymáshoz való viszonyát vizsgálja az empirikus kultúratudomány perspektívájából - ahogyan a megújított néprajztudományt az őáltala vezetett tübingeni intézetben hívják. A tanulmány harmadik viszonyítási pontja *az európai integráció* folyamata, amely intézményi farmáin, elsősorban az Európai Közösségen keresztül a politika és a gazdaság dimenziójához kötődik, de nyilvánvalóan van társadalmi és kulturális érvénye is. Bausinger végső kérdései az utóbbira irányulnak, a regionális kultúrák, illetve az európaiság valóságát és esélyeit vizsgálja a mindennapiság, az életvilágok perspektívájából, szándéka szerint azonban úgy, hogy nem vonatkoztat el a kérdést elsődlegesen meghatározó vagy meghatározni vágyó politikai és gazdasági folyamatoktól.

„Európa sokat változott az elmúlt évtizedekben. Az egyesülés korábbi legerősebb indoka, a szovjet terjeszkedéssel szembeni frontalkotás, érvényét veszítette. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy Európát emlegetvén korábban csak Nyugat-Európára gondoltak. A fogalom és a stratégiák újradefiniálását sürgeti az új helyzet, amelyben a közép- és kelet-európai országok is az európai intézményekhez való csatlakozásuk lehetőségeit keresik.

Gazdasági szinten az egyesült Európa megalkotása jó ütemben halad. A politikában azonban a szubszidiaritás elve tovább él, ami az jelenti, hogy az EK-nek csak ott van élettere, ahol a nemzetállamok magukban cselekvésképteleneknek bizonyulnak. Ebben a helyzetben az látszott célravezetőnek, hogy a kapcsolatokat az államközi szintről a kisebbségi egységek irányába bontsák le. A vezényszó a „régiónok Európája lett.

A régiók tehát a nemzetállam válságából és eróziós folyamatai nyomán jöttek/jönnek létre. Azt gondolnánk, hogy elsősorban a gazdasági optimalizálás céljából, az esetek többségében azonban a megfogalmazások szintjén legalábbis mást találunk. „Sokkal inkább abból indultak ki, hogy a régiók adóttak, ott is, ahol nem világosak a határai, ahol nincsenek megnevezve. A régiók éppen abból merítették legitimitásukat és méltóságukat, hogy sajátosságaik az állami differenciálódás, illetve egység mértékeit túllépik, sőt nemegyszer keresztezik. A régiók nem a hasznosság által rajzolt aktuális geográfia elemei, hanem kulturális terek, egységek.(114.)

A régió mint kulturális tér

A régió kulturális aspektusának a szociológiai és a közgazdaságtani definíciók is meghatározó jelleget tulajdonítanak. Az 1988-ban az Európa Parlament által elfogadott Közösségi Charta a Regionalizációról azon területeket nevezi régióknak, „amelynek lakói bizonyos közös vonásokkal jellemezhetőek és a felsorolásban „a nyelvre, a kultúrára és a történelmi hagyományokra vonatkozó közös vonások, valamint „a gazdaság és a közlekedésügy területén megfogalmazódó közös érdekeik szerepelnek.

Tehát, vonja le a következtetést Bausinger, azt feltételezik, hogy a régiók sajátossága úgynevezett objektív kulturális jellegzetességekből konstruálódik. Ha viszont közelebről vizsgáljuk meg ezt a helyzetet, azt fogjuk látni, hogy az objektív különbségek távolról sem olyan nyilvánvalóak, hogy az egyes jellegzetességek előfordulásának határai távolról sem biztos, hogy a régiók határaival esnek egybe. „A kulturális határok a legtöbb esetben absztrakciók (...), amelyek a valóságos átmeneti területeket, a folyékony határokat egyetlen vonalra húzzák össze.(116.) Vagyis a regionális sajátosság definiálásakor nem a különbségek objektív volta, hanem azok tulajdonítása a meghatározó. Ami kívülről, vagyis a szomszédos régió lakói részéről elhatárolódást jelent, az ugyanakkor a régióon belül élők számára az egységesülés és az önmeghatározás lehetőségét fejezi ki. Bausinger Bartha hivatkozva állítja, hogy a régió esetében is az elhatárolódás, valamint a hovatartozás tudata a meghatározó.

A szerző azonban óv attól, hogy a régiót, koherenciájának gondolatát kizárólag ideológiai síkon értelmezzük. Elsősorban a regionális központok hatására hivatkozva állítja, hogy a régió valóságos kommunikációs tér. „Azt lehetne mondani, hogy a régió a legnagyobb kommunikatív egység, és éppen ez teszi olyan jelentőssé.(117.) Ez a fajta kommunikáció pedig feltételezi, másrésztől reprodukálja a kapcsolatok szövevényévé, a rendszeres személyes érintkezések által lehetővé tett tapasztalatközeliséget, valamint a közös érdekhorizontot.

A régió, amely önmagában is nyílt rendszer, nem az egyetlen kerete az individuum valóságos és elképzelt terekben való tájékozódásának. Bausinger kérdése az, hogy mikor, milyen helyzetekben lesz ez az orientáció, illetve ez az identitás hangsúlyosabb másoknál. Az egyik lehetséges válasz már korábban elhangzott: amikor a nemzetállamok elveszítik integratív erejüket. Ehhez járul a bizonytalanságérzés, amely a globalizációt, a nehezen áttekinthető komplexitással való szembesülést kíséri, ami elől az emberek az áttekinthetőség, a kisebb léptékek felé keresik a kiutat. Az identitáskonstruálás szempontjából nem elhanyagolható szempont az, hogy a régiók többnyire politikai képződmények. A német szövetségi köztársaságokat, amelyeket ma regionális egységekként is számon tartanak, a második világháború után hozták létre. A konstrukciót úgy tették „organikus egységgé, hogy a diffúz kulturális vonásokat egy régióra vonatkozóan strukturálták és értelmezték újra, olyan adminisztratív intézkedéseket hoztak, amelyek elősegítették egy sűrű kommunikációs háló kiépülését. A helyzet hasonló, mint amilyen egy bő évszázaddal korábban a nemzetállamok létrehozásakor volt: „Létrehoztuk Olaszországot, most már csak olaszokat kell csinálni (Massim d'Azeglios).

Ha az államok szerveződéséből származó különbségek ellenére a regionalizmus átfogó történetéről akarunk beszélni, nem kerülhetjük ki azokat az értelmezéseket, amelyek a törzs (mint nemzetállamok organikus részei), valamint a haza (mint a nemzethez vagy azon belül egy kisebb közösséghez tartozás emfatikus fogalma) kategóriájához kapcsolódtak. Az utóbbi szervező elve a tradicionalizmus, amit Bausinger a modernizáció ellentétéként, de ugyanakkor funkciójaként, kísérőjelenségeként értelmez. Érvényes ez mind „a nép 19. századi romantikus felfedezésére, mind a második világháborút követő fellendülést kísérő konzervatív mozgalmakra. Minden esetben premodern részrendszereknek a polgárság által támogatott megőrzéséről, konzerválásáról van szó.

Régióról és regionalizmusról a fenti összefüggésben aligha volt szó, sőt a regionalizmus leginkább a tradicionalista ideológiákkal való szakítást jelzi. Először Franciaországban találkozunk vele, ahol a múlt század hatvanas éveiben a centralizáló állami vezetés ellen induló harc tűzi zászlajára. Többszöri elszórt feltűnése után a regionalizmus fénykorát századunk hetvenes éveiben élte. A regionális mozgalom

gyűjtőfogalom azoknak az Európa különböző részein nagyjából egy időben jelentkező törekvéseknek a jelölésére, amelyek a periférikus területeket a központok hátrányos beavatkozása alól akarták felszabadítani.

A központok és a peremterületek viszonyában három korszak különül el egymástól. Az első korszakot a vidék elhanyagolása jellemzi, következményei a gazdasági lemaradás, a hatalomtól való megfosztás majd az elvándorlás. A második szakaszt olyan jelenségek határozzák meg, amelyeket együttesen „Korzikasindrómaként ismerünk: a termőföldeket felvásárolják a metropoliszok gazdagjai, a turisztikai ipar kiépítése, aminek hosszú távon káros következményei vannak. A harmadik szakaszt a nagyipar telepítése és fokozatos fejlesztése, terjeszkedése határozza meg. A befektetett tőke és ennek nyomán a bruttó társadalmi termék növekedésnek indul, de ugyanakkor az ökológiai veszélyeztetettség mindennapi tapasztalattá lesz, ami egyrészt a központtal, másrészt a tőkével fordítja szembe a periféria lakóit.

A nemparlamentáris regionális szervezetek tevékenységének és harcának következtében a hetvenes évek közepétől már az állami szintű politika retorikájában is mind gyakrabban tűnik fel a régió címszó. A döntések korábbi áttekinthetlenségét megváltoztatni látszik a transzparencia igénye. A terveket mindkevésbé oszthatják el magasabb szinteken, a régió a tervezés számára mérték és keret lesz. A régiók közötti fejlettségbeli és általában gazdasági különbséget azonban az államok közötti diszparitás is újratermeli. Ennek felismerését jelzi, hogy az Európai Közösség a Regionális Bizottság javaslatára ugyancsak elfogadta a regionális szempontot. A Közös Piacon belül lehetővé tették a régiók közötti közvetlen gazdasági együttműködést.

Érdekek és elvek

Mér a hetvenes években különböző érdekek és tevékenységek körvonalazódtak a regionalizmus árnyékában. Dirk Gerdes (Regionalismus und Politikwissenschaft: Zur Wiederentdeckung von „Territorialität als innenpolitischer Konfliktdimension. *Geographische Rundschau* 39/1987) nyomán Bausinger megkülönbözteti a szeparatistákat (baszkok, korzikaiak, skótok), a föderalistákat (katalánok, andalúzok, bajorok) és autonomistákat (elzásziak, bretonok, vallonok, flamandok). A regionalisták általános centrumellenessége szükségszerűen fonódik össze a szomszédos régiók közötti együttműködéssel, ami a nemzetközi kapcsolatok új minőségét jelzi. A belső gyarmatosítás ellen és a regionális autonómiáért folyó harctehát a hasonló politikai célok és eszközök - hozták létre az interregionális együttműködést. Ami azonban további ellentmondásokat takar: rövid idő alatt az interregionális programokban is a gazdag régióknak lett meghatározó szerepük. Ugyanakkor a regionalizmusban, leginkább az ökológiai szempont által - bár a létező szocializmus bukása óta gyengülő hatékonysággal - antikapitalista nézetek is helyet kaptak.

A regionalizmus politikai eszköz volta némely esetben egészen kézenfekvő. Szólalmait olyanok is felhasználták, akik egy régió belül meghatározó pozícióra törekedtek, és hatalmukat ezen a szinten kívánták legitimálni. A „Pro Voralberg a közismert példa arra, hogy egy tradicionális elit miként határozza meg és ellenőrzi a központ elleni harcot, a konzervatív gondolkodásmódnak nyitván új teret. A regionalizmusban ők a régi „haza ideológiát kötötték össze a gazdasági fejlődés stratégiáival.

A gazdaságilag fejlettebb térségek elitjei a regionalizmus retorikáját saját prioritásuk, expanzív gazdaságpolitikájuk legitimálására használják (például a Lega

Lombarda). A *regions transfrontalières* esetében ma már nem a nemzetállami hegemoniák ellen harcoló népcsoportok szövetségéről van szó, hanem sokkal inkább gazdaságilag sikeres régiók közötti együttműködésről. Az Európai Közösség *Interregiones* programja ugyancsak az ilyen típusú régiók közötti kooperációt támogatja. Ezzel szemben az EK politikájában a szegényebb régiók iránti felelősségvállalás stratégiái kevésbé körvonalazódtak. Tehát, vonja le a következtetést Bausinger, a regionális szint előtérbe kerülése és támogatása még nem jelenti a régiók közötti különbségek megszűnését, sőt a diszparitások növekedésének új formáit teszi lehetővé.

Milyen kultúra?

A régió kulturális meghatározottságának vizsgálatakor Bausinger három kérdésre keres választ, amelyek közül az egyik az ilyen esetekben használt kultúrafogalom értelmezésére, a második a kultúrának a más természetű folyamatokhoz való viszonyára, a harmadik pedig a kultúrpolitika stratégiáira vonatkozik.

Minden regionális program közvetve vagy közvetlenül tartalmaz valamilyen felfogást a kultúráról. Különösen nyilvánvaló ez a konzervatív koncepciók esetében, amelyek a népi kultúrára való hivatkozással a folklórt mozgósítják, az ősiség és az átörökített kulturális értékek alkotják retorikájuk központi elemeit. Walter Heimre (*Mondiale Folklore? Schweizerischer Volkskunde. Korrespondenzblatt der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde* 65/1975) hivatkozva, aki ebben az összefüggésben egy világméretű folklórról („mondiale Folklore) beszél, fogalmazza meg Bausinger, hogy „a népi kultúra többé nem elsősorban egy régióra jellemző kulturális megnyilvánulásokat foglalja össze, hanem leginkább egy stílust alkot, amely az egyes régiókon túllépve a tradicionalizmust jelöli, és éppen ez teszi a folklorisztikus előadásokat az interregionális találkozókra is használhatóvá (129.).

A regionalizmus rendszerkritikájának konzervatív változata a „népi kultúrából táplálkozik, saját ideáljainak megfogalmazására innen meríti a „kulturális nyelvezetet. Példa erre az, ahogyan a dialektusból fegyvert kovácsoltak bizonyos regionális mozgalmak.

A „baloldali regionalisták igen ritkán használják a népi kultúrának ugyanezen értelmezését, illetve elemeit. Az ő eszköztárukra sokkal inkább a szentimentális népi vagy népieskedő dalok paródiájaként létrejött protestsongok jellemzőek.

Sok periferikus területen nem volt szükséges különösképpen konstruálni az ellenállás kifejezéseit, mert a népi kultúra önmagában ellenkultúrának minősült. Ilyen esetekben a hangsúly a veszélyeztetett javak megőrzésére és felélesztésére került, amire viszont nem jelentenek megoldást a különböző helyi és regionális „honismereti múzeumok. Az archiválás nem tartja életben a hagyományokat. Ezt a stratégiát támogatta az UNESCO is, amikor a „kulturális örökségek megmentése céljából ugyancsak az archiválást és a múzeumi megőrzést hangsúlyozta. A német UNESCO-bizottság legújabb dokumentumaiban azonban már megfogalmazódik a felismerés, hogy az archivált kultúra leválik az élő, működő kultúráról. Az „élő kultúra pedig éppen a korábbi koncepciók által előtérbe helyezett demonstratív megnyilvánulási formákkal ellentétben határozható meg, amire az empirikus kultúratudomány a „kibővített kultúrafogalmat használja. A kultúra ebben az értelemben magába foglalja a mindennapok ritualizált, reflektálatlan viselkedésformáit, beállítódásait. Talán nem igényel különösebb magyarázatot mondja Bausinger -, „hogy a politikai cselekvésnek erre a dimenzióra is tekintettel kell lennie, hogy a kultúra ne csak mint egy pittoreszk, mint egy kicserélhető ornamentika jelenjék meg(131.).

A regionális politikával kapcsolatban, a szerző arra a következtetésre jut, hogy „a kulturális autonómia elvét nem szabad a gazdasági haszonelvűség javára feláldozni. Míg a kisebbségi kultúrák a nemzeti keretek között veszélyeztetve vannak, a tágabb európai keretek között elnyerhetnék elismerésüket (131.). A kulturális autonómiát azonban nem tehet a cselekvés más dimenzióitól függetlenül kezelni, közöttük a kapcsolatot a politikai kultúra teremthetné meg. A demokráciának az EK-en belüli válságából éppen a régió kínál egyfajta kiutat: a regionális politika lehetne az a keret, amelyben a demokráciát mint gyakorlatot új alapokra lehetne állítani. Érvényes ez nemcsak a régiók reprezentatív képviselőire a fejlesztési programok kidolgozásában és megvalósításában, hanem a régiók európai képviselőinek rekrutálására is. A regionális kultúrát, amelyen a szerző elsősorban lakóinak habituális beállítódását érti, konkrét gazdasági intézkedések foganatosításakor is tekintetbe kell venni. Szicíliában például csak akkor működhet eredményesen egy regionális gazdaságpolitika, ha az tekintettel van bizonyos szociokulturális adottságokra, mint például a kiterjedt familiarizmusra, a kapcsolathálók sűrűségére és az azoktól való függés nagy mértékére (vagyis a klientalizmusra), valamint például arra a tényre, hogy a migráció ott az életszervezés hagyományos mintája. Az igényszintek struktúrája és hierarchiája ugyancsak kultúrától függő. A gazdasági érdekekkel konkuráló nem materiális értékek az életvezetést meghatározó különböző választásokhoz vezethetnek. Ezért van az, hogy két szomszédos régió közötti életszínvonalbeli különbség nem vezet feltétlenül - bár gyakran - az egyikből a másikba való elvándorláshoz. Ilyen esetekben kétféle megoldással találkozunk, az egyik a frusztrációkat a „szegény, de boldog típusú eufemizációs stratégiák mögé rejti, a másik a tradicionális gazdaság feltámasztásának reményével valójában regresszív stratégiát követ.

A Maastrichti Szerződésbe foglalt elköteleződés a „közösségek kulturális arculatának megőrzése mellett már nem a fentebb említett szűkebb és konzervatív jelentésű kultúrafogalomra utal, hanem arra, hogy az általános politikai és gazdasági intézkedéseket a partikuláris szociokulturális adottságokhoz kívánják igazítani.

Kultúrpolitikai alapelvek

A szerződés szövege megfogalmazza „a tagországok kultúrájának kibontakoztatásához való hozzájárulás szándékát, ami „a nemzeti és regionális sokféleség megőrzését, és azzal egyidejűleg a közös kulturális örökség hangsúlyozását jelenti. Bausinger szerint, bár annak tűnhet, ez nem egészen a körnégyszögesítésének esete, hanem egy bonyolult feladat leegyszerűsített megfogalmazása.

Először is azokat a kultúrpolitikai stratégiákat kell átgondolni, amelyek a régiók, illetve Európa közös kultúrájának építését teszik lehetővé, de ugyanakkor a sokféleség képének fenntartására és fejlesztésére is közös elvek szükségesek. A piacgazdaság elidegenítő hidegsége ellenében gyakran a kultúra meghittségét állítják. Ugyanakkor joggal beszélnek „a kultúra hamis melegéről is. Mindkét esetre példát statuál a jugoszláviai konfliktus. Nem lett volna elkerülhető a háború, ha a regionális kulturális különbségeket idejében elismerik; másrészt a politikai és katonai konfliktus alapját nem éppen az abszolutizált kulturális identitás alkotja?- kérdezi Bausinger. A jelenséget azonban nem lehet elszigetelten szemlélnünk. A veszély, hogy a kulturális egység tudata tisztogatáshoz vezet, gyakorlatilag mindenütt fennáll. Nem állunk messze attól, mondja a szerző Robert Kurtzot idézve, hogy „a svájciak is megoszoljanak és egymás ellenében magukat németeknek, franciáknak, cigányoknak és földönkívülieknek nyilvánítsák. „A regionális kultúrákat el kell ismerni, de

ugyanakkor mindenféle közösségi identitást meg kell fosztani a patetizmustól (135.) - vonja le a maga következtetését Bausinger. Ennek pedig része az, hogy a regionális kultúrákra ne mint néprajzi érdekességekre, mint a modernizációban lemaradt reliktumokra tekintsünk, hanem nyitott és élő konfigurációkként kezeljük azokat. A rossz értelmű provincializmust és elszigetelődést pedig a kifelé irányuló kapcsolatok élénkítésével lehet elkerülni.

Miként viszonyulhatnak a regionális sajátosságok a kultúra globalizációjának folyamatához? Az utóbbi tendencia Bausinger szerint a fogyasztói kultúrát és a médiát kétségtelenül meghatározza, de nem érinti az olyan határokon átjáró, Európában számottevő hagyományokkal rendelkező tevékenységeket, mint a szakmai kapcsolatok, a turizmus, az ifjúsági mozgalmak, képzőművészeti kiállítások stb. A nyelvek sokféleségével szemben, ami továbbra is akadályozója a kommunikációnak, kézenfekvőek az egységesülés bizonyítékai is. Az ellensúlyt éppen a kulturális elit képzésének nemzetköziesülése alkotja, másrészt pedig az a szándék, hogy a közös gondolatokat különböző nyelvű szélesebb közönség felé közvetítsék. Az Európa-politika nem utolsósorban a fordítás feladata.

A kulturális csere intézményesült formái elsősorban az úgynevezett magaskultúrára vonatkoznak. Egy, a mindennapokra irányuló végiggondolt és differenciált kultúrpolitikáról viszont aligha beszélhetünk. Bausinger szerint pedig éppen ez volna fontos, hogy a határok felett átjáró kulturális tevékenységek jobban kötődjenek a mindennapi tapasztalatokhoz. Ennek feltétele az volna, hogy az ilyen típusú kapcsolatokat hosszú távra rendezzék be, hogy ne csak az ünnepi reprezentációt szolgálják.

Az Európa-retorikát már a vidéki hivatalnokok is biztonsággal kezelik, kérdés azonban az, hogy miként vizsgálják a kulturális tolerancia, amikor a kulturális másságot a régióban megtelepedni kívánó külföldiekhez való viszonyulásban kellene alkalmazni. A kérdést Bausinger tágabb és általánosabb érvennyel is megfogalmazza: Európa mitizálása, illetve az „európai lényeg létrehozására irányuló igyekezetek vajon nem az europaizálásba való belefáradás tünetei?

„A kultúrpolitikának nem az Európa-eszme megalapozásán, illetve annak egy közös történelemmel való alátámasztásán kellene dolgoznia. Mert az bizonyos mértékig működhet ugyan az európai egyesülés katalizátoraként, de a valóságos Európa csak alulról építkezve jöhet létre, a kommunikáció elmélyülésén, a kapcsolatok szövődésén keresztül...(139.)

Feischmidt Margit

Az erdélyi szászok

Schenk, Annemie: Deutsche in Siebenbürgen. Ihre Geschichte und Kultur, München Verlag C. H. Beck 1992. 191 p.

Az erdélyi magyarok és az erdélyi románok történetének összegző megírására külön-külön tudományos igénnyel nemigen vállalkoztak szerzők, mindig Erdélyről írtak, mégha a magyarokat vagy a románokat is tették meg főszereplőkké. Erdély hajdan harmadik legnépesebb etnikumáról, a szászokról viszont több történeti (és néprajzi) összegző mű készült. A magyarázat elsősorban abban kereshető, hogy a szászok - társadalmi, kulturális és politikai intézményei révén - határozottan elkülönülhettek a többiektől. A legújabb összefoglalást, Annemie Schenk könyvét, az erdélyi németek első modern történetének mondja a mű borítójának szövege. A történet szó kissé megtévesztő, hiszen az olvasó mindenekelőtt politikai történetre gondol, de annak csak vázlatát nyújtja a szerző, a könyv társadalom- és kultúrtörténet. Ennek a megállapításnak nem mond ellent, hogy Annemie Schenk munkája a mai magyar - tehát nem a két világháború közötti értelemben! - akadémiai nomenklatúrában leginkább a néprajzkutatás cím alá lenne sorolható. A hangsúlyozott megkülönböztetés azért fontos, mert a szerző az immár patinásnak mondható *európai etnológia* iskolájához tanozó kutató. Ennek az irányzatnak nálunk is voltak és vannak követői, olyan etnográfusok, akik az európai történeti összehasonlító vizsgálatok hívei, és a tradicionális néprajz átalakulásával egyre inkább a történetkutatáshoz közelednek.

Mindezek után nem meglepő, hogy a könyv figyelmet szentel a sokat vitatott őshaza-kérdésnek. Elfogadja azokat a nézeteket, amelyek a nyugati német területekről származtatják a szászok alaprétegét, de hangsúlyozzák, hogy más vidékek német telepes csoportjait is magukba olvasztották. Az őshaza és a bevándorlás azonban csak bevezetése a műnek, hiszen a szász népcsoport és kultúrája már Erdélyben alakult ki. Schenk két nagy társadalomtörténeti periódusban rendezte el anyagát. A rendiségben olyan autonómiájuk volt a szászoknak, amely kizárta, hogy az egykori Magyarországon (illetőleg az erdélyi fejedelemségben) mai értelemben véve nemzeti kisebbségnek tekinthetnénk őket. II. József kezdte előjogaikat megnyirbálni, a polgári állam szüntette meg a különállást és tette a rendi függetlenséget és jogegyenlőséget élvező népcsoportot nemzetiséggé, egyidejűleg identitásában veszélyeztetett etnikummá.

Mind a rendi, mind a polgári korszakban város-falu tagolásban ismertet meg bennünket a szerző a szászok társadalmával és kultúrájával. A rendi szabadságjogok településekhez és területiális egységekhez kötődtek. A szerző etnológiai iskolázottságát kamatoztatja az életmód történeti leírásában, a földművelés mellett a vezető kézműves-iparágak (ötvösség, szücsmesterség, fazekasság, asztaloság) közelebbi bemutatásában. Jó ércékkel emeli ki azokat a társadalmi elemeket, amelyek a változások sodrában az állandóságot biztosították, falun a szabad parasztság, városon a kézművesek és a kereskedők. Minden korban nagy szerep jutott az egyháznak, de különösen akkor, amikor a magyarországi reformáció első szakaszában a szászok egyöntetűen lutheránusokká lettek, és egyházilag is független szervezetet alakítottak ki. A népcsoport folyamatosan ki tudott választani magából olyan vezetőket - ezek gyakran lelkészek vagy laikus egyházi tisztségeket betöltő emberek voltak -, akik a nem hiányzó belső ellentétek dacára összetartották a mikrotársadalmat, ami így kifelé egységesnek látszott, és valóban egységesen viselkedett. Ennek legszemléletesebb példája a múlt századi nagy változás, melynek során a középkori eredetű előjogokra féltékenyen vigyázó, társadalmilag elzárkózó szászok értelmiségük útmutatása nyomán a polgári tulajdont gyümölcsöztető, az urbanizációs változásra és a gazdasági modernizációra érzékeny városi polgárokká és birtokos parasztokká váltak. Megszűntek a céhek, de szilárd maradt az egyház,

hatékonyan működött a településeket behálózó *Bruderschaft* és *Schwesterschaft*, leginkább azonban a szomszédsági intézmény, a *Nachbarschaft*.

Ezeknek a különben a korábbi szakirodalomból megismerhető tényeknek részünkről itt történő ismétlése azért fontos, mert a könyv egyik, talán legfontosabb célja a két világháború közötti nyelvszigetkutatás (*Sprachinselforschung*) izolációs elméletével való leszámolás, az abból adódó „legendákkal” történő szembenezés, márpedig ez a kutatási irány éppen a rendi alapokon nyugvó, sok oldalról körülbástyázott, régió belüli elszigeteltségre hivatkozott Ismert módon úgy tekintett a keleti németekre, köztük az egyik legnagyobb létszámúra és legkarakteresebbre, az erdélyi szászokra, mint az anyaországban már elenyészett kulturális javak környezetüktől elzárkózó hű őrzőire. A cáfolat nem tematikus, hanem mintegy esettanulmányokként ellenpéldákat, azaz a korábbi beállításoktól különböző következtetéseket tár az érdeklődő elé. Hangsúlyozza, hogy a szászok kezdettől multikulturális közegben, mindig más etnikumokkal, magyarokkal, románokkal, cigányokkal, zsidókkal, örményekkel éltek együtt és kölcsönhatásban. Ezen az előjogok sem változtattak. Az eredeti településterületekről hozott kulturális javak integrálódtak az új környezetben, miközben változtak és átalakultak.

Meg kell mondanunk, hogy a kultúrtörténeti és néprajzi példákat felsorakoztató szerző korántsem merítette ki a lehetőségeket. Sajnos a magyar-szász kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalom szegényes, de a könyvben olvasható adalékoknál többet szolgáltatathatott volna. Ugyanez elmondható a román vonatkozásokról is. A kötetet terjedelmes irodalomjegyzék zárja, mely kizárólag német nyelvű műveket tartalmaz. Föltehetően azért, mert az olvasók további tájékoztatását kívánja elősegíteni, nem pedig a szerző forrásait dokumentálni. Az azonban föltűnő, hogy mindössze két magyar (Kresz Mária könyve a népművészetről és az *Erdély története* német változata) és egy román szerzőjű cím szerepel a listán. Ha Annemie Schenk nem tudna valamilyen fokon magyarul és románul, ami szinte elképzelhetetlen erdélyi témával átfogóan foglalkozó kutatóról, a német szakirodalomban is találkozhatott volna további figyelemre méltó példákkal, melyek arról tanúskodnak, hogy az erdélyi város fejlődés és a színes, reprezentatív erdélyi népművészet nem érhető meg a szászok jelenléte nélkül.

A magyar olvasót természetesen kiemelten érdekli, milyen képet ad a könyv a magyarokról, és hogyan foglal állást a magyar-román történeti vitákban. Annemie Schenk általában nem bocsátkozik bele ezekben a vitákba. A történeti események nagy részét pedig inkább a magyarnak nevezhető felfogáshoz, mint a román nézőponthoz közelítve idézi és magyarázza. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a román történetírásnak arról a sarkalatos tételéről, ami szerint Erdély évszázadokon át idegen hódítás áldozata volt, és valójában mindig román államnak vagy államrésznek számított, nem vesz tudomást. Feltűnő eltérés, hogy régészetileg szilárdan igazoltnak látja a Dácia római provincia bukása után a területen maradó dák lakosság romanizálódását egészen a 10. századig. Ugyanakkor mégis a Kárpátoktól délre, a Duna-völgybe helyezi a lehetséges román etnogenezist. Végül, a magyar forráskritikával ellentétben úgy véli Anonymusra hivatkozva, hogy a magyar honfoglaláskor már léteztek kezdetleges szláv-vlach politikai alakulatok Erdélyben. Óvatosan fogalmaz, mert nem államokról, nem királyságokról beszél.

A munka fő érdeklődési területei nem tették szükségessé a magyar-szász közjogi természetű ellentétek *tárgyalását*. Ismeretes, hogy ezek a fejedelmi Erdély történetére nyúlnak vissza, ám részben túlélték azt, és újabb ösztönzéseket kaptak a nacionalizmusok kialakulása idején. Néhány további kérdésben más a véleménye, mint a magyar történészeknek; de összességében hangja nem emlékeztet a korábbi, a magyarokkal konfrontáló szász szakirodalomra. Például nem részletezi a kiegyezés utáni magyar nemzetiségi politika hibáit, nem merül el annak bírálatában. Akár gesztusként is fölfogható, hogy a jelentősebb magyarlakta helységeknek a magyar nevét is közli, vagy például

megemlíti Kolozsvár 1941. évi népszámlálási adatait, melyek a magyarok 85%-os arányáról tanúskodnak. Annál többet értekezik a szászokat 1918 után hátrányosan érintő román politikáról. Azok a szász vezetők, akik az 1916. évi erdélyi román betöréskor Budapestig menekültek, és 1917-ben II. Vilmos német császárt ünnepélyesen fogadták Nagyszebenben, 1919 legelején, a megyesi gyűlésen pragmatikusan kimondták a népcsoport Romániához csatlakozását. Azóta háromnegyed évszázad telt el, és ennyi idő elegendőnek bizonyult a szászok teljes gazdasági kifosztására, nyolcszáz éves intézményeik maradékainak felszámolására és etnikai integritásuk megtörésére, ami azután kivándorlásra kényszerítette őket.

Annemie Schenk érzelmeit visszafogva, tárgyilagosan vázolja ennek a háromnegyed évszázadnak a történetét. Nem mentegeti, hogy a fojtogató nemzetiségi elnyomással szemben előbb a német birodalomtól, végül a náci Németországtól vártak támaszt, s ezzel megpecsételték sorsukat, romlásukat siettették. Számol a 20. századi Európán végigvonuló modern iparosítással, ami Erdélyt sem kerülte el, és dezintegráló hatásának a már teljesen jogfosztott szász lokális társadalom nem tudott eredményesen ellenállni. A szerző jó ismerője a volt kommunista országok társadalmának, a kommunista politika társadalomromboló hatásainak és mindezekből a romániai változatoknak melyek egészen a szisztematizálásnak nevezett falurombolásig terjedtek, és nem csak a szászokat sújtották.

A könyvnek nemcsak az újnak minősülő szemlélet a jelentősége, hanem az is, hogy megjelenése évében már mindössze 20 ezerre volt becsülhető az Erdélyben maradt szászok száma. A diktatúra bukása szabaddá tette a kivándorlást, és a lehetőséggel fölgyorsultan élt a lélekben már jóval korábban rákészült népcsoport. Az utolsó fejezet címe „Erdély erdélyi szászok nélkül?” valójában nem kérdés, hanem kijelentés. Lényegében véget ért a nyolcszázötven évig Erdélyben lakó népcsoport erdélyi története. Az utolsó előtti fénykép egy elhagyott szász portára beköltöző cigány családot ábrázol, az utolsó képen egy fiatal lelkész idős hivatól búcsúzik. Az utolsó mondat a román értelmiségre hivatkozik, mely a szerző szerint -reméli, hogy a szász maradék mégsem távozik, hanem Közép-Európával kapcsolja össze Romániát. Ez persze azt is jelenti, hogy a szászok távozásával Románia távolabb került Közép-Európától, nem is szólva Európa nyugati feléről.

Ennek az exodusnak van egy magyaroknak szóló üzenete: a magyarokat is elérheti hasonló sors; és van egy nemzetközi üzenete is: Európa egyik legnagyobb múltú multietnikus és multikulturális régiója olyan lényeges, egyedivé tévő elemeit veszítette el, hogy a hiány kérdésessé teszi a fenti minősítést.

Végül kritikai megjegyzéseink sem kicsinyítik azt a tényt, hogy a könyv tárgyának tömör, az eddigi német szakirodalom értékes összefoglalását találjuk. Figyelemre méltó, hogy irodalomjegyzéke mennyi olyan könyvet és tanulmányt tartalmaz, melyek az utóbbi másfél-két évtizedben láttak napvilágot. A fokozódó etnikai fenyegetettség következményeként nyilvánvalóan megélénkült a szászok kutatása, de aligha tévedünk, ha ebben a majd két évszázados, kiterjedt helytörténeti-helyismereti irodalom ösztönző hatását is látjuk. Két sorozatot tartanak fenn Németországban az erdélyi szászok, központi múzeumuk és könyvtáruk is van. Ha a párhuzamos időszak magyar kutatásait vesszük számba, mind Magyarországon, mind Romániában értékes eredmények születtek, de ha a szászokkal hasonlítjuk össze az arányokat, és az elvégzendő, leginkább hiányzó kutatásokra gondolunk, aligha álljuk ki a próbát. A hiányok szinte felsorolhatatlanul nagyok. Pótlásukat senki sem fogja helyettünk elvégezni.

Kósa László

A kényszermigráció két példája

Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945-1948 között Kecskemét, 1993. 221 p.

Az eddigi történetírás főleg politikatörténeti szempontból foglalkozott a szóban forgó nehéz évekkkel, Komanovics József kéziratban maradt 1969-es, Baranyára koncentráció kandidátusi értekezésének úttörésétől eltekintve, elsőként Tóth Ágnes állítja középpontba - országos viszonylatban végzett szisztematikus forrásfeltárás alapján - az 1945-1948 közötti telepítések történetét. Rendelkezünk ugyan immár monográfiával is a németek kitelepítéséről, s alapos tanulmányokkal a szlovák-magyar lakosságcsereéről éppúgy, mint a Bácskából távozni kényszerült (eredetileg bukovinai) székelyek letelepítésének kérdéséről, de csak másodsorban - ha ugyan nem csak érintőlegesen- telepítéstörténeti oldalról történő tárgyalásban. A második világháború utáni nagy népmozgást előidéző kitelepítések az országból, betelepítések az országba s az országon belüli telepítések lebonyolításának pontos körülményei, az ezekkel megbízott szervek jogkörének és működésének alapos vizsgálata, e folyamatok összefüggéseinek és összhatásának bemutatása: Tóth Ágnes érdeme.

A problematika tárgyalását érdemes lett volna azonban az 1945 előtti előzmények felvázolásával bevezetnie, rávilágítva a földreform után kiáltó birtokviszonyokra, a telepítési célokra ily módon megszerezhető föld elégtelenségére, a már akkor jelentkező elképzelésekre, hogy egy „új magyar honfoglalás”-sal felérő nagyszabású telepítési akciót leginkább az amúgy is magyarellenes terjeszkedéssel vádolt hazai német parasztság rovására lehetne megvalósítani. Ehhez nagy ösztönzést jelentett Hitler-Horthy előtt többször megismételt-ígéréte a magyarországi németek háború utáni áttelepítésére. A magyar kormányzat az 1941. évi népszámlálás nemzetiségre vonatkozó kérdőpontjára adott válaszok sajátos értelmezésével már az áttelepítendő körének felmérésére törekedett. A magyarországi németek második világháború alatti magatartásának differenciálatlan megítélése, kollektíve felelőssé tétele, a magyar politika felelősségének lehető elhallgatásával, szintén könnyebben érthető volna az 1945 előtti viszonyokra, illetve fejleményekre bevezetőként történő utalással.

Az 1945-1948 közötti telepítések történetét középpontba állító munka a politikatörténeti vonatkozások megvilágítását korántsem hanyagolja el, hanem támaszkodik az idevágó eddigi szakirodalomra, s annak anyagát gazdagítja is olyan források felhasználásával, amelyeket újabban maga fedezett fel. Olykor azonban elmulasztja kihasználni a lehetőséget arra, hogy korrigálja segítségükkel a korábbi szakirodalom egyes vitatható megállapításait. Így Révai József 1945. január 7-én kelt, a még Moszkvában tartózkodó Rákosinak küldött beszámolójában a hazai németek Szovjetunióba hurcolásáról szóló sorok szerint ezt „az oroszok a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták”, s ez ellent mond annak a súlyos állításnak, hogy „a szovjet katonai hatóságok és a Debrecenben megalakult ideiglenes magyar kormány közötti megállapodás értelmében hurcolták el” őket. Az „oroszokkal való megállapodás” nem a kihurcoláshoz való előzetes hozzájárulásra vonatkozott tehát, hanem a már megindult „Verschleppung” hírére. A megszálló szovjet katonai főparancsnoksággal történt kapcsolatfelvétel során arra vonatkozóan született megállapodás a magyar kormány kérésére, hogy közösen magyar-szovjet felülvizsgálat alá kerülnek a listák. A magyar kormány az igénybevétel, a kiszállítás alól mentesítendő kategóriáira vonatkozó irányelvei nem érvényesültek, mert szovjet részről semmibe vették a közös felülvizsgálatra adott ígéretüket, s az azonnali kiszállítással eleve elejét vették a felülbírálat lehetőségének.

A magyarországi németek kitelepítésére vonatkozóan Tóth Ágnes rendkívül fontos anyagot tárt fel s közölt nemrég Bibó István irathagyatékából, s ezt igen érdemleges hozzájárulásként hasznosította is e munkájában. Kiderül belőle, hogy a magyar kormány a második világháború befejeződése előtti napokban azt fontolgatta, hogy „gyors egyéni akcióval”

kikergeti Magyarországról a német lakosságot az osztrák határ irányába, mert a viszonyok rendeződésével eltávolításuk már nehezebbé válik, márpedig a földreformmal kapcsolatos és szükségessé váló egyéb telepítésekhez az ő földjeiket, házaikat, állataikat, gazdasági felszerelésüket kívánják felhasználni. (Eredetileg tehát a magyarországi németek minél nagyobb arányú, lehetőleg globális kiűzése *Vertreibung* volt a cél, s csak az óvatosságra intő körülmények folytán módosult az a célkitűzés látszólag meghatározott kategóriákra szorító, rendezetten és humánusan végrehajtandó részleges kitelepítésre, *Aussiedlung*ra törekvéssé, amit az egyéni akció felelősségét végül is nem vállaló magyar kormány a nagyhatalmak hozzájárulását kieszközölve valósít meg.) Egy „rövidesen megerősödő, demokratikus Ausztria magáévá fogja tenni a kiutasított németek ügyét, különösen, ha azokat kifosztottan és kiéhezetten pont az osztrák határon kergetjük át”- figyelmeztetett Bibó. Az osztrák-magyar határtól távoli németországi megszállási zónákba való kitelepítés látszott a magyar kormány számára hamarosan kívánatosabbnak. A Németországot legyőző és megszálló szövetséges nagyhatalmakhoz fordulás nélkül ez nem lévén elképzelhető, születtek meg a magyar kormány 1945. május 26-i és július 5-i jegyzékei, amelyek szövegéből érdemes lett volna bővebben idézni, hogy lássuk: a magyar kormány nem kérdést intézett a nagyhatalmakhoz, szándékukban áll-e elrendelni a németek kitelepítését Magyarországról, hanem sürgette hozzájárulásukat a saját maga kezdeményezte kitelepítésükhöz, azzal érvelve, hogy a hazai németiség „fasiszta részének” eltávolítása nélkül veszélyben lenne Magyarországon a kibontakozó demokrácia. Hangsúlyozta, hogy nem teszi magáévá a kollektív felelősség elvét, számára nem létezik magyarországi svábkérdés, csak fasiszta svábok kérdése, ennek megfelelően nem globális, hanem részleges kitelepítés lehetőségét sürgeti. Bibó szerint meglehetősen naivul hitte azt a magyar kormány, hogy így megkülönböztetheti a maga eljárását a hazai németekkel szemben a csehszlovák kormánynak az ott élő magyarsággal szemben is kollektív felelősséget támaztó és lehetőleg globális kitelepítésükre törekvő politikájától, hogy tehát ne adjon ürügyet analóg csehszlovák eljárásra.

Helyesen mutat rá a szerző a csehszlovák kormány nagyfokú érdekelttségére a magyarországi németek kitelepítésében, hiszen ezáltal szélesedhet ki a Csehszlovákiából eltávolítani kívánt magyarok befogadásának, letelepítésének lehetősége. Ez azonban nem változtat azon, hogy az említett diplomáciai jegyzékekben előadott magyar sürgetésre került be az 1945. augusztus eleji potsdami határozatba a magyarországi németek kitelepítése.

„A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálta a kérdést és elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon visszamaradt német lakosság, vagy egy része, Németországba történő áttelepítését végre kell hajtani”- szövege a potsdami határozat. Abban a vitában, hogy Potsdamban köteleztek-e a németek kitelepítésére, vagy csak lehetővé tették azt, a „végre kell hajtani” szavak a döntők. Minthogy azonban az említett magyar jegyzékek - a vázolt okokból - nem teljes, hanem részleges kitelepítést sürgettek, világos, hogy a határozat szövegének „a visszamaradt lakosság, vagy egy része” kitételéből az utóbbi vonatkozott Magyarországra. A szerző jól érzékelteti, hogy a szovjet vezetésű Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) viszont globális kitelepítést erőszakolt, amellyel szemben a magyar kormány váltig hangoztatta ugyan a kollektív felelősséget taktikai megfontolásból elvileg elutasító álláspontját, de végül is - mint az 1945. decemberi kitelepítési rendelete mutatja - engedett, nem utolsósorban a csehszlovák kormánnyal ekkoriban folytatott tárgyalásai eredménytelensége miatt. A kitelepítési rendelet preambulumban a Németországra illetékes Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i - valójában az ottani befogadó-kapacitást jelölő, de a magyarországi SZEB szovjet vezetése részéről a kitelepítés kötelező volumene gyanánt beállított, globális kitelepítésnek megfelelő, a magyarországi németek tényleges számát egyébként lényegesen meg is haladó irreális adatot tartalmazó - állásfoglalására történő hivatkozással próbálta érzékeltetni, hogy a

rendelet e formájában nem fedi a magyar kormány felfogását és álláspontját. Tóth Ágnes könyve megmutatja, hogy amerikai és szovjet részről egyaránt kifogásolták a rendelet e bevezető sorait mint felelősségáthárítást, s a magyar kormány végül is 1946 augusztusában rákényszerült annak egyes magyar diplomaták korabeli véleménye szerint igen kockázatos és szerencsétlen - elismerésére egy jegyzékben, hogy a kitelepítést maga kezdeményezte (ha tehetnénk hozzá-nem is globális kitelepítés értelmében). A szerző rámutat arra, hogy a magyar kormány - ha sok tekintetben már nagyon megkésve is - a továbbiakban alkalmat talált az e rendelet által érintettek körének szűkítésére, a magyar nemzetiséget vallott német származásúak, a SS-be kényszerrel besorozottak, bányász és más foglalkozási kategóriák mentesítésével.

Helyesen érzékelteti a kötet, hogy a németek kitelepítése, de a telepítési kérdés a maga egészében is, mily nagy szerepet játszott a belpolitikai élet hullámverésében, hogy a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt miként igyekeztek azt felhasználni céljaik érdekében, a részükről vádolt más pártok viszont hogyan és mennyiben próbáltak fellépni ez ellen. Mégis, a parlamenti és azon kívüli pártharcok vonatkozó dokumentumaiból esetleg többet is lehetett volna méríteni, s jobban támaszkodni az eddigi történeti irodalomtól azokra a vizsgálatokra, amelyek a korabeli hazai német lakosságnak az egyes pártok felé orientálódására vonatkoznak, s azt is érintik, hogy választójoguktól történt nagyarányú megfosztottságuk folytán befolyásolhatták-e számottevően az 1945. évi, majd a kitelepítési folyamat idején tartott 1947. évi parlamenti választások eredményeit.

A második világháborút közvetlenül követő évek magyarországi nemzetiségpolitikája - amennyiben ezen mindenekelőtt a nemzetiségek anyanyelvi kulturális igényeinek figyelembevételét érijük - a kitelepítésre szint németekkel egyáltalán nem számolt. Abban a nemzetközi és hazai atmoszférában, amely annak kedvezett, hogy a németeket határainkon kívül és belül kollektíve fasisztáknak állítsák be, sajátos megfelelőként mutatkozott a szláv nemzetiségek ugyancsak kollektív módon antifasisztáknak nyilvánítása, ami a szlovák és délszláv tagozatot magában foglaló Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja elnevezésében is kifejeződött. Holott a magyarországi szlovákságot 1939-1945 közt a németek bábállamát képező Szlovákiából hasonló hatások érték, hasonló következményekkel, mint a náci Németországból a magyarországi németiséget. Helyesen mutat rá a szerző, hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja kommunista irányultságú volt, de kevésbé érzékelteti, hogy nem annyira a Magyar Kommunista Párt, mint inkább Csehszlovákia és Jugoszlávia kommunista pártja volt rá befolyással, amit egyfelől a szlovák-magyar lakosságcserével kapcsolatos magatartáson, másfelől a magyarországi délszlávok iskolaügyével kapcsolatos fellépésen lehetett lemérni.

Ami a székelyek letelepítésének problematikáját illeti, nagyon meghökkentő és a közhiedelemmel ellentétes, de hiteles adatokat közöl a szerző arra vonatkozóan, hogy a magyar kormány nem volt előzékeny a székelyekkel szemben, s a legszívesebben kiutasította volna őket Romániába. A németek kitelepítésével kapcsolatban igen plasztikus a kitelepítést intéző szervek működésének s a végrehajtó közegek magatartásának rajza; annak vizsgálata, mennyiben érvényesült a potsdami határozatban megkívánt humánus eljárás, milyen feszültségek keletkeztek a még ki nem telepítettek, mentesítésben reménykedőkre történt rátelepítések következtében stb. Meggyőző az utalás a vagyionosság szerepére abban, hogy kiket vettek rá előszeretettel a kitelepítendőek listáira, miközben a politikailag elmarasztalhatók köztudomásúlag főleg a vagyontalan vagy kevésbé vagyonos rétegekből kerültek ki. Helyesen vonja meg a disszertáció az 1948-ban zárult kitelepítési akció mérlegét: a hazai németiség fele végül is maradhatott ugyan, jogfosztottsága 1950-ben megszűnt, de a nagy megrázkódtatás következményeit csak sokára heverte ki úgy-ahogy; anyanyelvében és nemzetiségi öntudatában rendkívül meggyengült, asszimilálódása a kialakult körülmények közt a következő évtizedekben hovatovább a nemzetiségi létet fenyegető fokra emelkedett. A

szerző a magyar kormány felelőssége mellett rámutat a szövetséges hatalmak felelősségére is, miközben persze nem feledkezhetünk meg a második világháború alatti német „népcsoportpolitika” felelősségéről sem, amely ürügyet szolgáltatott a magyar demokratikus kormányzat részéről is olyan eljárásra, amely éppenséggel nem volt demokratikus.

Igen figyelemreméltó a szlovák-magyar lakosságcsere tárgyalása is. A lakosságcsere-egyezmény létrejöttének és az akció lebonyolításának körülményeit, a csehszlovák propaganda szerepét, a hazai szlovákság magatartását jól mutatja be, és helyesen vonja meg az akció mérlegét, tekintettel a megmaradt szlovákság asszimiláltságának további fokozódására is.

Jól sikerült az országon belül végrehajtott telepítések történetének bemutatása is a tárgyalt évekre vonatkozóan, különös tekintettel a telepések származási helyére, szociális helyzetére, gazdálkodói képességeire és általános kultúrfokára, magatartásukra az új helyzetben és környezetben, amely feszültségekkel volt terhes, s ugyanúgy gyakorta vezetett összetűzésekre is, mint a határokon kívülről betelepítettek és a helyi lakosság között. Tóth Ágnes könyve tehát a telepítések problematikájának középpontba állításával - a korabeli politikai viszonyokba ágyazottan - eddigi ismereteinket további források bevonásával lényegesen kiszélesíti, sokoldalú, alapos és megbízható összképet ad a bonyolult és nem könnyű kérdéskörrel, s ezzel nagybecsű segítséget nyújt a további kutatásokhoz.

Tilkovszky Loránt

Konferencia a délszláv válságról

1994. december 1. és 4. között rendezték Pécsen a Friedrich Naumann Alapítvány és a Janus Pannonius Tudományegyetem közös szervezésében *A délszláv válság okai és következményei* című nemzetközi konferenciát.

A rendezők két szekciót alakítottak ki: a történeti-etnikai és a gazdasági-jogi szekciót. A szekciók munkájára egymást követő napokon került sor, így alkalom nyílt egymás nézeteinek a meghallgatására és megvitatására. Minthogy a szekciók között nem alakult ki éles határ, ezért igazi interdiszciplináris eszmecsere nézett ki a résztvevői.

A konferencia megnyitása előtt, december 1-jén délelőtt a Janus Pannonius Tudományegyetem Fejtő Ferencet díszdoktorrá avatta. A rendezők éltek a lehetőséggel és meghívták a nemzetközi híru politológus-történészt a konferenciára. A megnyitó előadásban Szent-Iványi István külügyi államtitkár vázolta a magyar kormány törekvéseit a délszláv válság elszigetelésére vonatkozóan. Hangsúlyozta, hogy a magyar diplomácia a semlegesség és a be nem avatkozás politikáját követi, miközben megkísérli a nehéz helyzetbe került magyarság érdekeit megvédeni. Szólt az alapszerződések megkötésének fontosságáról, és arról, hogy magyar részről is a válság mielőbbi békés rendezésére irányulnak a diplomáciai lépések. Befejezésül annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a válság leküzdhető, s Magyarország szerepet kaphat a gazdasági újjáépítésben.

Ez követően Fejtő Ferenc előadásában igen udvariasan, de nagyon határozottan bírálta az államtitkár előadásának több megállapítását. Különösen a konfliktus értelmezésében mutatott távolságtartást és optimizmust vitatta. Rámutatott arra, hogy a válság során olyan retrográd, neofasiszta erők szabadultak fel szerb oldalon, amelyek a történelmi tapasztalatokkal rendelkezőket a második világháborúra emlékeztetik. Hasonlóképpen a világháború előtti diplomáciai baklövésekhez hasonlította azt a defetizmust, amelyet a krízis kezdetén a nagyhatalmak a kérdésben mutattak. Ehhez szerinte két körülmény járult hozzá: 1. Az ellentétek igazi mozgatórugóinak fel nem ismerése. Tájékozatlanság a térség valódi nemzetiségi és történelmi viszonyait illetően. 2. Azok a nagyhatalmi szembenállások, vetélkedések, amelyek századunkban, minden alapos átrendeződés és szövetségkötés ellenére továbbra is érvényesülnek.

Fejtő Ferenc a válság kirobbanását a közép-kelet-európai rendszerváltozás következményeként értékelte. A korábban semleges, kiegyenlítő szerepet betöltő Jugoszláviában 1989 után szintén megindult a társadalmi átalakulás. Ez pedig maga után vont a Kelet-Európa mintaállamának az egységének a megkérdőjelezését. A térség átalakulása Fejtő szerint, azért okozta a legvéresebb konfliktust éppen ebben a sokáig példaként emlegetett államban, mert szőnyeg alá söpörték a történelmi ellentéteket. Mi több, csak az egyik fél érdekeire való tekintettel próbálták meg rendezni azokat. A nemzetközi tényezők, a diplomaták és a politológusok zöme évtizedekig helytelenül értékelte a titoizmust. Az előadó emlékeztetett a kelet-európai demokráciák kialakulásáról írt nagylélegzetű monográfiájának vonatkozó eszmefuttatására, s annak a reményék adott hangot, hogy talán nem kell majd továbbírnia ennek a szovjet hatalmi arrogancia által uralt országcsoporthoz a történetét a legújabb politikai fejlemények - a napjainkban tapasztalható általános poszt-szocialista áttörés - nyomán.

Miközben Fejtő elhatárolódott az úgynevezett népi demokratikus kísérletezéstől, kimutatta a délszláv válság eszkalációjában a nyugati halaknak kétségtelen felelősségét. Különösen az angolokra és a franciákra jellemző a hagyományos és a társadalmi rendszerektől független orosz, illetve szerb barátság. Ez az illuzionizmus, amelyik évtizedekkel a világháború után is érvényesnek tekintette a néhai szövetséget, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kezdettől fogva agresszív nacionalista-kommunista szerb erők zavartalanul az erőszak politikájához folyamodtak.

Az előadó egészen újszerűen vázolta a nyugati hatalmak reagálását a kontinens keleti felén végbement rendszerváltozásra és a német egység kialakulására. Fejtő szerint a nyugati országok többségének biztonságpolitikai szempontból nagyon is jó volt a szovjet uralom, amely a diktatúra eszközével kormányozni tudta a korábban oly sok problémát okozó soknemzetiségű kelet-európai konglomerátumot. Nagy terhet vett le a nyugatiak vállairól a Szovjetunió azzal is, hogy felettük gyakorolt urai- mával megszabadította őket gazdasági-társadalmi támogatásuk kényszerétől. A kilencvenes években azonban - tőlük függetlenül, sőt részben akaratok ellenére bekövetkezett a nagy átalakulás a térségben, s ezzel sem a változások kezdetén, sem azóta nem tudnak mit kezdeni. Fejtő Ferenc arra is utalt, hogy Kelet-Európa válsága valójában az első világháborút lezáró, elhibázott versailles-i békerendszer megteremtésével kezdődött. Az akkor elhibázott nemzeti-etnikai átrendezés következményei jelentik a válság legmélyebben fekvő okát. Mindazonáltal úgy vélte, hogy ha a jugoszláviai konfliktus kezdetén a NATO megfelelő diplomáciai és katonai határozottságot tudott volna felmutatni, a konfliktusok kiéleződése elkerülhető lett volna. Befejezésül megállapította - napokkal a budapesti EBEÉ-csúcs előtt -, hogy a nyugatiak újra és újra áldozatul esnek az oroszok blöffjeinek. Még mindig túlságosan nagyra értékelik a maradék birodalom erejét, pedig az már gazdaságilag és politikailag is megroppant, Oroszország éppen a belső problémák megoldatlansága miatt éhes a diplomáciai sikerre. Arra használja fel a délszláv válságot, hogy elveszített világpolitikai befolyását visszaszerezze. A nyugati hatalmak közül leginkább az amerikaiak érzik ennek a veszélyeit, de nincsenek igazán motiválva a nagyobb áldozatvállalásban. Clinton amerikai elnök pozíciója otthon meggyengült. Ez sem teszi lehetővé országa nagyobb szerepvállalását.

Bár többen is érkeztek a konferenciára Kis-Jugoszláviából, a szerb megközelítés csak Laslo Sekelj hozzászólásaiban és kérdéseiben volt érzékelhető. Ő többször vállalta- saját szavával élve- az ördög ügyvédje szerepét. Még olyan kérdésekben is, amelyekben alig volt esélye álláspontja érvényrejuttatására Sokkal elegánsabban vívott a magyarországi szerb író, Sztoján Vujicsics, aki a jugoszláv-magyar, „örök barátsági szerződés” megsértésének körülményeit foglalta össze előadásában, elgondolkoztatva azokat a magyar résztvevőket, akik ezt a történetet csak magyar interpretációban ismerték. Érdekes volt, ahogy az előadó Teleki Pál értékelte, hiszen róla főleg a rendszerváltozás óta - főként csak elismerő szavakat lehet hallani.

A konferencia legmaradandóbb eredményeit talán a történészeknek köszönhetjük. Arady Lajos a szerbek 1690. évi magyarországi letelepítéséig, befogadásáig vezette vissza az eseményeket. A szerbek három évszázada történt kivonulása a hadszíntérré vált Koszovóból-a tulajdonképpeni előzménye a későbbi szerb-albán és a szerb-magyar konfliktusoknak. A ma szerbek egyszerre formálnak igényt az elhagyott óhazára, Rigómezőre és az új hazára, a Vajdaságra. Az előzőt a történelmi jogra való hivatkozással, a másikat nemzetiségi-diplomáciai érvek alapján tekintik „ősi” szerb területnek. Arady Lajos arról is beszélt, hogy a befogadott szerb tömegek nemcsak új hazát, hanem kiváltságokat is kaptak. Konfliktusok a szomszédságukban élő magyarsággal akkor kezdődött, amikor a határőrvidék felszámolása után kiváltságaikat elveszítették. A betelepített lakosság századokon át Habsburg-párti volt, szembefordult mind a Rákóczi szabadságharccal, mind pedig az 1848-as forradalommal.

Ress Imre Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációjának magyar vonatkozású epizódjáról számolt be. Károlyi Béni kormányzó komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megbékítse egymással az ott élő és már akkor szembenálló népcsoportokat, nem utolsósorban persze azért, hogy idővel könnyebben betagozhatók legyenek az Osztrák-Magyar Monarchia kereteibe. Sokcsevics Dénes a második világháború alatti horvát államról tartott előadást. Vitatta azokat a nézeteket, amelyek szerint az önálló Horvátország megalakulásában Magyarországnak lett volna döntő szerepe. Differenciált képet igyekezett rajzolni a máig

kissé sematikusán ábrázolt államról, kihangsúlyozva, hogy a terület függetlenségének kikiáltásával a horvát lakosság túlnyomó többsége egyetértett.

Több előadás a második világháború utáni körülményeket vizsgálva próbálta feltárni a mostani válság eredőit. Sok olyan új elemet hoztak felszínre, amelyek Jugoszlávia felbomlásához vezettek. Sajti Enikő komplex előadásában megkísérelte összefoglalni és rendszerezni az okokat. Santiago Petschen (Svájc), Simon Peterman (Belgium) és Melitta Richter (Olaszország - Trieszt) egyaránt olyan területekről érkezett, ahol szintén jellemző a nemzetiségi-etnikai sokszínűség, s ahol, ha nem is véres polgárháborúkon keresztül, de sokszor évszázadokig tartó küzdelmek után jutottak el a nemzetiségi konfliktusok a megnyugváshoz. Megható volt ezeknek a kutatóknak a rokonszenve a térség szenvedő nemzeti kisebbségei iránt. Petschen és Peterman Erdélyben is jártak, s jól látják az ottani helyzet ellentmondásosságát, s teljesen egyetértettek azzal a szerencsére egyre általánosabb meggyőződéssel, hogy lépéseket kellene tenni a térség kisebbségi problémáinak általános megoldására, hogy a délszláv tragédiához hasonló viszály ne fordulhasson elő máshol.

A külföldi előadók közül a legnagyobb figyelmet Timothy L. Thomas amerikai katonai szakértő előadása keltette. Helyszíni tapasztalatait elemezve megállapította, hogy Bosznia-Hercegovinában valami új kezdődött az ENSZ életében, mert ott valójában nem békefenntartó tevékenység folyik, hanem sajátos konfliktus-kanalizáló és emberbaráti tevékenység. Az odarendelt kéksisasok lehetőség szerint igyekeznek megakadályozni a háború további eszkalációját, és csökkenteni a polgári lakosság szenvedéseit. Az előadás katonai és biztonságpolitikai szempontjai új szintet vittek a kissé teoretikusra sikeredett eszmecserebe. Az előadó mondanivalóját látványosan szemléltette is, feledtetve ezzel azokat a kutatókat, akik mindent verbálisan próbáltak megmagyarázni.

A konferencia élénk színtelét jelentették a politikusok, illetve azok a kutatók, akik politikai pályájukat cserélték fel egyetemi katedrára, vagy más polgári foglalkozásra. Törzsök Erika, az SZDSZ kisebbségi szakértője, a Határon Túli Magyarok Hivatalának egyik irányítója nagy hangsúlyt fektetett a térség magyar kisebbségének a helyzetére. Várady Tibor (CEU), nemzetközi jogász, több esetben élt a szakszerű elemzés eszközével. Mivel - a Panics-kormány igazságügyminisztereként - első kézből származó tapasztalatai vannak, az előadó egy sor alkotmányjogi kérdést segített tisztázni. Különösen a konferencia második napján, amikor a nemzetközi jogi és gazdasági szakértőké volt a szó. Ezen a téren döntő szerepet kaptak a pécsi egyetem tanárai, Bruhács János professzor és Csaba Gábor. Érdekes vita bontakozott ki a szociológus Szilágyi Imre és Várady Tibor között a válság kezdetének a meghatározása körül. Ezen nincs semmi különös, hiszen a szociológus már akkor érzékelheti a krízis jeleit, amikor a jogszerűség valamilyen formában még fennáll.

A konferencián több ismert politikus is jelen volt. Martonyi János a válság utáni Európát kísérelte meg felvázolni. Megállapította, hogy a Balkánon megtorpant a regionális integráció folyamata, pedig a végső megoldás ebben a térségben is csak a multilaterális integráció lehet.

Az előadás-blokkok után vitára is lehetőség nyílt. A fő kérdésekben a sokfelől jött résztvevők többsége egyazon véleményen volt. Rendezni kell mielőbb a válságot, különben fennáll a további eszkaláció lehetősége, ahogyan egy kérdésre válaszolva Roumen Avramov, bolgár meghívott a macedón kérdés lényegét bolgár szemszögből kifejtette. A megértéshez azonban közös nyelvre, definíciókra is szükség lenne. Élénk vita bontakozott ki például az etnikum fogalma körül. Jómagam például úgy láttam, hogy legalább négyféle értelemben használták ezt a kategóriát a konferencia résztvevői. Nemzetet, kisebbséget, vérségi kapcsolatot és néprajzi csoportot egyaránt értettek alatta, némiképpen kritikátlanul átvéve az angol-amerikai *ethnicity* irodalomnak az Egyesült Államokban talán érvényes és találó, de Európában már sokkal kevésbé alkalmazható kifejezéseit.

Emlékezetes esti program volt Vuity Tvrtko Koszovón készült filmriportjának levetítése. A konferencián megjelent a határon túli magyarság több vezető politikusa és közéleti

személyisége. A RMDSZ képviselői még videóra is felvették a legfontosabb előadásokat. Talán ezzel a konferencia ily módon is hozzájárul ahhoz, hogy megelőzhető legyen a kisebbségi konfliktusok felizzása azokban a térségekben, ahol egyelőre még viszonylagos nemzetiségi béke honol.

Szabó A. Ferenc

Watching Europe. A Media and Cultural Studies Reader. Papers from an Erasmus Intensive Programm - „Who is Europe? Whose Europe? The Construction of Transnational Identities in Everyday Life”- in Tübingen, Germany, April 13 to April 17, 1993. Amsterdam Cultural Studies Foundation, Tübinger Vereinigung für Volkskunde E. V. 1993.

Az Európai Közösség Erasmus felsőoktatási és tudományos kutatási programjának keretében 23 egyetemi tanszék közreműködésével két éve működik egy média- és kultúratudományi program (European Network for Media and Cultural Studies). 1992-ben résztvevői „népi kultúra transznacionális összefüggésben” címmel rendeztek konferenciát Middlesexben. A második, 1993-ban rendezett konferencia helyszíne Tübingen volt, az ott elhangzott előadások szerkesztett változatát tartalmazza e kiadvány. A cím -*Transznacionális identitások konstruálása a mindennapi életben* - azokra a kulturális folyamatokra utal, amelyek a hagyományos határokat áthágva a globalizáció irányába mutatnak, amit Ulf Hannerz a „kultúra kreolozációjának” nevez. Az európaiság tehát, mondja az előszó szerzője, a globalizáció részeként nemcsak a kulturális környezetben, a divatban, a médiában, a politikai diskurzusokban az elmúlt években végbement változásokra utal, de a valóságról való mindennapi tudásunkra és tudományos szemléletünkre is vonatkozik. A konferencia szervezőinek, illetve a kötet szerkesztőinek a téma interdiszciplináris megközelítése volt a célja. A szerzők által követett módszerek és elméletek azonban mégiscsak elhelyezhetők egy képzeletbeli Tübingen-Birmingham, empirische Kulturwissenschaft - Cultural Studies tengely mentén. A tanulmányokat három blokkba szerkesztve adták közre: az első az identitásalkotás mai folyamatait, a második a kizárás, illetve bennfoglalás társadalmi és kulturális mechanizmusait, a harmadik a kulturális identitás reprezentációit, az európai média-térkép változásait vizsgálja.

A kötetben az első tanulmány az iskolaalapító Hermann Bausingeré, aki a kulturális identitás és etnicitás viszonyát elemzi. Az identitás korábbi koncepcióit elutasítva, identitás-menedzsmentről beszél, amivel az egyén és közösségei (családi, helyi, regionális, nemzeti, transznacionális) közötti bonyolult „játékra” utal. A szerző a nemzetépítés, valamint Európa, illetve az európaiság megalkotásának hasonló kulturális és politikai stratégiáira hívja fel a figyelmet. Az etnikai argumentumnak nemcsak a nacionalizmusban, hanem napjainkban a bevándorlókról való beszéd által, az európaiság határainak megvonásában is igen jelentős a szerepe. Az írás második része regionalizmus és európaiság viszonyát értelmezi. Emlékeztet arra, hogy az „egyesült Európa létrehozása a régiók Európája jelszóval kezdődött”. A régiók jelentése és szerepe azonban a továbbiakban nem egyértelmű, kérdés, hogy a nemzetek helyét és egyben jellegét veszik át, vagy lényegük szerint másfajta szervezőelvet képviselnek. Ugyanígy problematikus a multikulturalizmus: az idegen kultúrák szigetnek a modernizáció magasabb szintjén álló és homogén európai kultúrában, avagy olyan kultúrákról van szó, amelyek folytonos interakcióban lévén kölcsönösen hatással vannak egymásra. Ahol nem hierarchikusan szerveződő csoportidentitások működnek, hanem olyan kulturális stratégiák, amelyek a különböző kötöttségek áthidalására és kiegyensúlyozására irányulnak. Európa létrehozása mindenekelőtt politikai kérdés mondja Bausinger -, az európaiság megkonstruálása azonban kulturális feladat, a kulturális politika dolga.

A kulturális identitás és mindennapi élet aspektusaival foglalkozó tanulmányok a problémát különböző valóságos helyszínekhez kötik. A stockholmi Peter Dahlgren az identitás „posztmodern értelmezésének” egyetlen aspektusát emeli ki, annak a felvilágosodással való kritikai szembenézését, amely progresszív és regresszív választ egyaránt eredményezhet. A „kozmpolita demokrata polgárság” mint identitásesszmény lehet Dahlgren szerint a közös alapja a progresszív politikai mozgalmaknak.

A Middlesex Egyetem munkatársai: Bany Curtis, Eliot Bamford, Raymond Brown és Matthew Williams a labdarúgás metaforikus nyelvezetét egy „poszt” korszak, a taecherizmus, az imperializmus és az ipari társadalom utáni társadalom jellemzésére használják. A labdarúgás angol diskurzusa a szerzők szerint tükrözi, illetve megjeleníti az osztályviszonyokat, a faji és nemi konstrukciókat (a középpontban a futball mint a férfiasság avató rítusa áll), azt, ahogyan a britek gyarmatosító múltjukat feldolgozzák, ahogyan újrafogalmazzák az angolságot a kontinenshez és a gyarmatosítás utáni világhoz viszonyítva. A „Mindennapi élet- nemzeti és egyéb identitások” című tanulmányt jegyző Richard Johnson, aki maga is a birminghami Cultural Studies iskola tagja, a kultúratudományt amiatt a törésvonal miatt bírálja, amelyet az a nyilvánosság, a kultúra nyilvános szintje, az ahhoz tartozó intézmények és megnyilvánulási formák, valamint „az utca szintje” a mindennapi életre jellemző kulturális gyakorlatok közé húz. Konkrét kulturális folyamatok elemzésekor ez a merev elkülönítés hibás következtetésekre vezet, a szövegek posztstrukturalista dekonstrukciója önmagában nem elegendő, ezzel egy időben a „társadalmi világ konkrét valóságát”, a mindennapi tudást és technikákat is vizsgálni kell.

Európa kelet-európai jelenségeit két tanulmány értelmezi a kötetben. Elka Tsernokoseva bulgáriai és németországi tapasztalatai alapján arról az ellentétről beszél, amely a média által Nyugaton terjesztett katasztrofikus kép és a Kelet-Európában élő emberek mindennapi tapasztalati között feszül. Rendszerszerűségnek (systemism) nevezi anyugati értelmezők tipikus hibáját, azt, hogy a mindennapi realitást a politikai rendszer valóságos vagy képzelt fogalmaival közelítik meg. A hivatalos politika és a mindennapi életgyakorlat közötti diszkrepancia szemléltetésére Tsernokoseva az antropológia „fülke” modelljét alkalmazza. Az átideologizált kelet-európai társadalmakban az emberek ezekben a maguk által létrehozott fülkében szervezik meg „valóságos” mindennapi életüket. Továbbá az ifjúság kultúrájából vett példákkal azt szemlélteti, hogy ezen a szinten a Nyugaton feltételezettnél sokkal nagyobb a hasonlóság Kelet és Nyugat között.

Niedermüller Péter az interpretív fordulat utáni antropológia szellemében az európai, pontosabban a kelet-európai „benszülött” szemszögéből értelmezi a jelenséget. „Európát” mindenekelőtt szimbolikus konstrukciónak tekinti, és három dimenziójáról beszél. Európa: az új elitiek által konstruált és ellenőrzött, hatalmuk legitimálására használt szimbólum Kelet-Európában. Az elképzelt Kelet-Európa - az a kép, amelyet a Nyugaton forgalmaznak róla - a primitivizmus, az elmaradottság szimbóluma a jólét, a biztonság és társadalmi béke, tehát a Nyugat ellenképe. Harmadrészt, az európaiság és nacionalizmus párhuzamáról, egymás viszonylatában alakuló jelentésükről beszél a szocializmus utáni Kelet-Európa vonatkozásában. Niedermüller konklúziója szerint az egyesült Európának, az európai identitásnak az emberek mindennapi életében nincs jelentése, illetve jelentősége Kelet-Európában.

Az Európa-mítosz dekonstrukciójára vállalkoznak kizárás és bennfoglalás stratégiáinak elemzésével a kötet második részébe szerkesztett tanulmányok. Egy kerekasztal beszélgetés, amelynek résztvevői Diana Bonnelame, Ulf Hannerz, Niedermüller Péter, Nora Räthzel és Gizela Welz voltak, az egyesült Európát létrehozandó homogenizációs folyamatot a modern nemzetállamok alapjánál állt stratégiákkal állítja párhuzamba. A mások kezelésének meghatározó technikáit, az exotizmust és a rasszizmust elemzik. Az európai hagyományok pozitív képe a legkülönbözőbb szinteken - az emberi jogok koncepciójától a családmodellig és a szexuális erkölcsökig - van összekötve a „nem európai” rasszista konstrukcióival. Az európaiság, amely Ulf Hannerz szerint egy elit és az azt kiszolgáló bürokrácia találmánya, napjainkra jellemző intézményesülése kitermeli a saját maga ellentétét, a populizmust és a xenofóbiát is, ami ma már ugyancsak az intézményesülés folyamatában van. Ezzel szemben Nora Räthzel - aki mint általában a szocialista feminista alternatívát képviseli - egy

antirasszista Európa-politika keretét vázolja fel. Susanne Engel hasonló alapállásból a politikai elköteleződést sürgeti a rasszizmusról való akadémiai vitákban.

A további tanulmányok ugyancsak a rasszizmus és europaizáció kérdéskörénél maradva nyelv és hatalom viszonyát, a nyelvek hierarchikus rendjét, az AIDS-től és az idegen kultúráktól való félelmet a pszichoanalízis segítségével vizsgálják.

A kötet harmadik fejezetét alkotó médiaelemzések fókuszpontjában a műholdas televízióadások, valamint az Euro-magazin nevet viselő speciális programok, a média diskurzusai, a szórakoztatás és a tájékoztatás politikája és a befogadás mechanizmusai állnak.

Feischmidt Margit

Nemzetiségi bibliográfia 1992. 1-2. köt. Budapest, Országos Idegennyelvű Könyvtár, 1994. 352, 898 p.

Egy bibliográfia összeállítása mindig tiszteletre méltó vállalkozás. Megbecsülést érdemel, mert ez a műfaj mindenkor szolgál, és szerzői csak ritkán részesülnek oly mértékű megbecsülésben, mint amekkora munkát az adatgyűjtésbe, szerkesztésbe fektettek.

Az Országos Idegennyelvű Könyvtár (OIK) két kötetét forgatva azonban némileg zavarba jöttem, mert a kötetek eltértek a bibliográfia műfajáról alkotott eddigi elképzeléseimtől. A Nemzetiségi bibliográfia 1992. évi első és második kötete ugyanis ebben a formában nem *egyéb*, mint az OIK - egyébként igen tartalmas - adatbázisának nyomtatott változata. Ahhoz, hogy egy számítógépes adatbázisból nyomtatott bibliográfia készüljön, még számos lépést kellett volna a szerkesztőknek megtenni. A rendszer által a számítógépen kínált lehetőségek a nyomtatás pillanatában megmerevedtek, a papíron rögzített címléírások örökös helyükre börtönözödték, elszakítva a számítógépes rendszerben remekül működő többszintű kapcsolataiktól. A felhasználó pedig rosszul járt, mert ha már adatbázisban keres, járna a számítógép is hozzá, azt pedig nem mellékeltek a könyvekhez.

Áttérve a konkrétumokra, vegyük sorra a kiadványokhoz fűződő megjegyzéseimet. Első észrevételem a kötetek szerkezetére vonatkozik, amely egyben kritikám legfőbb tárgya: a címléírások a szerzők, hiányukban a címek alfabetikus sorrendjében sorakoznak. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek irodalmát feldolgozó első kötetben tehát függetlenül a tartalomtól 1-től 1263-ig terjedő sorszámozással betűrendes címlistát szemlélhet az érdeklődő. Ha a böngészésen kívül témára próbál keresni és például a német kisebbségre vonatkozó irodalom érdekli, a mutatóból tudhatja meg, mely sorszámmal ellátott cikket kell visszakeresnie a betűrendes listában. Mivel tetemes mennyiségű cikk foglalkozik a hazai németiséggel, az oda-vissza keresést 304 alkalommal ismételheti meg. Rosszabb a helyzet, ha a német kisebbségnek például csak a rendezvényeire kíváncsi valaki; mert akkor a 304 németekkel és a 45 rendezvényekkel foglalkozó közleményből kell az azonos sorszámúakat felkutatni. (Elárulom, hogy én elvégeztem ezt az összevetést: húsz tétel foglalkozik a német nemzetiség rendezvényeivel, mindez tíz percembe került.)

A szerkesztők valószínűleg rádöbbenek a betűrendes felosztás használhatatlanságára, mert a határainkon túli magyarságra és a „világ etnikai kisebbségeire” vonatkozó második kötetben már országonként csoportosították a közleményeket, amivel megkönnyítették az olvasók dolgát - legalábbis a magyar kisebbségekkel foglalkozó fejezetekben. Sajnos, a kötet világ etnikai kisebbségeinek irodalmát tartalmazó fejezetében újra teljes lesz a káosz: békésen sorakoznak egymás mellett a karabahi vonatkozású cikkek a romániai ukránokról, vagy a északról szólóakkal, attól függően, hogy milyen betűvel kezdődik írójuk neve. ekkor újra a tárgymutató segítségére számíthatunk csupán...

A bibliográfia műfaja legalább minimális *szerkezeti strukturálást* követel meg, amit megfelelő előkészítés esetén számítógépes adatbázisokból is elő lehet állítani. Ez a

lépéssajnálatos módon hiányzott a szerkesztői koncepcióból, és jelentős mértékben csökkenti a kiadvány használati értékét.

A kötetek tartalma némileg ellensúlyozza a szerkezetre vonatkozó véleményemet. Az 1992-es év periodika-irodalmából valamivel több, mint 4300 tétel található meg a két kötetben, ami igazán impozáns mennyiség. A függelékben felsorolt 244 napilap és folyóirat nem csak az Országos Idegennyelvű Könyvtár állományából került ki, hanem felhasználják az Országgyűlési Könyvtár és a MAHIR témafigyelő szolgáltatásait is. Hasznos és másutt szinte utólérhetetlen információkat tartalmaz a kiadvány a jelentősebb televízió- és rádióműsorok anyagának, valamint a hazai helyi lapok cikkeinek feldolgozásával.

A kötetek alcíme, amely „a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó irodalom válogatott bibliográfiájá”-t ígéri az információra kiéhezett olvasónak, némileg félrevezető. A válogatott bibliográfia a *teljes* szakirodalomból kiválasztott *legfontosabb* címeket tartalmazza, míg esetünkben a szelekció nem a közlemények tartalmi minősítését jelenti, hanem a forrás-folyóiratokban történt válogatást. A válogatás alapja egyedül az a tény volt, hogy az illető periodika megtalálható-e az OIK-ban, illetve valamelyik átvett szolgáltatásban. Ha már „válogatott bibliográfia” szerepel a címlapon, jó lett volna a monografikus munkák feldolgozásával teljessé tenni a két kötetet, így azonban itt pontosabbnak tartottam volna a *sajtódokumentáció* műfaji meghatározást.

A bibliográfiai leírások egyszerű és áttekinthető formában jelennek meg a kiadványban. Az idegen nyelvű cikkek leírásában néhány esetben címfordítással is találkozhatunk, talán nem jelentett volna a nyelvi referensek számára nagy többletmunkát, ha valamennyi-de legalább a nem világnyelveken megjelent-cikk címét lefordítják magyarra.

A bibliográfiák és repertóriumok „lelke” a jól megszerkesztett *mutatórendszer* (tárgyszórendszer). Ugyanez a megállapítás vonatkozik a számítógépes adatbázisokra is, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi esetben a rendszeradta lehetőségek szerint több ismérv (például tárgyszó) különböző műveletekkel összekapcsolható, variálható. Mivel az adatbázis kinyomtatásával a tárgyszavak elveszítették „szabadságukat”, és a keresésben manuálisan rendkívül komplikált módon alkalmazhatók csak (lásd fentebbi kísérletemet a német nemzetiség rendezvényeivel), kijelenthetjük, hogy a nyomtatott bibliográfia mutatórendszerét kissé más szabályok szerint kellett volna kialakítani, mint az online elérésű adatbázisát. Esetünkben - ha már a cikkek leírásai lineáris betűrendben követik egymást - célszerűbb lett volna a tárgyszavakat az alá-fölérendeltséget bemutató struktúrában ábrázolni, és kialakítani egy következetesen használt utalórendszert.

Az ismertetett kiadványban egyértelműen az adatbázisra szabott mutatórendszert alkalmazták a szerkesztők. A mutatók a következők: a. tárgymutató; b. a szerzők mutatója; c. földrajzi mutató; d. szervezetek, alapítványok mutatója (intézménymutató); e. névmutató (a cikkekben említett személyek neveiből); f. forrásjegyzék, szemlélők mutatója.

A *tárgymutató* szerkezetén látszik, hogy az OIK dokumentációs csoportja nagy tapasztalattal rendelkezik a nemzetiségi szakirodalom feldolgozásában. Különösen fontos a tárgyszavak rokon-fogalmainak feltüntetése, amely a számítógépes rendszerben a továbblépést biztosítja egyik témától a másikig. A tárgymutató többnyire átgondolt fogalmi rendszert alkot. Néhány példa a rokon jellegű fogalmak ábrázolására: konfliktusok-ellentétek-etnikai ellentétek-nemzeti ellentétek, hitélet-egyházak-felekezeti megoszlás-vallás, fesztiválok-rendezvények-találkozók stb. A fenti esetekben minden tárgyszó önállóan jellemezhet egy-egy dokumentumot, de a hasonló jelentésű fogalmak feltüntetése segítséget nyújt az adatbázis használójának a fogalomkörök áttekintéséhez.

Hiányolom ugyanakkor a szinonimák kizárására létrehozott „lásd” típusú utalók szélesebb körű alkalmazását. Az általam szinonimának értelmezett „kisebbségi kérdés” és „nemzetiségi kérdés”, „kisebbségi politika” és „nemzetiségi politika” önálló tárgyszóként szerepel a mutatóban, ahelyett, hogy valamelyik formát kiválasztva egy tárgyszó alatt gyűjtötték volna

össze a cikkeket. Az egységesítés nem csak a nyomtatott kötetben, de magában az adatbázisban is üdvös lenne a későbbiekben.

A szerzők mutatójának csak a földrajzi alapon négy fő fejezetre osztott második részben van jelentősége, hiszen az első kötetben úgyis a szerzők betűrendjében sorakoznak a cikkek. (Nem igazán azt az információt várnánk egy névmutatótól, hogy például az „hes-” szignóval jelentkező szerző a 457, 458, 459, 460-as számú, egymás után következő cikkeket írta - elég, ha a fő részben a „H” betűhöz lapozunk.) Ahol lehetett, a sajtóanyag-jellegből adódó nagyszámú rövidítést feloldották.

Hasznos, és áttekinthető a földrajzi mutató, amelyben a földrajzi nevek magyar változatát fogadták el tárgyszóként.

Különösen dicsérendő a kötetek végén található intézménymutató, amely a cikkekben szereplő pártok, mozgalmak, intézetek stb. neve alapján teszi visszakereshetővé a közleményeket. Ebben a mutató-részben a szerkesztők jóval következetesebben alkalmazták a fentebb hiányolt „lásd” típusú utalórendszert. A rövidítésekről, nem használt névalakokról minden esetben utaló segítségével juthatunk el az elfogadott névformához.

A kötetek végén a feldolgozott periodikumok listája, valamint a szemlélők felsorolása zárja a sort.

A belbecs után kénytelen vagyok néhány szót szólnia külsínről is: ritkán látni ennyire silány kivitelű könyvet a - különben igen vegyes - magyar könyvpiacra. A mátrixnyomtatóval előállított lista könyv formában megjelentetése tovább erősíti az olvasóban a befejezetlenség, kapkodás érzését, amit a kötetek tartalmi ismertetése során már érzékelttem.

Recenzióm végén kötelező az összegzés, amely kritikai megjegyzéseim ellenére pozitív kicsengésű. A felsorolt hiányosságok nagyobb része ugyanis egy tévedésből eredeztethető: a szerkesztők a számítógépes sajtódokumentáció és a nyomtatott (sajtó)bibliográfia műfaját azonosnak vélték, jóllehet közöttük nagy, de nem áthidalhatatlan különbségek vannak. A könyv-formájú megjelentetéshez gondos utómunkálatokra lett volna szükség, ebben az esetben egy igazán hasznos segédlettel dolgozhatott volna a felhasználó. Ez nem történt meg.

Van azonban egy lehetőség, amelyen keresztül a gazdag dokumentáció maradéktalanul eljuthat felhasználóihoz: *adatbázis formájában*. Ha az Országos Idegennyelvű Könyvtár számítógépes szolgáltatásként adná közre adatbázisát, a megrendelők, felhasználók olyan - a nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó - információkhoz juthatnának amiket más forrásokból nem tudnak felkutatni. Az adatok használhatóságát az adatbázis keresési lehetőségei biztosítanák. A dokumentáció hamarosan CD-ROM-on is közreadhatóvá válna, ez pedig a teljes anyag nyilvánossá tételét jelentené. Jó munkát kívánok mindehhez az Országos Idegennyelvű Könyvtár munkatársainak.

Dippold Péter

Bédi Imre: A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet (1936-1949). Pécs, Pannónia Könyvek, 1994. 159 p. (Pécsi Tudománytár)

A szerény, de tetszetős külsejű kis könyv olyan emlékeket ébreszt, mintha „Atlantisz harangozna a mélyben”. A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetet (PEKI) ugyanúgy elfelejtették, mint Atlantiszt és még életében is méltatlanul kevésbé ismerték az országban. Miért? Talán azért, mert „vidéken volt” és a vidék Magyarországon mindig is háttérbe szorult.

Néhány szót a pécsi egyetemről. Az Erzsébet Tudományegyetem Trianon szülöttje, a Pozsonyból áttelepíteni kényszerült univerzitás továbbélése. Az ország nyomorúságának mélypontján, a szerb megszállás után esett a választás Pécsre, hogy otthont adjon a hontalanná vált, 1914-es alapítású Erzsébet Tudományegyetemnek. Egy régi szakiskola tornyos,

impozáns épületébe kerültek az egyetem központi hivatalai, a bölcsészkar, de nem tudta befogadni a Jog- és Államtudományi Kart; tágas oldalszárnyat kellett számára építeni. Ez új világ volt: modern, tetszetős, főképpen belülről. Gólya korunkban tisztelettel vegyes féltékenységgel ismerkedtünk a vadonatúj épület tantermeivel, hivatalaival, szemináriumaiával. Ide került a Nemzetközi Jogi Intézet is, amelyből később a Kisebbségi Intézet született

Különös szerencse, szinte csoda, hogy a PEKI-t ismertető munka egyáltalán megjelenhetett - szinte az utolsó pillanatban -, méghozzá a legautentikusabb személy tollából, aki mindvégig az Intézet tanársegédje, - később a dékáni hivatal vezetője volt: dr. Bédi Imre. A szerző nemcsak hogy összegyűjtötte - részben rejtegette és megőrizte - az intézetre vonatkozó dokumentumokat, hanem hallatlan szívóssággal, szorgalommal és alapossággal írta meg opuszát. (Saját ténykedését túlságosan a háttérbe szorítva.)

Bédi hét fejezetből álló könyvében ismerteti az intézetet létrehozó szervező munkát (hosszas előkészítés), részletesen szól az intézet működéséről, oktató-nevelő tevékenységéről, szakirodalmi és sajtófigyelő szolgálatáról, ismeretterjesztéséről. Összegyűjtötte és közli az intézet megalapítójának és - haláláig - vezetőjének, Faluhelyi Ferenc professzornak tudományos és közéleti munkásságát, publikációinak jegyzékét.

Bédi Imre dr. avatott kézzel és ügyes tollal vázolja a '30-as évek közepének társadalmi-gazdasági hátterét, azt a helyzetet, amelyben az ország és az egyetem a nagy világgazdasági válság vége felé volt. Őszinte lelkesedéssel írja le azokat emberfeletti erőfeszítéseket, amelyekkel Faluhelyi professzor kiharcolta az intézet létrejöttét nemcsak Budapesttel; hanem olykor saját egyetemével szemben is.

Az intézet virágkorában (1939 után) meglepő volt egyrészt tevékenységének nemcsak propagandájának - jelentős hazai sajtóvisszhangja, sikere, elismerése, másrészt azonban viszonylag laza kapcsolata (talán túlzás, ha azt mondanánk, hogy csaknem hiányzó tudományos koordináltsága) a többi hasonló hazai intézettel. Feltehető, hogy akkori intézményeink bizonyos „sacro egoismo”-val féltékenyen őrizték saját függetlenségüket, eredményeiket és nimbuszukat-ma nem így van?

Amit némileg hiányolni lehet, illetőleg, ami az előző időszakhoz képest feltűnően rövidre van fogva, az az intézet 1945 utáni története, különösen az új vezető, Abay Gyula professzor tevékenysége. De ez több okból is érthető: A „felszabadulás” után az intézet már éppenhogy csak lézengett - inkább agonizált - és új vezetője közismerten intranzigens kigazdapárti, politizáló típus volt, aki aligha lett volna rávehető az intézet fennmaradását lehetővé tevő bármiféle kompromisszumra (vagy inkább a hatalom részéről nem volt tapasztalható semmi kompromisszum-készség?) Nagyon valószínű a szerző azért is ír feltűnő óvatossággal, visszafogottsággal az 1945 után történekről (például az intézet szétverése- a tettesek ismert, részben élő személyek) mert nem kívánta kockáztatni könyvének megjelenését, esetleg saját nyugalma - sok évtizedes tapasztalat alapján.

Most pedig legyen szabad a PEKI-vel kapcsolatos néhány személyes élményemet elmondanom. Személyes emlékekről van szó, hiszen Bédi Imre az intézetről mindent elmondott, ami dokumentálható volt (és egy keveset talán abból is, amiről nem maradtak dokumentumok, de itt személyeket nem nevez meg, mert esetleg személyiségi jogokat sértene).

Meg kell vallanom, legmerészebb álmaimban sem mertem arra gondolni, hogy jóval 50 év után a PEKI egykori gárdájából nekem jut osztályrészül a megtiszteltetés, hogy recenzeáljam Bédi Imre könyvét intézetünk rövid életéről, annak felejthetetlen megalapítójáról, vezetőnkéről, Faluhelyi professzorról, akit a mai fiatal szakértőgárda, a tudományos világ már inkább csak a lexikonokból ismer. Hadd emlékezzem róla, milyennek láttam.

A szerző tiszteletből és érthető tapintatból nem említette, hogy Faluhelyi professzor nemcsak belsőleg - jellemileg, szívósságát, munkabírását tekintve, hanem külsőleg, testalkatát illetően is különös megjelenésű ember volt. Alacsony, hajlotthatú, a testi fogyatékoság

határán. Tekintete volt a legfeltűnőbb: átható pillantású fekete szem, a zseni megszállottságát energiáját tükröző szinte démoni tekintet, amely lenyűgözte azt, akivel beszélt. Akit érdekesnek tartott a beszélgetésre, azt töviről-hegyire mindenről kivallatta; érdeklődése rendkívüli volt. (De türelme nem terjedt ki arra, akit vagy amit nem tartott érdekesnek.) Döntően jó pont volt nála és az olvasottság - ilyenkor szinte kényszerítette az illető hallgatót egy szemináriumi előadás megtartására. Ő volt Pécsen az első professzor, aki hosszasan elbeszélgetett velem a többi professzorhoz nehéz volt közel kerülni.

Másodéves koromban merészeltém először átlépni a Nemzetközi Jogi Intézet küszöbét és különösen a könyvtára rögtön lenyűgözött. Faluhelyi professzorral hamar közeli viszonyba kerültem és már az egyik első kikölcsozött olvasmányom alapján, 1935. november 28-án a nemzetközi jogi szemináriumban előadást tartatott velem a Memel-kérdésről (litvánul Klaipéda). (Ekkor a PEKI még nem létezett!)

De akkoriban szemináriumi elfoglaltságunk nagyobbik részét nem az olvasgatás, hanem a célbavett Kisebbségi Intézet „szervező” munkájában való segédkezés töltötte ki. Ez abban állt, hogy néhány önként vállalkozó társammal „kalapozó” leveleket kellett fogalmaznunk és gépelnünk a magyar gazdasági élet nagyjaihoz, szponzorálást kérve az Intézet indulásához. (Semmi sem új a nap alatt!) A kalapozás nem volt eredménytelen és a professzor érdekes részleteket mesélt egynémely ilyen gazdasági kapcsolatáról. Közben megcsodálhattam egyébirányú aktivitását, nagyszerű összeköttetéseit helyben és vidéken, Pesten és külföldön egyaránt (sok, részben bizalmas levelét gépeltem). De azért maradt időm olvasásra is, csak éppen „a magyar Heidelberg” diákéletére nem futotta időmből.

Sajnálhatom, hogy csak az intézet megalakításának előkészítésében és kezdeti működésében vehettem részt, a „felfutást” és az aranykort (1939 után) már nem érhettem meg, mert közben befejeztem tanulmányaimat és elkerültem Pécsről. A háború legvégén, 1945 koratavaszán még részt vettem a munka újraindításában (április 1-jén előadást tartottam Pécsen, az intézet munkaközössége tagjaként), de utána már nem termett számunkra sok babér.

Aki a pécsi Kisebbségi Intézet elsorvasztásának, majd szétverésének történetét némiképp ismeri, az csak a legteljesebb tisztelettel és elismeréssel adózhat Bédi Imrének: az Ő áldozatos munkájának és szívós kitartásának köszönhető, hogy az Intézet működésének legalább emléke nem ment veszendőbe. Az adott körülmények között még az is csodaszamba megy, hogy aránylag bőséges dokumentációs anyagot sikerült megmenteni, összeszedni és feldolgozni. Hála illeti mindazokat is, akik a nehéz időkben és a szégyenletes pusztítás után mentették és megőrizték azt, ami megmaradt. Ennek még azok is örülhetnek, akik résztvettek a szétverésben, de azóta megjárták a damaszkuszi utat.

Palotás Zoltán

Jozef Drenko: Z histórie židovstva v Lučenci (A losonci zsidók történetéből). Lučenec 1993.

Az 1944. év a losonci zsidóság számára is az embertelenséget, a holocaust rémét jeleníti meg mindmáig. A város körülbelül 3000 zsidó lakosát gettóba terelik, megfosztják alapvető jogaiktól, sorsuk a pusztulás. Előbb kínzásokkal, verésekkel kényszerítik - főleg az idősebbeket - arra, hogy vagyonukat „önkéntesen” átadják, majd a férfiak java része a jolsvai koncentrációs táborba kerül. A maradékot június 10-én a losonci téglagyárba gyűjtik össze. Háromnapos várakozás után indulnak a tehervagonok a halál gyáraiba. Hatnapos út után érkeznek meg a kijelölt helyre. A szelektálásnál a balra állítottak sorsa a gázkamra: A többieké a tetemek eltakarítása. Októberben a végnapjait élő fasizmusa megmaradottakat Terezínbe szállítja. Szinte ujjakon számítható a hazatérők száma.

A losonci zsidóság történetét feldolgozó publikáció Jozef Drenko sokadik helytörténeti kiadványa. Munkáinak jellemző vonása az alaposság és hitelesség, melyet ebben a könyvecskében is bizonyít.

A városban, pontosabban Losonc-Tugáron az első zsidók 1723-24-ben települtek le. Szilassy József (1755-1836) Wohl Izraelnek (1786-1848) jogot ad arra, hogy a vásári jogokkal rendelkező, akkor még önálló városba (csak később egyesült Losonccal) telepítse azokat, akiket arra érdemesnek tart. Döntését többek között így indokolta: „Az eddigi kereskedők java része az iparosok közül került ki, akik meggazdagodásuk után spekulációkra adták a fejüket, kizsákmányolták a szegény földműveseket s fát szállító szlovákokat”. 1822-ben már több mint 25 zsidó család lakik a városban. W. Izrael vezetésével 18 család megalapítja a Chevra Kadisa hitközséget. Létrehozták a zsidó temetőt, 1830-ban már volt imaházuk is. Néhány a családok közül: Sacher, Walles, Weisz, Grossberger, Schneller, Deutsch stb.

Az 1843-44-ben 42 zsidó család (181 tag) lakott a városban. Az adatot tartalmazó összeírásból néhány további tény is megtudhatunk. A legnagyobb évi jövedelemmel Steiner Mart rendelkezett: 400-450 Ft, a további jövedelmek 80-250 Ft-ig terjednek. 1848-ban már 73 zsidó család lakik 355 taggal. Több forrás utal arra is, hogy az 1840. évi, a zsidók letelepedését engedélyező törvény kiadása után egyre több család költözik a szomszédos Losoncra. 1849 augusztusában a Grabbe tábornok vezette orosz seregek bosszúból felgyújtják a várost. A pusztulás áldozata lesz a tugári imaház is, mely 1850-ben épült újjá. Az első zsidó zsinagóga 1863-ban épült fel (ezt a szocialista újjáépítés pusztította el a hetvenes években), a még jelenleg is álló (romjaiban, javítására nincs pénz) zsinagóga századunk első évtizedeiben épült fel.

A zsidó hitközség anyakönyvei 1850-51-től maradtak fenn. Rabbijai Högyész Móses (1848), Goldzieher M. H. (1851-1868), Singer Jakab (1858-1868), dr. Diamant Móric (15 éven keresztül), Rosenthál Tóbiás (7 évig), Spira Salamon (8 évig) stb.

A hitközség alapszabályzatai az 1878., 1886., 1896., 1907. évekből származnak. Alapvető céljukat az alábbi gondolatban fogalmazták meg: „...a fennálló vagy jövőben életbe léptetendő vallások, szertartások, közművelődési és jótékonyági intézményeket fenntartani és fejleszteni, az izraelita felekezet érdekeit általában támogatni.”

Az Izraelita Szent Egyletnek - Chevra Kadisa - a szegények, betegek és holtak ellátása volt a fő feladata. A Losonci Izraelita Nőegylet 1877-ben alakult. Az izraelita iskola 1851-ben, 1873-1878 között mint Freudenberg Antal magániskolája, 1881-től négy osztályú magániskola átlagosan 220 tanulóval működött.

Az első fejezet a fentebb említett adatokat foglalja össze részleteiben, a második fejezet a zsidóság 1918-1945-ig terjedő losonci történetét. Ebben a zsidó hitközséget érintő részeken kívül a zsidók politikai szerepkörét, kulturális tevékenységét, sporttevékenységét és a zsidó egyéniségeket összefoglaló részeket találunk. Külön rész tárgyalja az 1939-45-ös időszak megpróbáltatásait. Következményeként a városban minimálisra csökkent a zsidók száma, pontosabban azoké, akik ki mertek és mernek állni vallásuk, szokásaik mellett. A hitközségnek mindent beleszámítva jelenleg körülbelül 40 tagja van. Az 1945 utáni időszak lelkészei Svéd Sándor (19456), Gross Miklós (1965-ig). Gondnoka 1965-től 1991-ben bekövetkező haláláig Jónás Pál, jelenlegi ügyvezetője Gertrúda Sternlichtová.

A kötet érdekessége a harmadik fejezet, mely a zsidó szokásrendet, hagyományokat dolgozza fel a „bölcstől a koporsóig” (keresztelkedés, házasság, temetés, a zsidó ünnepek és szokásai, az évszámítás), továbbá adatokat tartalmaz a város két zsidó temetőjéről is. A városba érkező látogató épp ezekben sétálva döbbenhet rá arra, hogy mit tettek e közösség tagjai a városért.

A kötet tartalmát magyar és angol nyelvű összefoglaló, részletes irodalomjegyzék zárja. A kötethez eredetileg gazdag kép- és dokumentációs anyag is készült. Sajnos technikai és anyagi

okokból ezekből csak három került be a kiadványba. Ez azonban semmilyen mértékben nem kisebbíti a kötet értékeit.

Puntigán József

Peter Haslinger: Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922-1932. Frankfurt am Main: Lang, 1994. 221.

Peter Haslinger könyvével az olvasó az „Europäische Hochschulschriften” könyvsorozat egyik alsorozatának („Geschichte und ihre Hilfswissenschaften”) 616. kötetét tarthatja kezében. A könyv arra vállalkozik, hogy bemutassa a magyar revíziós mozgalom 1922 és 1932 közötti időszakát és ebben Burgenlandnak, a Magyarországtól elcsatolt területnek a szerepét. Egy helyen a szerző ezt írja: „Éppen a látszólagos jelentéktelensége miatt alkalmas a Burgenland-kérdés a két világháború közötti időszak magyar revíziós törekvéseinek jellemzésére”. (Ha Magyarország trianoni békeszerződés utáni egyéb területvesztéseinek arányait tekintjük, az ország háború előtti területe 1,23 százalékának (4 022 km²) és a magyar lakosság 1,4 százalékának (292 041 fő) elvesztése valóban háttérbe szorul a többi elcsatolt rész nagyságához képest.) A sokösszetevős témát Haslinger igyekszik minden részletében tanulmányozni. Bevezetésként vázolja a magyar társadalom „közérzetét” az „ezeréves Magyarország” felbomlása után. Ez a „helyzetmeghatározás” nagyon fontos a tárgy szempontjából, hiszen ennek a sokkhatásnak a talaján nő ki a revízió igénye, innen meríti érveit, erre támaszkodik.

A továbbiakban időrendben tekinti át a revíziós mozgalom történetét és közben fejlődésképet igyekszik rajzolni róla. A mozgalom és a magyar külpolitika kapcsolatának vizsgálatakor nem elégszik meg a hivatalos álláspont ismertetésével, hanem a könyv egyik nagy erényeként - taglalja az ellenzéki véleményeket, a hivatalos külpolitikai tendencia hazai kritikáját is. Nagyon fontos része a munkának a Burgenland-probléma gazdasági vonatkozásainak tárgyalása: például a nyugat-magyarországi gazdasági helyzet vagy az 1927. november 25-i osztrák költségvetési vitának és következményeinek elemzése.

Az irredenta mozgalmak működését párhuzamosan vizsgálja Burgenlandban és Magyarországon - feltárva azok összefüggéseit, egymásra hatását. A könyv több fejezetében foglalkozik a külföldi akciók hatásával a magyar revíziós mozgalomra, illetve Burgenland kérdésére: például a Rothermer-akció vagy Esmond Harmsworths-nak - a brit parlament alsóháza képviselőjében - tett látogatása kapcsán.

A szerző munkája nyomán tisztázódik a határ két oldalán állók különböző álláspontja, s az is, hogy kormányzati szinten a kérdésben egy hallgatóságos megállapodás uralkodott. „A bethleni Magyarország fél-tekintélyuralmi kormányzati rendszere, amely a külpolitikái messzemenően kivonta az ellenzéki pártok beleszólása és a közvélemény ellenőrzése alól, főként belpolitikai okokból táplálta a kollektív revíziós illúziókat. A bethleni konszolidáció éveiben a magyar külpolitika kénytelen-kelletlen a kiélezett-és saját maga által előidézett-országos közhangulat túszává vált. 1927-28-ban azonban az osztrák külpolitika Burgenland kérdésében szintén passzívnak tűnt, és nem volt aktív, cselekvő tényező. A magyar kormány hiányzó vagy sikertelen befolyása a nyugat-magyarországi irredentizmus színhelyére azt okozta, hogy az itteni politikai elit éveken keresztül közvetítette a hivatalos magyar politika kétértelműségének képét és ez saját léte veszélyeztetettségének állandósult érzéséhez vezetett.”

A mindennapi életben tapasztalható elbizonytalanodás a határ mindkét oldalán feszültségeket halmozott fel, amelyek kitöréssel fenyegettek. 1932-ig azonban mindkét kormány befolyása megnőtt a helyi elitre és ez nagyban segítette a problémák kezelését. A

világ nagyobb horderejű gazdasági és politikai eseményei pedig egyre inkább háttérbe szorították a Burgenland-kérdést.

Az impozáns irodalomjegyzékben nemcsak három ország levéltári forrásai, a korabeli sajtó széles skálája, hanem monográfiák hosszú sora is megtalálható, amely bőséges lehetőséget nyújt a továbbtájékozódásra. A kötetben a jobb eligazodást 560 lábjegyzet segíti és egy nagyon hasznos név- illetve helynévmutató (két-, illetve háromnyelvű) egészíti ki.

Kocsis Gabriella

7. élőnyelvi konferencia, Nagymegyér, Szlovákia, 1994. október 14-15.

1988-ban Budapesten került megrendezésre az első magyar élőnyelvi konferencia. Az azóta eltelt években különböző helyszíneken újabb élőnyelvi konferenciák voltak: 1989-ben Újvidéken, 1990-ben Budapesten, 1991-ben Kolozsváron, 1992-ben Nyitrán és 1993-ban ismét Budapesten.

1994-ben a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága rendezte meg a soron következő Nagymegyeren, *Nyelvi tervezés egy- és kétnyelvű helyzetben* címmel. A szervezők (itt mindenképpen ki kell emelni Szabómihály Gizella aktív tevékenységét), az eddigi tapasztalatokat számba véve újszerűen rendezték meg a konferenciát. Az újszerűség abból állt, hogy a résztvevők még a konferencia előtt héten megkapták az előadások anyagának nagy részét. Ennek köszönhetően Nagymegyeren egy-egy téma tíz perces összefoglalása után a megvitatásra helyeződhetett a hangsúly.

Fishman szerint a nyelvi *tervezés* a társadalom nyelvi problémáinak megoldására irányuló szervezett erőfeszítések tanulmányozása. Ez okból a nyelvi tervezés az összes érdekelt alkalmazott nyelvészeti terület közül leginkább a szociolingvisztikától és a társadalomtudományok egészétől függ (lásd Fishman J. A.: A szociolingvisztika alkalmazott területei. In: Nyelvészeti ismeretek szociológusok számára. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 84-96). A konferencia témájának időszerűségével mind a hat országból (Ausztria, Magyarország, Németország, Románia, Ukrajna, USA) érkezett résztvevő egyetértett, mert - ahogy ezt Kontra Miklós (Budapest) előadásában kiemelte- „nincs semmilyen magyar nyelvi tervezés, nincs állami nyelvtervezés sem”.

A konferencián a különböző nyelvközösségeket vizsgáló kutatók a nyelvtervezés kérdéskörét a közösségekre jellemző állapot figyelembe vételével közelítették meg. Magyarországon „az elmúlt öt-tíz évben bekövetkezett nagyméretű nyelvi átrendeződés miatt lesz” a nyelvtervezésre szükség (Tolcsvai Nagy Gábor - Budapest). A kisebbségben élő magyarok esetében arra kell törekedni, „hogy a magyar nyelv használati körét minél több nyilvános (szóbeli és írott) beszédhelyzetre kiterjesszük” (Szabómihály Gizella - Szlovákia). Egyik központi kérdés és törekvés magyar kisebbségi helyzetben „a magyar nyelv hivatalos státuszának emelése” (Csernyicskó István és Beregszászi Anikó - Kárpátalja). A magyarországi kisebbségek esetében a legnagyobb figyelem a nemzetiségi iskolákban a nemzetiségi nyelv oktatásának hatékonyságára irányul. A konferencián a magyarországi nemzetiségek közül a szlovákok nyelvtervezési feladatait és problémáit ismerhettük meg Gyivicsán Anna és Zsilák Mária (Budapest) előadásából. Zuzana Finger (Berlin) kiemelte, hogy a németországi szorb nyelvtervezők tevékenysége a korpusztervezésre, tehát a szorb nyelv szókincsének gazdagítására irányul. Céljuk az, hogy a szorb képes legyen a beszédpartnerek kommunikációs eszközeként funkcionálni. Ezzel elkerülhetnék, hogy a szorbok beszéd közben német nyelvre váltsanak, amely ma még elég gyakran előfordul a kommunikáció során.

Lanstyák István (Szlovákia) dolgozatában arra a kérdésre kereste a választ, hogy a magyar nyelv többközpontú-e. Véleménye szerint a válasz: igen. A magyar nyelv elsődleges és domináns központja a Magyar Köztársaság. Részleges központnak tekinthető Erdély, Szlovákia, Vajdaság és Kárpátalja. Hogy a magyar nyelvnek vannak-e további központjai is (például Horvátországban vagy Szlovéniában), arra Lanstyák István szerint csak a további kutatások adhatnak megnyugtató választ. Bartha Csilla (Budapest) előadásában a nyelvtervezéssel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy hasznos lenne a közeljövőben olyan fogalmak értelmezését megvitatni, mint sztenderd, norma, beszélőközösség, nyelvcsere, kétnyelvű anyanyelvváltozat, diglosszia, kontaktológiai univerzálék. Sándor Klára (Szeged) előadásában a kell legyen (versus kell lennie, kell hogy legyen), szerkezet elterjedését, disztribúcióját vizsgáló kutatásának tervezetét ismertette.

Posgay Ildikó (Budapest) az erdélyi nyelvhasználat jellegzetes vonásait mutatta be. Szilágyi N. Sándor (Kolozsvár) egy általa összeállított - a romániai viszonyokra vonatkozó - nemzetiségi törvénytervezetről beszélt. Péntek János (Kolozsvár) előadása a kisebbségi oktatás nehézségeivel foglalkozott. A tankönyvekkel kapcsolatos nyelvi és egyéb problémák a konferencia résztvevői között élénk vitát váltottak ki, ennek következtében fogalmazódott meg a következő élőnyelvi konferencia témája is: A magyar nyelvi változatok a tankönyvekben és a valóságban - régen és ma. Az 1995 őszére Kárpátaljára tervezett tanácskozás megszervezését a nagymegyeri konferencián is résztvevő Perduk János, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetsége képviselőjeként vállalta.

Borbély Anna